

Folyóiratunk kilencedik évfolyama a szerkesztőségi változások ellenére a folytonosság jegyében indul: továbbra is a kisebbségi kérdéskör első számú magyarországi tudományos fóruma kíván lenni. Amint megváltozott alcíme mutatja, nagyobb kitekintést szeretne nyújtani a témában rejlő összefüggésekre, a kapcsolódó problémákra, mindarra, amit a tudományos szóhasználat ma az etnicitás gyűjtőfogalma alá sorol. Ezek az elemek természetesen korábban sem hiányoztak lapunkból, hiszen a kérdéskör szerves részét alkotják. Ám mára fokozott figyelmet igényelnek részben az egységesülő Európa nagyobb léptékei miatt, részben, mert bár az elmúlt évek folyamán sokfontos részletre fény derült, a következtetések még nagyrészt váratnak magukra.

A kérdéskör tárgyalása egyszerre lett egyszerűbb és bonyolultabb. Egyszerűbb, mert a kisebbségekkel kapcsolatos jogi és erkölcsi normák támadhatatlan alapértékekké váltak. Nyíltan senki nem vonhatja kétségbe őket, nem foszthatja meg a kisebbségeket jogaiktól, annál is kevésbé, mert egy nagy egységes Európában minden nemzet bizonyos szempontból kisebbségi helyzetbe kerül. A kisebbségi tapasztalatok tehát olyan általános tanulságokat kínálnak, amit távolról szűk körben és kölcsönösen lehet majd felhasználni. Más szóval az integráció perspektívájában a probléma képletté egyszerűsödik: kisebbségi jogegyenlőség egyenlő demokrácia plusz európai jogrend.

De bonyolultabbá is válik a feladat, hiszen ugyanezek a normák különleges értéket tulajdonítanak az egyes csoportok sajátosságainak, lehetővé, sőt kötelezővé teszik az egyedi vonások minél részletesebb feltárását, minél elmélyültebb elemzését. A különösség azonban csak a komparatív megközelítés, a többféle modell ismerete, a multikulturális mozaik együtt látása, láttatása által mutatkozik meg igazán. Nem kevésbé fontos a sokoldalú vizsgálat, a különböző diszciplínák bevonása, hogy ugyanaz a jelenség többféle megvilágítást kaphasson és teljes gazdagságában jelenjen meg.

Mindez együtt azt is jelenti, hogy fokozottan nemzetközivé kell tenni a kutatást és annak eredményeit. Továbbra is várunk írásokat a magyarországi nem magyar kisebbségkutatóktól, valamint az ország határain kívülről olyanoktól, akik akár kutatási témaként, akár megélt valóságként kerültek kapcsolatba a témával, és azt reméljük, hogy lapunk így a különféle megközelítések találkozásának fórumává válik, ami alapja lehet a személyes találkozásnak és együttműködésnek.

A kelet-közép-európai kisebbségi kutatások az elmúlt -évek során fokozott mértékben intézményi kereteket öltöttek, amiben a Teleki László Alapítványnak igen jelentős szerepe volt. Folyóiratunk a mostani évfolyamtól kezdődően még inkább számít a kisebbségkutatási intézmények együttműködésére.

Ezek azok a szempontok, melyeket az új évfolyam első számában röviden lefektetni kívántunk, és amelyek érvényesítésére törekszünk, remélve, hogy e törekvésünk találkozni fog mind szerzőnk elképzeléseivel, mind olvasóink igényeivel.

Ezen a helyen is szeretnénk őszinte köszönetünket kifejezni a volt szerkesztőbizottság tagjainak folyóiratunk rangossá tételéhez nyújtott értékes támogatásukért.

A szerkesztők

CSERNICSKÓ ISTVÁN

Az ukrán nyelv Kárpátalján¹

Az előzmények

Az egykori Szovjetunióban elvileg minden nemzetiség és nyelv egyenjogú volt. Olyannyira, hogy az országnak hivatalosan nem is volt államnyelve², sőt a harminckötetes Nagy Szovjet Enciklopédia szerint az államnyelv csak a burzsoá államokban létezik, s nem más, mint az a nyelv; amely kötelezően használatos a hivatali ügyintézésben és intézményekben, a bíróságon, az iskolákban stb., tekintet nélkül a lakosság nemzetiségi összetételére. Az enciklopédia szerzői szerint az uralkodó osztályok saját nyelvüket vezetik be államnyelv gyanánt, megsértve ezzel a nemzetiségi kisebbségek jogait.³

Ennek ellenére az orosz nyelv politikai, gazdasági, ideológiai és nem utolsósorban hadászati okokból kivételezett helyzetet élvezett. Országos és köztársasági szinten - az oroszosításnak leginkább ellenálló néhány tagköztársaságot (például a Grúz és az Örmény SZSZK-t) kivéve-a közigazgatási ügyek oroszul folytak, s az egyes köztársaságokban az orosz volt a felsőoktatás; a tudomány, a technika és a hadsereg-vezénylési nyelve (Miller 1994: 613).

A központi vezetés természetesen megtalálta a magyarázatot az orosz nyelv privilegizált helyzetére. „A nemzetek közötti kapcsolatok és együttműködés gyors fejlődése az orosz nyelv jelentőségének növekedéséhez vezet, mert ez a nyelv a Szovjetunió összes nemzetei és nemzetiségei közötti kölcsönös érintkezés nyelve lett. És valamennyiünket örömmel tölt el, hogy az orosz nyelv az egyik általánosan elismert világnyelv lett” nyilatkozta például 1972-ben Budapesten Brezsnyev (*Népszabadság* 1972. december 22. 4.).

Az egyik szovjet nyelvész tíz évvel később ennél is továbbment: „a kommunizmus építésének folyamatában minden szovjet nemzet és nemzetiség egy új történelmi kategóriában egyesült, létrehozva a szovjet népet, melynek legfőbb érintkezési eszköze az orosz nyelv” (Iszajev 1982: 162).

A Szovjetunió Kommunista Pártyjának programja (Uzshorod, Kárpáti Kiadó 1986. 89-90.), amelyet az SZKP XXVII. kongresszusa fogadott el 1985-ben, így ideologizálja meg az orosz nyelv mindenhatóságát: „A jövőben is biztosítani fogjuk a Szovjetunió minden állampolgára számára anyanyelvének szabad fejlesztését és egyenjogú használatát. Ugyanakkor, tekintve, hogy az orosz nyelvet a szovjet emberek önkéntesen elfogadták a nemzetek közötti érintkezés eszközeként, ennek a nyelvnek az elsajátítása a nemzeti nyelv mellett mindenki számára hozzáférhetőbbé teszi a tudomány és a technika, a hazai és a világkultúra eredményeit.”⁴

Kitűnően példázza az orosz nyelv kivételezett helyzetét az is, hogy az Ukrán SZSZK-ban a közel negyvenmillió ukrán nép nyelvének oktatása a Szovjetunió fennállása idején csupán az ukrán tannyelvű iskolákban volt kötelező, az orosz nyelvét viszont az ország minden iskolájában (Miller 1994: 613). Az ukrániai orosz iskolákban az ukrán nyelv oktatása fakultatív volt, azaz a tanuló szülei szabadon eldönthették, tanuljon-e ukránul gyermekük avagy sem. A gyermekét orosz iskolába járató szülőnek elég volt egy kérvényt írnia, hogy gyermekét nem kívánja ukránul taníttatni, s kérésének eleget tettek (Lizanec 1994: 125). A nemzetiségi (így például magyar, román stb.) tannyelvű iskolákban az ukrán nyelv oktatása egyáltalán nem szerepelt a tantervekben, még fakultatíve sem. Ellenben ezekben az iskolákban is kötelezően oktatták az orosz nyelvet (Lizanec 1994: 125). „Mindez azt jelenti, hogy Ukrajnában érettségit szerezhetsz olyan-ukrán vagy nem ukrán - fiatal is, aki nem beszél a köztársaság nyelvét. És elboldogul nélküle felnőttként is: ezt a köztársaság fennálló intézményrendszere lehetővé teszi” - írta Balla D. Károly kárpátaljai magyar író (1993: 12-13).

Vagyis a Szovjetunió fennállása idején az Ukrán SZSZK lakosai közül csak azok számára volt kötelező az ukrán nyelv tanulása, akik ukrán tannyelvű iskolába jártak. Az első táblázat adataiból például kiderül, hogy az 1989-1990-es tanévben, bár az ukrainai iskolák 73,6 százaléka ukrán tannyelvű volt, a tanulóknak mindössze 44,8 százaléka járt ilyen iskolába (lásd még Arel 1995: 604). Az 1990-91-es tanévben az iskolák 73,5 százalékaiban volt ukrán a tanítás nyelve, s a beiskolázottak 44,7 százaléka járt ilyen iskolába. Ugyanakkor viszont 1989-90-ben a tanulók 46,5 százaléka, 1990-91-ben 40,7 százaléka olyan iskolát látogatott, amelynek a tannyelve orosz. Azaz az 1989-90-es tanévben az ukrainai iskolások 55,2 százaléka számára nem volt feltétlenül kötelező az ukrán nyelv tanulása, s az iskolások 8,7 százaléka (akik nem orosz és nem ukrán tannyelvű iskolába jártak) egészen biztosan nem tanult ukránul.⁵ Az ukrán egytannyelvű iskolába járók 44,8 százalékos, illetve az orosz egytannyelvűbe járók 46,5 százalékos aránya az 1989-90-es tanévben főként akkor tűnik különösen érdekesnek, ha figyelembe vesszük, hogy az 1989. évi népszámlálási adatok alapján a köztársaság lakosainak 72,7 százaléka volt ukrán, 22,1 százaléka orosz nemzetiségű (2. számú táblázat). Ez azt jelenti, hogy az ukrán nemzetiségűek egyharmada nem ukrán, hanem orosz iskolába járt (Arel 1995: 604).

Kárpátalján az országhoz hasonló helyzet volt. A 4. számú táblázatból kiderül, hogy a kárpátaljai iskolák 81 százaléka ukrán tannyelvű volt az 1989-90-es tanévben; az 5. számú táblázat adatai pedig arra mutatnak rá, hogy a tanulók 81 százaléka ukrán tannyelvű osztályba járt, s arányuk némileg meghaladja az ukránokét a területen belül. Orosz tannyelvű osztályba viszont a tanulók 8,1 százaléka járt, ez pedig kétszerese az orosz nemzetiségűek arányának Kárpátalján (Orosz 1995: 14, 16, illetve 3. számú táblázat).

Míg tehát az 1989-90-es tanévben össz-ukrainai viszonylatban az iskolások alig 45 százaléka számára volt kötelező az ukrán nyelv tanulása, az ország legnyugatibb megyéjében, Kárpátalján ez az arány jóval kedvezőbb, 81 százalékos. Vagyis az ukrainai átlagot tekintve a tanulók csaknem 55 százaléka számára nem volt kötelező ukránul tanulni 1989-90-ben, Kárpátalján azonban csak 19 százaléka számára.

Mindez a lakosság ukrántudásán is tükröződik. Az 1989-ben Ukrajna területén végzett legutóbbi (még szovjet) népszámlálásnál használt kérdőív kilencedik kérdése az anyanyelv mellett arra a szovjetunióbeli nyelvre is rákérdezett, amelyet az adatközlő saját bevallása szerint *szabadon bírt*⁶ (folyékonyan beszélt). Eszerint Kárpátalja 1245 618 lakosa közül 976 749-en vallották magukat ukrán nemzetiségűnek, s közülük 961 489-en tekintették az ukránt anyanyelvüknek. A más nemzetiségűek közül az ukránt anyanyelvüknek vallókkal együtt összesen 972 827-en felelték azt a népszámlálási biztosoknak, hogy ukrán az anyanyelvük. A 272 791 *nem ukrán anyanyelvű* kárpátaljai közül 48 106-an (17,6 százaléka) „*bírták szabadon*” saját megítélésük szerint az ukrán nyelvet. Eszerint az ukrán anyanyelvűekkel együtt 1020 933 fő, a kárpátaljai lakosság 81,9 százaléka beszélt (saját bevallása alapján) ukránul 1989-ben.

Ezzel szemben az orosz nyelvet az orosz anyanyelvűekkel együtt Kárpátalján 1989-ben 732 556 fő, az összlakosság 58,8 százaléka „beszélte szabadon”, s a *nem orosz anyanyelvűek* 53,7 százaléka (több mint fele!) saját bevallása szerint beszélt oroszul. (514 516-an - a lakosság 41,3 százaléka úgy vélték, hogy csak anyanyelvükön beszélnek.) A 155 711 magyar nemzetiségű kárpátaljai lakos közül 65 718-an (42,2 százaléka) úgy ítélték meg, hogy beszélnek az orosz nyelvet, és annak ellenére, hogy a területen az ukránok alkotják a többséget, csak 17 723-an (11,3 százaléka) vallották azt, hogy „szabadon beszélnek” ukránul. 72178 kárpátaljai magyar nemzetiségű saját bevallása szerint csak magyarul beszélt (3. számú táblázat).⁷

Hét évvel az 1989-es népszámlálás után, 1996 nyarán, egy kérdőíves szocio-lingvisztikai vizsgálat során (Kontra 1996) a kárpátaljai lakosság nyelvtudására is rákérdeztünk. Négy településtípusban (magyar többségű város és falu, illetve magyar kisebbségű város és falu) összesen 144 kor, nem és iskolai végzettség szerint rétegzett felnőtt, magát magyarnak valló

adatközlő válaszolt arra a kérdésre, hogy *saját bevallása szerint* milyen fokon beszél magyarul, oroszul és ukránul.⁸ Magyartudását az adatközlők 95 százaléka *nagyon* jónak vagy *anyanyelvi szintűnek* ítélte, oroszstudását túlnyomó többségük (91 százalék) *a nem nagyon jótól a nagyon jóig* terjedő jelzőkkel minősítette, azonban ukrántudását csak kétharmaduk (67 százalék) ítélte ilyennek. A magyarok oroszstudásánál jóval gyengébb ukrántudását mutatja az is, hogy az alig *néhány szót* vagy annyit sem tudók aránya az orosz esetében a minta 6,3 százaléka, míg az ukrán esetében ugyanez 32,6 százalék. Arra a kérdésre, hogy tudnak-e írni és olvasni az adatközlők magyarul, oroszul és ukránul, a minta 97 százaléka úgy válaszolt, hogy magyarul ír és olvas, 3 százalék csak olvas. Az oroszul írók és olvasók aránya közel áll az anyanyelvihez (95,8 százalék), ám ukránul sokkal ritkább: csak az adatközlők 56 százaléka ítélte úgy, hogy tud ukránul írni és olvasni, 30 százalékuk csak olvasni tud, 14 százalékuk sem írni, sem olvasni nem tud.

A jelen

1989-ben megszületett az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság törvénye az Ukrán SZSZK-beli nyelvekről, amelynek második cikkelye értelmében Ukrajna államnyelve az ukrán. A törvény 27. cikkelye (Az oktatás és a nevetés nyelve az általános iskolákban) kimondja: „Az Ukrán SZSZK általános iskoláiban az ukrán és az orosz nyelv oktatása kötelező.”⁹ „Az Ukrán SZSZK Legfelső Tanácsának határozata az Ukrán SZSZK-beli nyelvekről szóló törvény hatálybaléptetési rendjéről” című, a törvényhez fűzött kiegészítés azonban az idézett cikkellyel kapcsolatban megjegyzi, hogy „a törvény hatálybalépésétől (azaz 1990. január 1-től - Cs. I.) számított tíz éven belül” lép életbe (Botlik-Dupka 1993: 288). A kiegészítés egyébként nem csupán az oktatásra vonatkozó cikkelyek kapcsán szabott türelmi időt az oroszról ukránra való áttérés folyamatában. A törvény három-öt év türelmi időt engedélyezett az adminisztráció nyelvének ukránra váltására, öt-tíz évet pedig arra, hogy az oktatás minden szintjén áttérjenek az ukránra (Arel 1995: 599).¹⁰

Az 1996. június 28-án Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa által elfogadott ukrán alkotmány 10. cikkelye is egyértelműen fogalmaz az ukrán nyelv státusát tekintve: „Az államnyelv Ukrajnában az ukrán nyelv” (*Kárpáti Igaz Szó* 1996. július 27. 5-12., illetve *Ukrajna alkotmánya* 6.).¹¹

Az ukrán nyelv oktatását 1990-ben minden ukrainai, így a kárpátaljai magyar iskolákban is bevezették. A nyelvtörvény elfogadása után, 1990-ben érettségizett az utolsó olyan korosztály, amelynek számára - ha nem ukrán tannyelvű iskolába járt - nem volt kötelező az ukrán nyelv tanulása. A Kárpátaljai Területi Pedagógus-továbbképző Intézet három alternatív programot dolgozott ki a kárpátaljai magyar és román tannyelvű iskolák számára. - Ungvár 1990). Az első, ideiglenes változat minimálisra rövidítette az ukrán nyelvvel való ismerkedést; ezt a felsőbb (a középiskolai 10-11.) osztályok számára szánták. A második változat szerint az ukrán nyelv oktatását a 4. osztályban kezdték volna, a harmadik alapján a 2. osztályban (Lizanec 1994: 126).

Az 1991-92-es tanévben Kárpátalján összesen 87 olyan iskola volt, ahol működtek magyar osztályok (Orosz 1992. 62.). Ebből 35-ben külön tantárgyként oktatták az ukrán nyelvet, a többiben viszont még az orosz nyelvet tanították (Lizanec 1994: 126). Az 1992-93-as tanévben az ukrán nyelvet oktató kárpátaljai magyar iskolák száma 82-re emelkedett, 1993. szeptember 1-jétől pedig a közben már 89-re emelkedett kárpátaljai magyar iskolák mindegyikében kötelező tantárgy lett az ukrán (Lizanec 1994:126).

A kezdeti időszakban a magyar tannyelvű iskolák többségében másodiktól az általános iskola végéig, kilencedikig tanították az ukránt heti két órában, s általában heti egy fakultatív óra is szerepelt a tanmenetben. Jelenleg másodiktól kilencedikig heti két, a középiskolai 10-11. osztályban heti egy órában tanítják az ukrán nyelvet (Felhívás 1997).

A tanterv szerint 2. osztályban az ukrán nyelv szavaival ismerkednek alapfokon a tanulók, fonetikusán, magyar betűkkel írják le őket a füzetükbe. A harmadikban az ukrán ábécét, írást, olvasást tanulják. A 4. osztálytól nyelvtan következik: a magán- és mássalhangzók, szótagok, szavak, élő és élettelen dolgok megkülönböztetése. Az ötödikben a hangtan alapjai, a szókapcsolatok, a szó felépítése, a mondat és fajtái a tananyag. A 6. és 7. osztályban a szófajokkal ismertetik meg a tanulókat, a 8. és 9. osztályban pedig a mondatokkal (egyszerű és összetett mondatok). Ezzel gyakorlatilag véget is ér az ukrán nyelv oktatása, amelyet a 9. osztály (azaz az általános iskola) végén írásbeli vizsga, egy 160 szavas tollbamondás zár. A középiskola két osztályában csupán ismétlés van heti egy órában.

A gyakorlatban mindez korántsem zajlik zökkenőmentesen. Az ukrán nyelv oktatásához a kárpátaljai magyar iskolákban ugyanis nincsenek meg az alapvető feltételek sem.

1. Nincsenek a magyar iskolák számára készült ukrán nyelvtankönyvek, még az ábécéskönyv is hiányzik (Felhívás 1997). Az iskolák többségében azokból a tankönyvekből tanítanak, amelyek egykor az orosz iskolában ukránul tanulók számára készültek (Csanádi 1996). Ezekben a könyvekben azonban a magyarázatok, feladatok stb. orosz nyelvűek, s 1993 óta a kárpátaljai magyar iskolákban - egy-két kivételtől, például az Ungvári Dayka Gábor Középiskolától eltekintve - nem oktatják az orosz nyelvet, így a magyar tanulóknak az államnyelvet olyan közvetítő nyelven kellene elsajátítaniuk, amelyet sohasem tanultak, tehát nagy többségük nem is ismerheti.¹²

2. Az iskolák számára nem készültek magyar-ukrán és ukrán-magyar szótárak. A fent említett orosz iskolák számára készült tankönyvek végén található szójegyzék is orosz-ukrán, illetve ukrán-orosz, tehát a magyar iskolákban gyakorlatilag hasznavehetetlen. Csanádi György szerint (1996) az utolsó tudományos igényű, kétkötetes ukrán-magyar és magyar-ukrán szótár 1963-ban jelent meg az MTA és a Kárpátontúli Területi Kiadó gondozásában, Katona Lóránt szerkesztésében. A szótárban az ukrán grammatika rövidített, vázlatos leírása is helyet kapott, ám a könyv hiányzik az iskolai könyvtárakból, még a beregszászi könyvtárakban sem található belőle egyetlen példány sem.¹³

3. Hiányoznak a szaktanárok. Általában az orosz tanárookra hárul az ukrán nyelv oktatása, esetleg azokra a pedagógusokra, akik valamennyire beszélnek a nyelvet. A káderhiány nem véletlen: a magyar iskolát végzettek közül senki sem jelentkezhetett korábban az Ungvári Állami Egyetem ukrán nyelv és irodalom szakára, mert a magyar iskolákban nem volt tantárgy az ukrán nyelv, így értelemszerűen ukrán szakosokat sem helyeztek magyar tantervű iskolába, jelenleg viszont hiány van a területen ukrán tanárokból, főként a magyarul is beszélőkből.¹⁴ Az 1995-96-os tanévben a Beregszászi Járási Köznevelési Osztály adatai szerint a járás magyar iskoláiban 64 pedagógus tanította az ukrán nyelvet. Közülük mindössze 14 volt diplomás ukrán szakos, 33-an orosz szakosok, nyolcan tanítók, ketten kulturális munkások (népművelők), öten pedig más végzettséggel rendelkező tanárok voltak (Csanádi 1996).¹⁵ A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség (KMPSZ) nyilatkozata szerint ezt a problémát orosz szakos tanárok átképzésével lehetne orvosolni (Nyilatkozat 1996).

4. Végleges tanterv sincs a nemzetiségi iskolák számára. A Kárpátaljai Területi Pedagógus-továbbképző Intézet és az ukrán Oktatásügyi Minisztérium között ugyanis hosszas presztízscsata dúl, melynek tétje, hogy ki jogosult a tantervek kidolgozására: Ungvár vagy Kijev.

5. Kidolgozatlanok az ukrán nyelv oktatásának módszertani alapelvei is, hisz mind ez idáig az ukrán nem volt tantárgy a kárpátaljai magyar iskolákban. Az orosz nyelv oktatásának módszertanát nem lehet egy az egyben átvenni, mert egyrészt az orosz tanítás eredményei ezt nem indokolják, másrészt a Szovjetunióban az orosz nyelvet abból az elvből kiindulva oktatták, hogy az minden szovjet ember második anyanyelve, s ennek megfelelően kell tanítani, nem pedig idegen nyelvként (Orosz 1992. 53.). Az ukrán nyelv oktatásának megszervezésekor demográfiai tényezőket is figyelembe kellene venni. Nem célszerű teljesen

úgy kezdeni a munkát például a 67 százalékban magyar többségű Beregszászi járás közel 100 százalékban magyarok lakta falvaiban, mint, mondj uk, a Felső-Tisza vidékén, ahol az iskolába kerülő magyar gyerekekről elképzelhető, hogy jobban beszél ukránul, mint magyarul.

6. Ezzel kapcsolatosan mindeddig fel sem merült az a kérdés, hogyan viszonyuljanak a magyar iskolák számára készülő ukrán nyelvi tantervek és tankönyvek a helyi, kárpátaljai ukrán nyelvjárásokhoz avagy a ruszin nyelvhez, amelynek státusa máig vitatott, és amelynek hivatalos ukrainai elismerésére máig sem került sor, ám több más közösségükhöz hasonlóan a kárpátaljai ruszinok is egy ruszin standard kodifikálásával próbálkoznak (például Fedynyšynec' 1996). A probléma azért is valós és megoldásra váró, mert azok a kárpátaljai magyar gyerekek, akik némi ukrán nyelvtudással kerülnek az iskolába, nem az ukrán standardot, hanem annak helyi változatát beszélik ilyen vagy olyan fokon. Akár az ukrán nyelvjárásának, akár önálló ruszin nyelvnek tekintjük is a helyi szláv nyelvváltozatokat, az bizonyos, hogy köztük és az ukrán standard között sokkal jelentősebbek a lexikális és grammatikai különbségek, mint például a magyar nyelvjárások között. A két nyelvváltozat megnevezése is különböző. A standardot *ukránnak* vagy *tiszta ukránnak* nevezik; aki a helyi nyelvjárást használja, arra azt mondják, по закарпатськи, vagyis *kárpátaljaiul*; a helyi dialektusban beszél (lásd még a 10-es jegyzetet). Az iskolákban pedig természetesen az ukrán standardot oktatják.

Ennek ellenére az Ukrajna elnöke által jóváhagyott Nemzeti Alaptantervben az áll, hogy minden középiskolai végzősnek megfelelő szinten tudnia kell az ukránt mint államnyelvet (Felhívás 1997). A nyelvtörvény második cikkelye rögzíti, hogy az állam különböző intézményei révén biztosítja az ukrán nyelv elsajátításához elengedhetetlen feltételeket (*Закарпатська Правда, 4 пистопада* 1989 2.).

A kérdés megoldatlanságára utal, hogy a Nemzeti Kisebbségek Jogainak Biztosításával Foglalkozó Ukrán Magyar Vegyes Bizottság többször is napirendre tűzte, s a kárpátaljai magyar sajtó is rendszeresen foglalkozik a témával. Érdemi lépésekre azonban még nem került sor.

Ukránul pedig tudni kell(ene)

Miközben az ukrán nyelv oktatása olyan, amilyen, további problémák merültek fel magával az ukrán nyelvvel kapcsolatban. Az ukrán Oktatásügyi Minisztérium rendeleteinek tára 1996. évi 3-4. (februári) számában ugyanis megjelent egy olyan rendelkezés, amelynek értelmében az általános, illetve a középiskola végén a következő tárgyakból kell a kibocsátó, illetve az érettségi vizsgákat tenni: a 9. osztály végén ukrán nyelvből és matematikából, a 11. végén ukrán nyelvből és irodalomból, Ukrajna történetéből, matematikából és két szabadon választott tárgyból (Інформаційний збірник міністерства освіти України 3-4. 1996 лютий. Київ: Освіта, 53.). Mindez azt jelenti, hogy a magyar tannyelvű kárpátaljai iskolák végzőseinek is ukrán nyelvből és irodalomból kell érettségizniük, anyanyelvükből viszont csupán akkor tehetnek vizsgát, ha választják. A minisztérium azonban három bekezdéssel a fenti rendelkezés alatt hagyott egy kiskaput a nemzetiségi iskolák számára. A 2.4.3. számú cikkely értelmében azok a tanulók, akiket *nem osztályoztak* ukrán nyelvből és irodalomból, helyette „más népek nyelvéből és irodalmából tesznek vizsgát” (ugyanott). Eszerint azokban a kárpátaljai magyar iskolákban, ahol hivatalosan nem osztályozták a tanulókat ukrán nyelvből és irodalomból, magyar nyelvből és irodalomból tehetnek vizsgát, ukránból pedig csak akkor, ha a tanulók ezt a vizsgatárgyat választották a kötelező tárgyakon kívül.

Az 1997. évi érettségi vizsgákkal kapcsolatban hasonló rendelkezések jelentek meg az Oktatási Minisztérium közlönyében. A 9. és 11. osztály végi kibocsátó, illetve érettségi vizsgákat közel azonos feltételek között tehették le a tanulók, mint 1996-ban, vagyis csak abban az esetben tehettek anyanyelvükből vizsgát a nem ukrán tannyelvű iskolák tanulói, ha

nem osztályozták őket ukrán nyelvből (Інформаційний збірник міністерства освіти України 3-4. 1997 лютий. Київ: Педагогічнапреса 4.).

Hasonló problémák merültek fel az egyetemi felvételi vizsgákkal kapcsolatban is. 1964-től a magyar iskolák végzősei az Ungvári Állami Egyetem felvételi vizsgáin magyarul írhatták a fogalmazást vagy a tollbamondást, s bizonyos időszakokban a szaktantárgyakból is magyarul felvételizhettek. 1986-ban a felvételi szabályzatban is rögzítették az anyanyelvi felvételizés jogát (Felhívás 1997). Az ukrán nyelvtörvény 1989-es elfogadása, Ukrajna függetlenségének kikiáltása (1991), a Magyarország és Ukrajna által elfogadott nyilatkozat a kisebbségek jogainak biztosításáról 1991-ben, az ukrán-magyar alapszerződés megkötése (1991) és az ukrán nemzetiségi törvény kihirdetése (1992) után egy ideig úgy tűnt, hogy ez a kérdés végképp rendeződik, s a kárpátaljai magyarok számára végre biztosítva van az anyanyelven történő felvételizés joga a helyi oktatási intézményekben. Am a dolgok jelenlegi állása szerint ez egyáltalán nem biztos.

A nyelvtörvény 29. cikkelye értelmében Ukrajnában a felső- és középfokú oktatási intézményekben felvételizők ukrán nyelvből tesznek felvételi vizsgát. Azok a felvételizők, akik az ukrán és az orosz nyelvvel párhuzamosan az általános iskolában nemzeti nyelvüket is tanulták, ukrán oktatási nyelvű intézménybe felvételizvén szintén ukrán nyelvből tesznek felvételi vizsgát. Csak a nemzeti kádereket képző felső- és középfokú oktatási intézményekben felvételiző diákok tehetnek anyanyelvből felvételi vizsgát. Az ukránból nem osztályozottak felvételi vizsgáinak rendjéről Ukrajna Oktatási Minisztériuma határoz (закарпатська Правда, 4 листопада 1989. 2.).

Az 1993-94-es tanévben vezették be az ukrainai felsőoktatási intézményekben azt, hogy a felvételizők magukkal vitték az érettségien szerzett pontszámokat abból a három tárgyból, amelyből az adott szakon felvételi vizsgát kellett tenni. A felvételi tárgyak között minden szakon szerepelt az ukrán vagy az orosz nyelv, a magyar tannyelvű iskolákban azonban az ukrán nyelvet még nem tanulhatták meg kellő szinten az érettségizők (hiszen ott mindössze három éve volt tantárgy), az orosz nyelvet pedig egy 1993. augusztusi miniszteri rendelet értelmében a legtöbb helyen már nem oktatták.¹⁶ A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség (KMPSZ) levélben kérte az ukrán Oktatásügyi Minisztériumot a rendelkezés felülvizsgálatára, többek között arra hivatkozva, hogy ha az orosz kisebbség számára adott az anyanyelven való felvételizés lehetősége, a többi nemzetiségnek is biztosítani kell ezt a jogot. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) hasonló kéréssel fordult a Nemzetiségi és Migrációs Minisztériumhoz. Végül az Ungvári Állami Egyetem lehetővé tette, hogy a magyar iskolák végzőseinek a magyarból tett érettségi vizsgán szerzett pontszámait számítsák be a felvételibé, illetve hogy ne ukrán vagy orosz, hanem magyar nyelvből írjanak felvételi tollbamondást (*Kárpátaljai Szemle* 1994. 4. 6-7.).

Az 1994-95-ös tanévben újabb egyeztetéseket követően az Ungvári Állami Egyetem azt az engedményt tette, hogy azok a magyar iskolában érettségizett diákok, akiket iskolájukban nem osztályoztak ukrán nyelvből, magyarul felvételizhettek. Bár 1995-ben már minden magyar iskolában oktatták az ukrán nyelvet, erre úgy nyílt lehetőség, hogy az érettségi bizonyítványokba az került, hogy nem ukrán nyelvet, hanem csupán ukrán beszédkézséget tanítottak a magyar iskolákban, s ebből nem osztályozták a tanulókat (*Kárpátaljai Szemle* 1995. 6-7. 9.).

Az 1995-96-os tanévre vonatkozóan az ukrán Oktatásügyi Minisztérium 1996. január 29-i, 21. számú (az ukrainai felsőoktatási intézményekben való felvétel rendjéről szóló) rendeletének 13. pontja kimondja, hogy az ukrán nyelvből osztályozott végzősöknek kötelező felvételi vizsgát tenni (fogalmazás vagy tollbamondás formájában) ukrán nyelvből. Az ukrán nyelvből nem osztályozott tanulók abból a tárgyból kötelesek felvételizni, amelyből osztályzatot tartalmaz a középfokú végzettséget igazoló dokumentum.

Ugyanez a minisztérium az 1995. február 2-i, 26. számú, az érettségi vizsgákról szóló rendelete IV. fejezetének 4.14. pontjában kimondja; hogy az érettségi bizonyítvány mellékletében *kötelező* feltüntetni a tantervben szereplő valamennyi tantárgy osztályzatát. Az ukrán nyelv pedig szerepel a tantervekben. A 4.19. pont pedig arról rendelkezik, hogy a nem a fenti követelmények szerint kiállított okmányok érvénytelennek tekintendők (Felhívás 1997).

Végül az Oktatásügyi Minisztérium 1996. május 16-án újabb rendeletet adott ki (I/9 210. számmal), amelyben engedélyezi, hogy azon nemzetiségi iskolák, amelyek mindössze 450 órában oktatták az ukrán nyelvet, az érettségi bizonyítványokban ne osztályozzák a tanulókat, hanem azt írják, hogy *tanulta az ukránt*. A minisztériumi rendeletet Kárpátaljára vonatkoztatva a megyei tanügyi főosztály vezetője, Vaszil Roszul 468. számú rendeletével megerősítette (*Kárpáti Igaz Szó* 1996. augusztus 3. 4., illetve augusztus 17. 4.). Mindennek azért van jelentősége, mert azok a felvételizők, akiket osztályoztak ukrán nyelvből és irodalomból, csakis ukrán nyelven tehettek felvételi vizsgát, akiknek nem szerepelt ukránból érdemjegy az érettségi bizonyítványukban, anyanyelvükön felvételizhettek az Ungvári Állami Egyetemre (*Kárpáti Igaz Szó* 1996. augusztus 3. 4.; augusztus 17. 4.; lásd még a szemelvényeket). A magyar iskolák egy része azonban nem értesült a rendelkezésről és annak a felvételi nyelvére vonatkozó következményeiről, osztályozta tanulóit ukrán nyelvből, s ezzel megfosztotta őket az anyanyelvi felvételizés lehetőségétől.

Az állam tehát - miközben az államnyelv oktatásához nem teremtette meg a feltételeket a nemzetiségi iskolákban - elvileg azonos színvonalú ukrán nyelvtudást vár el a nemzetiségi és az ukrán tannyelvű iskolák végzőseitől, hiszen egyforma felvételi követelményeket állít eléjük ukrán nyelvből. Ez azonban nonszensz. Ugyanakkor az alaptantervben ez áll: „Ha az oktatás nyelve megegyezik az államéval, az ukrán nyelv ismeretével szemben támasztott követelményeknek meg kell haladniuk az általánosan kötelező szintet” (Felhívás 1997). Akkor pedig nem világos, hogyan lehet azonos a felvételi követelményrendszer a nemzetiségi és az ukrán tannyelvű iskolákban érettségizett tanulók számára.

Az 1996-97-es tanév végi felvételi vizsgákról már 1996 tavaszától folyt az egyeztetés, egyik részről a kárpátaljai magyar érdekvédelmi szervezetek (KMKSZ, KMPSZ), másiktól az Oktatásügyi Minisztérium és az ungvári egyetem között. Az Állami Nemzetiségi és Migrációs Főosztály 1996. november 16-i, 9-1/138-5. iktatási számú, a KMPSZ és a KMKSZ elnökének címezett levelében az alábbiakat fejtette ki:

Az, hogy a kárpátaljai magyar felvételizőknek ukrán nyelvből kell felvételi vizsgát tenniük a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben, megfelel az alkotmány 10. cikkelyének, mely szerint Ukrajna államnyelve az ukrán, továbbá 11. és 53. cikkelyeinek és az ukrán nemzetiségi kisebbségekről szóló törvény 2., 6. és 7. cikkelyének, illetve nem mond ellent a nemzetközi normáknak. Mindazonáltal, mivel az egy tömbben élő kárpátaljai magyarság körében csak 1990-ben vezették be az ukrán nyelv oktatását, a felsőoktatási intézményekben való felvételi szabályzatban az 1996-97-es tanévben *kivételesen* (kiemelés tőlem, Cs. I.) szerepelni fog egy kitétel, amely lehetővé teszi, hogy azok a tanulók, akiket nem osztályoztak ukrán nyelvből és irodalomból, abból a nyelvből tehetnek felvételi vizsgát, amelyből osztályzatot kaptak (*Kárpátaljai Szemle* 1997. 1. 3-4.). A levélben ígéret áll arról is, hogy ezzel a lehetőséggel 1998-ban is élhetnek a magyar iskolák.

Ennek ellenére 1997 tavaszán ismét terítékre került az anyanyelvi felvételizés kérdése, és csak 1997. április 15-én, alig három hónappal az egyetemi felvételi vizsgák kezdete előtt tudósított a sajtó arról, hogy anyanyelvükön felvételizhetnek a diákok (*Kárpáti Igaz Szó* 1997: április 15. i.; *Népszabadság* 1997. április 15. 3.; április 24. 3.; *Beregi Hírlap* 1997. április 24. 1.): Az Ungvári Állami Egyetem felvételi szabályzata ennek megfelelően arról rendelkezik, hogy „Az orosz, magyar vagy román tannyelvű iskolák végzősei a felvételi vizsgákat (...) orosz, magyar vagy román nyelven tehetik le”, az oktatás nyelve pedig az ukrán (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. május 3. 11.).

Az ügy azonban nem rendeződött végérvényesen. Erre utal többek között az eseményekről tudósító lapok szóhasználata is. Mindegyik hírből kitűnik, hogy ideiglenes az ukrán Oktatásügyi Minisztérium eme döntése, ott szerepel a cikkekben az *engedély* szó, a Népszabadságban nyilatkozó Tabajdi Csaba, a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára pedig az *átmenetileg* szót használja: „A Volodimir Jevtuh vezette ukrán delegációval folytatott megbeszélésen jegyzőkönyvbe foglalták, hogy a magyar tannyelvű iskolát végzett diákok *átmenetileg* anyanyelven és anyanyelvűből tehetnek egyetemi felvételi vizsgát” (*Népszabadság* 1997. április 24. 3.; kiemelés tőlem). Volodimir Szlivkának, az Ungvári Állami Egyetem rektorának nyilatkozatában is kiemelt jelentőséget kell tulajdonítanunk az ideiglenesség hangsúlyozásának: „*Ebben a tanévben* azok a fiatalok, akik nemzetiségi, azaz magyar, orosz vagy román tannyelvű iskolát végeztek, anyanyelvükön adhatják a felvételi vizsgákat. Erre megvan az ukrán Oktatásügyi Minisztérium megfelelő engedélye” (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. április 19.1.; kiemelés tőlem). Petro Petricse, a Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatás nemzetiségi és migrációs főosztályának vezetője is hasonló szellemben nyilatkozott a kisebbségek anyanyelvi felvételizésével kapcsolatban: ez a jog „nyilvánvalóan *még néhány évig* mindenképpen megmarad. Úgy vélem, így rendelkezik majd a készülöben lévő új nyelvtörvény is, amelynek elfogadása után feltehetően talán három, öt évre, esetleg még hosszabb időtartamra is meg fog maradni ez a jog, hiszen ahhoz, hogy ezt a lehetőséget megvonják a nemzetiségi iskolák végzőseitől, először is az ukrán nyelv oktatásához, illetve annak megfelelő színvonalon történő elsajátításához mindenképpen meg kell teremteni a szükséges feltételeket” (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. május 31. 6.; az én kiemelésem, Cs. I.).

Az ideiglenesség hangsúlyozása minden bizonnyal annak tudható be, hogy az ukrán tanügyi vezetés nem tett még le arról, hogy érvényt szerezzen a nyelvtörvény 29. cikkelyének, mely szerint az ukrainai felső- és középfokú tanintézményekben ukrán nyelvből kell felvételi vizsgát tenni. Az ideiglenes engedékenységre pedig azzal magyarázható, hogy a nyelvtörvény életbeléptetési rendjéről rendelkező dokumentum 5-10 év türelmi időt szabott ennek a cikkelynek a végrehajtására, és a tíz évből még kettő hátravan, azalatt pedig minden bizonnyal megszületik az új ukrán nyelvtörvény, amely egészen biztosan egyértelmű rendelkezéseket tartalmaz majd a felvételi nyelvet illetően (vesd össze Petricse fent idézett nyilatkozatával).

Amikor 1997 tavaszán, még ha időlegesen is; de rendeződni látszott az anyanyelvi felvételizés kérdése, Ukrajna Oktatásügyi Minisztériuma újabb ötlettel állt elő, amely tovább borzolta a kedélyeket, illetve még inkább megpróbálta aláásni az anyanyelvi oktatás presztízsét. A szóban forgó ötlet az Oktatásügyi Minisztérium által kidolgozott, *Az ukrainai nemzetiségi kisebbségek oktatási igényei kielégítésének koncepcionális alapjai* címet viselő tervezetben nyert megfogalmazást (eredeti címe: Концептуальні засади задоволення освітніх запитів на питів національних меншин в Україні), amely 1997. május 14.-i dátummal, 1/9-183. iktatószámmal, a közoktatási miniszter aláírásával került minden nemzetiségi iskolába azzal a megjegyzéssel, hogy a javaslatokat kéri 1997. május 19-ig (tehát öt nap alatt!) eljuttatni Kijevbe.

A tervezet 16 oldalon foglalja össze, hogyan is képzele a minisztérium a nemzeti kisebbségek oktatását Ukrajnában. Többek között a polikulturális oktatást tűzi ki célul, melynek vezérelve az ukrán mentalitás kialakítása (5. oldal). A polikulturális oktatási modell a tervezet összeállítóinak olvasatában azt jelenti, hogy az iskolákban (nemzetiségi-ukrán) kétnyelvű tanárok oktatnak ukrán nyelven, ami alól csak az „etnikai jellegű tantárgyak” jelentenek kivételt („предметі етнічного характеру”; ezen az anyanyelv és irodalom, történelem, valamint a honismeret oktatását értik, lásd 6-7. oldal), amelyeket anyanyelvükön tanulhatnak a gyerekek. A dokumentum szerint a nemzetiségi általános és középiskolákban (ukrainai terminológia szerint a II. és III. fokozatú iskolákban) az oktatás nyelvének az ukránnak kell lennie, kivéve a már említett etnikai jellegű tárgyakat.

Anyanyelvi oktatásra csak az elemi (ukrajnai terminológia szerint I. fokozatú) iskolákban, illetve a nemzetiségi társadalmi szervezetek által működtetett oktatási formákban nyílik lehetőség (6-7. oldal).

Az ukrán nyelvvel kapcsolatban a tervezet a következőképpen fogalmaz: „Az oktatási rendszerben előirányzott, az ukránnak mint államnyelvnek az oktató-nevelő intézményekben való megerősítését célzó tervezet biztosítja az ukrán nyelv az állami standardok szintjén (На івні державних стандартів) való elsajátításának jogát és kötelezettségét” (8. oldal). Arról azonban sehol nem esik szó, mit is kell az „állami standardok szintjén” érteni.

Szerepel továbbá a dokumentumban, hogy az ukrán nyelv elsajátítása lehetővé teszi a kisebbségek számára az ország társadalmi, polgári, kulturális életében való aktív részvételt, illetve fajtól (rassz), nemzetiségtől függetlenül biztosítja a jogot a munkához (9. oldal). Ez a tétel ellenkezik az ukrajnai nyelvtörvény 6. cikkelyével, amelynek értelmében az ukrán nyelv ismeretének hiánya nem ok arra, hogy az állampolgár munkába való felvételét elutasítsák, de a munkába lépést követően mindenki köteles elsajátítani a hivatal által használt nyelvet olyan mértékben, amely munkaköre betöltéséhez elengedhetetlenül szükséges.¹⁷

A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség (KMPSZ) és a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége (MÉKK) a sajtó hasábjain fejezte ki aggodalmait a tervezettel kapcsolatban, amelynek értelmében a II. és III. fokozatú (értsd: általános és középiskola) nemzetiségi iskolákban néhány nemzeti tantárgy kivételével az ukrán lesz az oktatás nyelve, és csak az I. fokozatú (elemi, azaz 1-4. osztályok) iskolákban marad meg az anyanyelvi oktatás (Állásfoglalás 1997 a., b.).

A tervezet kiváltotta felbolydulást az Oktatásügyi Minisztérium megdöbbenő módon próbálta lecsendesíteni: egy Csernyivciben 1997. május 19-21. között rendezett oktatási szemináriumon a minisztérium képviselői kijelentették, hogy a tervezetbe nyomdahiba folytán tévedés csúszott, mégpedig oly módon, hogy ott, ahol azt fejtegeti a dokumentum, hogy milyen fokozatú iskolákban van mód az anyanyelvi oktatásra, az I. szám mellől kimaradt a II. és a III., vagyis nem kizárólag az I. fokozatú iskolákban marad meg az anyanyelvi oktatás, hanem mindhárom iskolai fokozatban (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. június 3. 3.). A szöveg tüzetesebb elemzése azonban arra enged következtetni, hogy természetesen szó sem lehet efféle tévedésről. Sokkal valószínűbbnek tartja a kárpátaljai magyar sajtó viszont azt, hogy ezzel a tervezettel a kisebbségi szervezetek ellenállását tesztelte a minisztérium.

A tervezetbe került nyomdahiba tényét maga a Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatás Közoktatási Főosztályának közleménye is cáfolja, amelyben Vaszil Roszul, a főosztály vezetője kijelenti, hogy a Csernyivciben lezajlott tanácskozáson többek között a kárpátaljai küldöttség is felhívta a jelen lévő V. P. Romanyenkónak, az általános középfokú oktatási főosztály vezetőjének figyelmét arra, hogy az anyanyelven októ iskolai fokozatokat a II. és III. fokozatú iskolákkal is bővíteni kell. Romanyenko ígéretet tett arra vonatkozólag, hogy a kifogásolt, részeket módosítani fogják, majd a módosított változatokat megküldik az iskoláknak, hogy az augusztusi pedagógusértekezleteken meg tudják vitatni. Éppen ezért - véli Roszul - korai volt és feszültséget keltett a, KMPSZ nyilatkozata (Közlemény 1997).

A tervezet módosított változata, amely csak minimálisan tér el az előző változattól, 1997. augusztus 4-én került ismét az iskolákba. Többek között kimaradt belőle, hogy a koncepció fő célja az ukrán mentalitás kialakítása. Bekerült viszont a szövegbe, hogy az anyanyelvi oktatás kiterjed az elemi (I. fokozatú) iskolák mellett az általános és középiskolákra (azaz az I-III. fokozatú iskolák mindegyikére) is (3. oldal). Az ukrán nyelv elsajátításával kapcsolatban ez a variáns az előzővel megegyezően fogalmaz, ebben is szerepel az államnyelv „állami standardok-szintjén” való megtanulásának igénye, a fogalom értelmezésére azonban itt sem kerül sor (ugyanott 10. oldal). Szintén benne maradt a dokumentumban, hogy az ukrán nyelv ismerete biztosítja fajra, és nemzetiségre való tekintet nélkül a munkahelyek betöltéséhez való jogot (ugyanott 11. oldal).

A tervezet eredeti változatában felvázolt oktatási modell sok tekintetben hasonlít az úgynevezett *átirányítási oktatási programra*, amelynek lényege, hogy az iskola első két vagy négy évében a kisebbségi gyerekek anyanyelvükön kezdenek el tanulni, és anyanyelvük mellett a többségi nyelvet is oktatják számukra. Két vagy négy év elteltével, amikor a kisebbségi tanulók másodnyelvi készségeit megfelelőnek tartják arra, hogy tanulmányaikat a többség nyelvén folytassák, átirányítják őket a többségi iskolákba. Ennek az oktatási modellnek a célja hosszú távon a többségi egynyelvűség kialakítása. A kisebbségi nyelv szerepe tulajdonképpen arra korlátozódik, hogy segítse a második nyelv elsajátítását, s ezáltal a többségi nyelvű oktatás, azaz az asszimiláció felé orientáljon (Lesznyák 1996: 26.; Kontra 1997: 77).¹⁸

A tervezetben foglaltak ellentmondanak Ukrajna Alkotmánya 53., az ukrainai nemzetiségekről szóló törvény 6. és 13., a nyelvtörvény 3., 6., 25., 27. és 28., az oktatási törvény 7. cikkelyének, valamint az ukrán-magyar alapszerződés 17., illetve az alapszerződéshez csatolt kisebbségi nyilatkozat 5. és 10. cikkelyének, az Ukrán-Magyar Vegyes Bizottság ajánlásainak Nem egyeztethető össze továbbá több nemzetközi dokumentum szellemével, így például a Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozatával (*Magyar Napló* 1996. október, 47-52.), a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájával (*Pro Minoritate* 1996. Nyár, 106-118.), pedig ez utóbbira a tervezet összeállítói is hivatkoznak (mindkét változat 2. oldal; Állásfoglalás 1997c).

Hasonlóan a hivatalos ukrán hozzáálláshoz, amely a nemzetiségi kisebbségek számára kidolgozott oktatási koncepciót követte, ugyancsak megdöbbentő volt az ukrán állami és tanügyi vezetés viszonyulása az anyanyelvi felvételizés kapcsán kialakult vitához is. Miközben az Ukrán-Magyar Vegyes Bizottság keretében államközi szinten is szó esett a kérdésről, többek között például Tabajdi Csaba, a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára, illetve Törzsök Erika, a Határon Túli Magyarok Hivatalának (HTMH) elnöke is nyilatkozott ez ügyben, és a magyarországi sajtó is nyomon követte az eseményeket,¹⁹ Petro Petrisce, a Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatás nemzetiségi és migrációs főosztályának vezetője több nyilatkozatában is érthetetlennek és teljesen indokolatlannak nevezte a magyar tannyelvű iskolák végzőseinek egyetemi felvételizésével kapcsolatban a kárpátaljai magyar érdekvédelmi szervezetek részéről közzétett tiltakozásokat, mondván, mindennek nem volt semmilyen alapja, hiszen senkinek nem állt szándékában a korábban is biztosított lehetőségeket korlátozni, illetve megvonni (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. május 15. 1.; május 31. 6.). Egy másik nyilatkozatában azt is elmondta, hogy a nemzeti kisebbségek, így a magyarok számára is elengedhetetlenül fontos az államnyelv minél tökéletesebb elsajátítása, hogy integrálódhassanak a társadalomba, „s annak teljes jogú és értékű tagjaivá váljanak” (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. május 31. 6.).

Volodimir Jevtuh, az Ukrán Nemzetiségi és Migrációs Állami Bizottság elnöke pedig annak a véleményének adott hangot, miszerint „nem tűnik túlságosan célszerűnek” az, hogy a magyar tannyelvű iskolák végzősei mindig magyarul felvételizhessenek az ukrán felsőfokú oktatási intézményekbe, mivel ezzel „csökkennek az össz-ukrán élethez történő kapcsolódási lehetőségeik, főleg azok vonatkozásában, akik netalán politikai pályán képzelnék el érvényesülésüket” (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. május 24. 4.).

Mit veszíthetünk azzal, ha nem tudunk ukránul?

Az anyanyelvi felvételizés kérdése eddig minden évben - bár csak ideiglenesen - megoldódott. Az viszont más kérdés, hogy az anyanyelven tett sikeres felvételi vizsga után az ismertetett körülmények között folyó ukránoktatásban részesült magyar diák hogyan boldogul az egyetemen, hiszen - a magyar, a matematika és a fizika szakot kivéve, ahol az előadások egy része magyar nyelvű - az ungvári egyetemen az oktatás nyelve az ukrán (*Kárpáti Igaz Szó*

1997. május 3. 11.). S azzal, ha a kárpátaljai magyar diákok nem kapnak osztályzatot ukránból (a frissen bejegyzett nem állami, hanem alapítványi Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskolát kivéve, ahol tanítói, angol-földrajz, angol-történelem és történelem-földrajz szakon folyik képzés), eleve csupán az Ungvári Állami Egyetemre jelentkezhetnek, mert egyedül ez biztosítja Ukrajnában a magyar nyelven való felvételizés lehetőségét.

Sikeres felvételi esetén az egyetemen már nincs szervezett mód az ukrán nyelv elsajátítására. Ez a lehetőség kizárólag a magyar szakos hallgatók számára adott. Az Ungvári Állami Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén - egyedülálló módon - a magyar szakos hallgatók 1966 óta tanulhatnak ukránul (Lizanec 1994.126.). Jelenleg két félévben, összesen száz órában tanulnak ukránul, s a kurzust kollokviummal zárják. Ám ez a gyorsalpalóra emlékeztető nyelvtanfolyam sem alkalmas arra, hogy felkészítse a diákokat az ukrán nyelvű előadások hallgatására és megértésére, illetve az ukrán nyelven való vizsgázásra. A más szakos hallgatók- nemzetiségtől és anyanyelvtől függetlenül - úgynevezett *hivatali ukrán nyelvet* (дилова українська мова) tanulnak.²⁰

Az ukránból nem osztályozott, nem egyetemre jelentkező fiatalok helyzete ennél is nehezebb, mert Kárpátalján mindössze hat olyan szakiskola működik, ahol magyar csoportok is vannak, de ezekben is *szinte csak az általános műveltségi tárgyakat oktatják magyar nyelven, a szakképzés ukránul folyik* (Bagu 1996b: 8).

Az ukránból osztályzatot kapott kárpátaljai magyar tanulók viszont a felvételi vizsgán írandó ukrán tollbamondás után általában nem folytathatták a felvételizést gyenge teljesítményük miatt. Az 1995-96-os tanévben az ukrán nyelvű felvételizésre kényszerült magyar gyerekek közül *senkit sem* vettek fel az ungvári egyetemre (*Kárpátaljai Szemle* 1997. 1. 3.).

Megoldásként számításba jöhet esetleg a kárpátaljai magyar diákok magyarországi egyetemeken, főiskolákon és szakiskolákban való képzése. Ám a tanulmányok befejezése után is szüksége lesz az ukrán nyelv ismeretére annak, aki Ukrajnában kíván boldogulni. Ha ugyanis a kárpátaljai magyar értelmiségi és szakmunkásréteg csupán saját etnikumának településterületén belül tud érvényesülni, a közösség teljesen elszigetelődhet, s a már így is magas munkanélküliség tovább növekedhet, ami a jelenlegi ukrajnai gazdasági viszonyokat tekintve tovább ronthatja amúgy sem túlságosan kedvező kilátásainkat, s ez többek között felgyorsíthatja a már most is jelentős kivándorlást (például a magyarországi oktatási intézményekben végzett kárpátaljai magyar diákok egy része a gazdasági okok mellett azért nem tér majd haza, mert nem tud ukránul²¹), melynek elsődleges célpontja Magyarország (*Kárpáti Igaz Szó* 1996. június 6. 4.).

Az sem mellékes, hogy amennyiben a kárpátaljai magyar nem tanulja meg az ukrán nyelvet, egy sor állami tisztség betöltésétől elesik. Az alkotmány rögzíti például, hogy Ukrajna elnökévé (egy sor más követelmény mellett) csak olyan személy választható, aki beszéli az államnyelvet (103. cikkely). Még ha a köztársasági elnöki posztról valószínűleg egyelőre egyetlen kárpátaljai magyarnak sem azért kell lemondania, mert nem beszél ukránul, az már jóval érzékenyebben érintheti a közösséget, hogy az alkotmány 127. cikkelye értelmében bírói tisztségre a minősítő bizottság csak olyan ukrán állampolgárt javasolhat, aki huszonöt évesnél nem fiatalabb, felsőfokú jogi végzettséggel és legalább hároméves jogi gyakorlattal rendelkezik, legalább tíz éve Ukrajnában él és *beszéli az államnyelvet* (*Ukrajna alkotmánya*, 74.).

A köztársasági elnök mellett működő nyelvpolitikai tanács *Az ukrán nyelv* címmel elfogadott programja pedig a következő célt tűzi ki: létre kell hozni az alapokat ahhoz, hogy „az ukrán nyelv alapvető érintkezési közeggé váljon Ukrajnában” (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. június 26. 1.). Szerepel továbbá a dokumentumban, hogy az állami posztok betöltésénél a jövőben figyelembe veszik az államnyelv ismeretét (uo.). Az 1997. szeptember 24-én elfogadott új ukrajnai választási törvény pedig úgy rendelkezik, hogy parlamenti képviselő az

az ukrán állampolgár lehet, aki betöltötte 21. életévét, legalább öt éve folyamatosan az országban él és *tökéletesen* beszéli az államnyelvet (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. szeptember 27. 1.).

Megtanulunk-e ukránul?

Az ukrán nyelv oktatásának jelenlegi színvonala és helyzete mellett figyelembe kell vennünk azt is, hogyan viszonyul a kárpátaljai magyarság az államnyelvhez, hiszen a nyelvvel kapcsolatos attitűdök meghatározhatják a nyelvvel szemben követett magatartást. Ha elfogadjuk, hogy a „nyelvvel szemben tanúsított magatartás implicit értékítélet a nyelv által fémjelzett csoportról, tevékenységről és az összetartás vagy az erő társadalmi kapcsolatairól” (Gal 1991a: 128), akkor valószínűnek látszik, hogy a kárpátaljai magyarság viszonya Ukrajnához mint államhoz és az ukrán függetlenséggel együtt járó ukrán nyelv előtérbe kerüléséhez hasonló lehet. S bár az ukrán nyelv státusának közelmúltbeli javulása minden bizonnyal presztízsemelkedést is von vagy vonhat maga után, figyelmeztető lehet, hogy a Beregszász székhelyű Spektrum Társadalomkutató Műhely a kárpátaljai magyar lakosság körében végzett, 22 településen 300 főre kiterjedő vizsgálata szerint a megkérdezettek többsége úgy vélte, hogy az ukrán függetlenség ez idáig összességében több rosszat hozott, mint jót. A felmérés eredményeiből az is kiderül, hogy az adatközlőknek csupán töredéke, egészen pontosan mindössze 1,4 százaléka fogadja el az ukrán államot hazájának, ugyanakkor a megkérdezettek 53 százaléka számolt be arról, hogy ő vagy valamelyik családtagja valamilyen formában foglalkozott már vagy foglalkozik a Magyarországra való áttelepülés gondolatával (Kovács 1996).²²

A már említett, 1996-ban végzett empirikus szocio-lingvisztikai vizsgálat egyik kérdésében az adatközlőknek egy ötfokú skálán (ahol 1 = egyáltalán nem, 5 = nagyon erősen) azt kellett meghatározniuk, mennyire kötődnek saját településükhöz, Kárpátaljához, Ukrajnához és a volt Szovjetunióhoz. A 144 válaszadó több mint fele (57 százalék) úgy vélte, hogy egyáltalán nem kötődik Ukrajnához, s mindössze 3,5 százalék mondta azt, hogy nagyon erősen. Összességében a 144 fős kárpátaljai minta 92 százaléka az 1-től 3-ig terjedő skálán kötődik ahhoz az államhoz, amelyben él, és csak 8 százalék kötődik a közepesnél jobban (Csernicskó 1997).

Ha a kárpátaljai magyarság az Ukrán Köztársaság államnyelvéhez is ilyen elutasítóan viszonyul, az ukrán nyelv oktatásának jelenlegi helyzetét figyelembe véve tovább csökken annak az esélye, hogy a közösség a megfelelő szinten elsajátítsa azt.²³

A negatív attitűdöket erősítheti Ukrajna szinte katasztrofális gazdasági helyzete is, illetve az, hogy Kárpátalja magyar lakossága nagymértékben függetleníteni tudta magát az állam ellenőrzése alatt álló jövedelemforrásoktól. A kárpátaljai magyarokat ugyanis a háztáji gazdálkodás már a Szovjetunió fennállásának idején is többé-kevésbé megmentette a szovjet gazdaságot jellemző áru- és élelmiszerhiánytól azáltal, hogy megtermelték maguknak a legszükségesebbeket, így a falusi lakosság függetlenebb tudott maradni a csak bérből és fizetésből élő városiaknál (Dupka-Horváth-Móricz 1990: 8; Botlik- Dupka 1991. 77.).

Kertje, pontosabban kisebb-nagyobb háztáji gazdasága minden falusi és kisvárosi kárpátaljai magyarnak van (kivéve természetesen a lakótelepieket), beleértve a munkásokat és értelmiségieket is, akik - éppúgy, mint a kolhozparasztok- munkaidő után látják el a gazdaságot. A falusi magyar lakosság számottevő része ugyan a közeli városok gyáraiban és üzemeiben dolgozott egészen addig, amíg a függetlenné vált Ukrajnában szinte teljesen le nem állt az ipari termelés, hiszen a néhány évvel ezelőtt még kielégítőnek nevezhető közlekedés lehetővé tette számukra az ingázást, s ezzel a háztáji fenntartását (Dupka-Horváth-Móricz 1990. 9; Botlik-Dupka 1991: 75-76.). Ukrajna függetlenné válása óta a nagyüzemi mezőgazdasági szerkezet összeomlott, az ipari termelés szinte teljesen leállt, tömegessé vált a

munkanélküliség. Ennek következtében a háztáji gazdaság súlya tovább növekedett, sokak számára (a határ menti feketekereskedelem, illetve a magyarországi illegális munkavállalás mellett) ez az egyetlen jövedelemforrás. A szinte semmilyen jövedelemmel nem rendelkező lakosság gyakorlatilag östermelő.

A kárpátaljai magyarságnak a bértől és fizetéstől, azaz voltaképpen az államtól való viszonylagos függetlenségét jól példázza a már említett Spektrum Társadalomkutató Műhelynek a kárpátaljai magyar lakosság körében 1995 folyamán végzett vizsgálata, amelynek során többek között arra is választ kerestek, hogy az adatközlők családi bevételének mekkora részét teszik ki a munkahelyi jövedelmek. Az eredmények a következőképpen alakultak:

A munkahelyi jövedelmek a család bevételének mekkora hányadát teszik ki?

• 0-25 százalékát	-	50,8 százalék
• 25-50 "	-	21,1 "
• 50-75 "	-	14,7 "
• 75-100 "	-	13,4 "

(Szociológiai kutatás 1995. I.: 126.)

Ha egy kisebbségi közösség életmódjában viszonylag függetleníteni tudja magát attól az államtól, amelyben él, az azt jelenti, hogy tulajdonképpen nincs is igazából ráutalva nyelvének elsajátítására, hiszen boldogulásához erre nincs vagy csak kevésbé van szüksége.

Visszajára fordulhat tehát a folyamat: amíg a Szovjetunió fennállása idején Magyarország lényegesen jobb gazdasági helyzete, az anyaországhoz fűződő pozitív attitűd megerősítette a kárpátaljai magyarság identitástudatát, közvetve bár, de segítette nyelvi és fizikai megmaradását²⁴, jelenleg ez a gazdasági vonzerő Magyarországra csábítja főként a bérből és fizetésből megélni képtelen értelmiségi és középréteget, s így a közösség felbomlásának veszélyét vonja maga után (hasonló példa az erdélyi szászok esete; Gal 1991a. 146.).

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy bár Kárpátalja nyelvileg és etnikailag meglehetősen vegyes lakosságú terület, a magyarság mégis viszonylag homogén tömböt alkot, s ez a többé-kevésbé összefüggő településterület - a Felső-Tisza vidékének elszigetelődött szóránymagyarságát leszámítva - a XX. század végére sem szakadozott szét teljesen, annak ellenére, hogy e század folyamán többször próbálkoztak mesterséges megbontásával (Botlik-Dupka 1991: 70; Kocsis-Kocsisné 1992: 36). A 1989-es népszámlálási adatok szerint az ukrainai magyarság legnagyobb része - a 163 111 magyar közül 155 711, azaz 95,4 százalék (Dupka 1994: 171) - Kárpátalján él, csak ebben a megyében őshonos, Kárpátalján belül pedig négy járásban (ungvári, munkácsi, beregszászi, nagyszőlősi) lakik a magyarság 89 százaléka. Ez a négy járás, amellet, hogy egymással is szomszédos, közvetlenül az ukrán-magyar államhatár mellett terül el. Az egyes nemzetiségek a vegyes lakosságú falvakban is általában tömör csoportokat alkotnak: egyes utcákat vagy negyedeket mindmáig magyarok laknak, másokat ukránok vagy cigányok (Grozdova 1971: 458).

Ha szem előtt tartjuk a kárpátaljai magyaroknak az ukrán államisághoz való negatív viszonyulását, az ukrán nyelv nem kiugróan magas presztízsét (lásd 23. számú jegyzet), a kivándorlás gondolatával foglalkozók magas számát és az államnyelv oktatásának körülményeit, valamint a magyarság viszonylag elkülönülő településszerkezetét, a vegyes lakosságú helységekben kialakuló magyar-ukrán kétnyelvűség hosszú távú perspektívái sem egyértelműen kedvezőek. S nem feledkezhetünk meg a ruszin nyelv kérdéséről, vagyis arról, hogy a kárpátaljai ukrán-ruszin dialektust-nyelvet beszélő magyarok vajon ukránul tudnak-e vagy sem, hiszen a ruszin-ukrán nyelvi polémia eredménye hosszú távon akár az is lehet, hogy elismerik a ruszint mint különálló nyelvet. De ha nem így történik - és ez a valószínűbb

-, egy szűk földrajzi terület dialektusának ismerete és egy nyelv standard változatának tudása nem egyenértékű.

Az sem mellékes a nyelv elsajátítása szempontjából, hogy az ukrán és az orosz közeli rokon nyelvek, így a kárpátaljai magyarság nagy része orosz tudása révén passzívan többé-kevésbé érti az ukránt, de aktívan nem használja. A két nyelv grammatikai és lexikális rendszerének hasonlósága miatt nem nehéz vázlatos, hevenyészett ukrán megnyilatkozásokat tenni annak, aki beszél oroszul, ám sokkal nehezebb hivatalosan megnyilatkozni ukránul, főként írásban (Arel 1995: 601)²⁵

Politikai üzenet

A fentieknek politikai jelentősége is van. Az, hogy a kárpátaljai magyarságnak minden évben újra és újra alkudoznia kell azért, hogy anyanyelvéből és anyanyelvén érettségizhessen és felvételizhessen, s az eredmény minden esetben csupán a minisztérium „jóindulatának” függvénye, fokozatosan aláássa a kárpátaljai magyar oktatási rendszert: a bizonytalan helyzetet látó szülőben felmerülhet, nem lesz-e a későbbiekben gyermeke kárára, ha magyar tannyelvű iskolába járattja. Az anyanyelvi oktatás elszorvasztásának következményei pedig mindenki előtt ismeretesek.

Így látja ezt a KMKSZ is: „Ha egy magát demokratikusnak valló államban a kisebbségeket megfosztják az anyanyelvtől, illetve az anyanyelven történő felvételizés lehetőségétől, ezáltal sorvadásra ítélik oktatásrendszerét, másodrangú polgárrá degradálva tagjait” (*Közlemény* 1996). Az egyik kárpátaljai pedagógus szintén ettől tart: „A jövő ukrán állampolgárainak meg kell tanulniuk ukránul. Vajon a szülő nem azért fog e az ukrán iskola mellett dönteni?” (Bagu 1996a: 50) Orosz Ildikó, a KMPSZ elnöke is úgy véli, hogy mivel az anyanyelvi felvételi vizsgázás lehetőségét megteremtő rendelkezés nem kötelező érvényű az Ungvári Állami Egyetemre nézve, és minden évben megújítandó, hátrányosan érinti a kárpátaljai magyarságot: „A bizonytalanság, hogy a következő évben megengedik-e ismét a magyar nyelvű felvételt vagy sem, éppolyan hatással lehet a magyar tannyelvű iskolákra, mintha egyértelműen megvonnák a magyarságtól ezt a lehetőséget. Hiszen a szülő, akinek a gyerek 6 éves korában kell döntenie arról, milyen oktatási nyelvű iskolába íratja gyermekét, látva a bizonytalanságot, vagy ukrán tannyelvűbe íratja be, vagy pedig valamely magyarországi tanintézményt választja, biztosítandó a gyerek jövőjét Mindez hosszú távon a magyar iskolarendszer összeomlásához vezethet” (*Kárpátaljai Szemle* 1997. 1. 4.).

Mindennek persze lehet sokkal fenyegetőbb üzenete is. A magyar nyelvű oktatás presztízsének rombolása akár a magyarság elszigetelését, esélyegyenlőségének megvonását is szolgálhatja. Perduk János, a KMKSZ már megszűnt Anyanyelvi és Nyelvpolitikai Bizottságának egykori elnöke a KMPSZ alapszervezeti elnökeinek konferenciáján annak a véleményének adott hangot, hogy úgy tűnik, mintha államérdek lenne, hogy a magyarság ne tudja az államnyelvet (*Kárpátaljai Szemle* 1996. 8. 3.). A KMPSZ közgyűlése is hasonló tartalmú állásfoglalást tett közzé: „Az ukrán érettségi, illetve felvételi nyelvvizsga kötelezővé tétele az iskolákban, illetve a közép- és felsőoktatási intézményekben mintegy harminc éve élvezett jogot von meg a magyar közösségtől. A magyar tannyelvű iskolák végzőseit megfosztja az egyenlő, tisztességes verseny esélyétől, s hosszú távon felemelkedésre képtelen, másodrendű állampolgárokká degradálja a magyar nemzeti kisebbség tagjait. A helyzetet súlyosbítja, hogy az állami oktatásügyi szervek nem biztosították az ukrán nyelv megfelelő szintű elsajátításához szükséges feltételeket, a nyelv oktatása a nemzetiségi iskolákban is az anyanyelv oktatásának koncepciójában történik, ami eleve lehetetlenné teszi az ukrán nyelv magyar ajkúak általi elsajátítását” (Nyilatkozat 1996).

Az Ukrán-Magyar Vegyes Bizottság 1995-ben még így írt a felvételi vizsgák kapcsán: „A Vegyes Bizottság üdvözölte, hogy az ukrán fél lehetővé tette a magyar iskolákban tanulók

számára, hogy érettségi vizsgájukat magyar nyelven tegyék le. Jogszámban rögzítette, hogy az eddigi gyakorlatnak megfelelően a magyar tannyelvű iskolák végzősei anyanyelvükön tehetnek felvételi vizsgát az Ungvári Állami Egyetemen” (Jegyzőkönyv a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításával foglalkozó Ukrán-Magyar Vegyes Bizottság V. üléséről. *Kárpáti Igaz Szó* 1995. április 4. 3.).

Arról sem illik megfedkezünk, hogy az anyanyelvi felvételizés joga megvonásának anyagi következményei is lesznek 1993-tól az ukrainai szakiskolák, egyetemek és főiskolák az államilag szabályozott kereten felül saját belátásuk szerint további hallgatókat vehetnek fel önköltségi alapon. A gyakorlatban mindez úgy működik, hogy aki a felvételi vizsgákon eléri a megszabott ponthatárt, az felvételt nyer az adott oktatási intézménybe, aki viszont nem éri el, annak lehetősége nyílik önköltségi alapon megkezdeni tanulmányait. Amennyiben a kisebbségi polgárokat megfosztják az anyanyelvi felvételizés jogától, nyilvánvaló, hogy mint nem ukrán anyanyelvű felvételizők eleve hátrányos helyzetből indulnak, és csak arra lesz esélyük, hogy önköltségi alapon tanuljanak tovább.

Az Ungvári Állami Egyetem Filológiai Karán az 1996-97-es tanévben 500 USA-dollárnak megfelelő ukrán hrivnyát kellett fizetni egy évre (két szemeszterre) annak, aki saját maga fedezi oktatási költségeit, az orvosi és jogi karon ez az összeg 900 USA-dollár volt (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. április 15. 3.).

Hogy a politika és az anyagi tényezők összefüggését elhanyagolni hiba lenne ebben az esetben (is), azt bizonyítani látszanak a Beregszászi Egészségügyi Szakiskolában történtek. A szakiskolában ápolónőket, szülésznőket és felcsereket, vagyis egészségügyi szakembereket képeznek, s az egészségügy területén nagy szükség van magyar és magyarul értő munkaerőre; 1993-tól működött is egy magyar csoport az intézményben. Az 1996-97-es tanévben azonban a tanintézmény vezetősége bejelentette, hogy az első évfolyamon a magyar csoport hallgatói csak tandíj ellenében kezdhetik meg tanulmányaikat, míg az ukrán csoportokban csak a diákok egy része kényszerül tandíjfizetésre. A szülők és a KMPSZ határozott fellépésének köszönhetően végül a tandíjat mérsékeltek a magyar csoportban is, ám továbbra is életben maradt az a gyakorlat, hogy minden évben újra kérvényezni kell az újabb magyar csoport indítását (*Közoktatás* 1996. 3.10-11.).

Összességében véve tehát az anyanyelvi felvételi ügye nem csupán politikai, hanem gazdasági kérdés is. S mint ilyen, döntően befolyásolja a kárpátaljai magyarság jövőjét.

Az anyanyelvi felvételi ügye körül zajló vitában a kárpátaljai magyarság képviselőinek (a KMKSZ és a KMPSZ) érvelésében nagy súlyt kapott az a tény, hogy az ukrán nyelv oktatásához nincsenek meg az alapvető feltételek, így abszurd dolog ukrán nyelvű felvételizést követelni a kisebbségektől, s az ukrán Oktatásügyi Minisztérium is azzal az indokkal engedélyezte ideiglenesen a magyar nyelvű felvételizést, hogy a magyar tannyelvű iskolákban még csak rövid ideje oktatják az ukrán nyelvet. Valójában azonban az ukrán nyelven történő felvételizés esetén a kisebbségek akkor is hátrányba kerülnek az ukrán anyanyelvűekhez képest, ha az iskolai ukránoktatás színvonala megfelelő lesz. A kárpátaljai magyarságnak jól felfogott érdeke, hogy megtanulja az államnyelvet, vagyis hogy az ukrán nyelvoktatás megfelelő színvonalú legyen, de ez nem jelenti azt, hogy ebben az esetben le kellene mondania az anyanyelven való felvételizés és továbbtanulás jogáról s annak garanciáiról.

Kitekintés

Ha kissé alaposabban szemügyre vesszük a kárpátaljai eseményeket, láthatjuk, hogy nem elszigetelt egyedi eset, ami a felvételi vizsgák terén történik. Nagy visszhangja volt például a kárpátaljai magyar lapokban azoknak a törekvéseknek, amelyekkel a Kárpátaljai Állami Televízió- és Rádiótársaság vezetősége a magyar adásidő, illetve a magyar szerkesztőség

létszámát próbálta csökkenteni. (*Kárpáti Igaz Szó* 1996. október 10. 3.; november 1. 1. és 8.; november 23. 4.; *Kárpátaljai Szemle* 1996. 7. 20-21.). Arról is beszámolt a sajtó, hogy a 17 százalékban magyarok lakta Nagyszőlősi járásban a járási közigazgatás több magyar helységben leszereltette a magyar nyelvű helységnévtáblákat, illetve nem engedélyezte visszaállításukat (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. január 23. 4.). Huszt város tanácsa pedig az államnyelv védelmében hozott nemrégiben határozatot, amelynek alapján az idegen nyelvű reklámszövegek és egyéb feliratok után „a vállalatok és állampolgárok - a vállalkozói tevékenység szubjektumai - adót kötelesek fizetni. Mégpedig két meg nem adóztatott minimálbérnek megfelelő összeget az idegen nyelvű szövegek és feliratok minden egyes betűje után” (*Kárpáti Igaz Szó* 1996. december 24. 1.). Tekintve, hogy az 1989-es hivatalos népszámlálási adatok szerint a város 30 716 lakosából 26 023 ukrán, 2043 orosz, 1759 magyar nemzetiségű, felmerül a kérdés: valóban szükség van-e az államnyelv védelmére Huszton.

A huszti városi tanács döntése egyébként szervesen illeszkedik a megyei közigazgatás elnökének rendelkezése alapján létrehozott, a nyelvtörvény előírásainak betartását ellenőrző bizottság határozatával: „Ahol arra szükség van; 1996. november 1-jéig ki kell cserélni a városok, községek és nagyközségek, utcák, terek, földrajzi objektumok, intézmények, szervezetek ukrán nyelvű névtábláit és az egyéb vizuális tájékoztatóeszközöket, a megfelelő régiókban pedig a nemzetiségi nyelvű feliratokat is. A vállalatok vezetőinek és a vállalkozói, illetve üzleti tevékenységgel foglalkozó személyeknek 1996. október 1-jéig az árjelzések, a cégtáblák, a hirdető- és reklámtáblák feliratait összhangba kell hozniuk az ukrán nyelvtörvény követelményeivel. Amennyiben ezeknek a követelményeknek nem tesznek idejében eleget, a községi és nagyközségi tanácsok adminisztratív bizottságainak és végrehajtó bizottságainak jogukban áll büntetést kirotni a vétkekre, a bejegyzést eszközölő intézményeknél pedig felvetni azt a kérdést, hogy az illető jogi és valóságos személyeket fosszák meg a megfelelő tevékenységre feljogosító licencektől (engedélyektől)” (Előírás 1996). Ami magyarul minden bizonnyal azt jelenti, hogy a közterületi feliratokat ukrán nyelvűre kell cserélni.²⁶

Az iskolai adminisztráció nyelvének ukránosítására is történtek kísérletek a magyar tannyelvű iskolákban, éppen a magyar többségű beregszászi járásban (*Kárpátaljai Szemle* 1996. 8. 7., 8.; *Kárpáti Igaz Szó* 1996. november 21. 3.). A beregszászi járási közigazgatási hivatalnak a nyelvtörvény betartását ellenőrző bizottsága ellátogatott a járás valamennyi iskolájába, és „igen sok szabálytalanságot tapasztalt, különösen az ügyiratok vezetése terén. Az ügyvitel (24 államilag követelt dokumentum) nem az állami nyelven, de nem is magyarul folyik, hanem orosz nyelven.” A bizottság határozatot hozott, hogy az olyan dokumentumokat, mint az osztálynaplók, a tantervek, továbbra is lehet magyar nyelven vezetni a magyar tannyelvű iskolákban. „Áthidaló megoldás lenne - javasolta továbbá -, hogy azokat az okmányokat, amelyeket ellenőrzés céljából a felsőbb szervek számon kérhetnek, olyan emberek vezessék, akik tudnak ukránul. Ilyen személy minden tantestületben akad” (*Beregi Hírlap* 1996. április 20.1.). Azaz elvileg lehet magyarul vezetni az iskolai dokumentációt, de csak egy részét, tulajdonképpen azt, ami a tanár vagy a kollektíva belső használatára szolgál (osztálykönyv, óravázlat), ám a többi okmányt ukránul tudó tanárok vezessék, és - bár ez nem szerepel szó szerint a határozatban - természetesen ukránul, hiszen ha magyar lenne ezeknek az okmányoknak a nyelve, nem lenne szükség rá, hogy ukránul tudó tanárok vezessék őket. Arról nem is szólva, hogy bár egy 1993. évi miniszteri rendelet értelmében az érettségi bizonyítványokat két nyelven (az állam és az oktatás nyelvén) kell kitölteni, rendre csak ukrán és orosz kétnyelvű űrlapok érkeznek a magyar iskolákba (*Kárpátaljai Szemle* 1993. 2. 6.; 1994. 4. 7.; 1996. 8. 7.), ami azt sugallja, hogy Ukrajnában a kisebbségek között is vannak első- és másodrangú közösségek.

Látszólag ellentmond a magyar nyelvű oktatás elleni támadás elvének, hogy hosszadalmas procedúra után, végül 1996 őszén a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola megkapta a

működési engedélyt. Ám a beregszászi ünnepélyes megnyitó ünnepségen részt vevő ukrán oktatási miniszter, Vitalij Babak nem mulasztotta el figyelmeztetni a főiskola hallgatóit, hogy nem állami tanintézmény esetében a minisztérium nem garantálja az állami diploma megszerzését (*Kárpátaljai Szemle* 1996. 7. 4.).

A jelek arra mutatnak, hogy nem csak a kárpátaljai magyarság túréshatárának tesztelése folyik. Erre enged következtetni például az is, hogy Leonyid Kucsma köztársasági elnök a Nemzetiségi és Migrációs Minisztériumot állami főosztállyá fokozta le (*Kárpáti Igaz Szó* 1996. augusztus 1. 1.), az ukrainai kisebbségek kultúrájának fejlesztésére létrehozott alapítványt pedig megszüntette (*Beregi Hírlap* 1996. október 12. 2.). Tóth Mihály, az ukrán parlament egyetlen magyar képviselője is úgy vélte az ukrainai nemzetiségi kisebbség jogait elemző cikkében, hogy Ukrajnában „az általános szituáció a »Toleranciától« a »Tűrés« felé tolódik el” (Tóth 1996). A kárpátaljai magyarság olyan jogai is veszélybe kerültek az utóbbi három évben, amelyeket jóval korábban vívott ki magának.

Az ukrán nemzetiségi politikában tehát visszalépés tapasztalható, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy az európai pozícióit megszilárdulni érző Ukrajna fokozatosan feladja a kisebbségi kérdés toleráns kezelésének taktikáját, amire szuverenitásának első éveiben, ingatag bel- és külpolitikai állásainak megszilárdítása érdekében, elsősorban a szomszédos országok és az európai közvélemény megnyerése céljából szüksége volt, és - a keleti térségben újonnan alakult államokhoz hasonlóan - homogén nemzetállamként kezd viselkedni. Az 1991-ben ratifikált ukrán-magyar alapszerződés után, 1996-ban és 1997 első félévében Ukrajna minden további szomszédjával aláírta az alapszerződést, szentesítve ezzel határait, s a nemzetközi politikai színtér után biztosította pozícióit a térségben. Az 1998. évi parlamenti választások felé közeledve az ukrainai politikai elit a külpolitikáról a belpolitikára helyezi át a hangsúlyt: Nagy a valószínűsége, hogy a közelgő választások jegyében erősödött fel az ukrán politikai vezetésen belül a nemzeti irányvonal. Különösen a köztársasági elnöknek, Leonyid Kucsmanak van szüksége arra, hogy a parlamenti választások utáni évben sorra kerülő elnökválasztást szem előtt tartva megnyerje magának annak a nyugat-ukrainai térségnek a lakosságát, ahol az ukrán nemzeti eszméknek nagy hagyományai vannak, szemben az inkább orosz orientációjú keleti végekkel (Arel 1995: 598-599). Legutóbb ugyanis azzal kerekedett legnagyobb vetélytársa, az exkommunista Kravcsuk fölé, hogy a nagyobb arányban oroszok lakta keleti régió lakosságát sikerült maga mellé állítania, például azzal az ígéretével, hogy hivatalos rangra emeli az orosz nyelvet (Varga 1994, Arel 1995: 601). Erre azonban nem került sor.²⁷

A nemzeti irányvonal felerősödésére enged következtetni az is, hogy az ország történelmi kelet-nyugati megosztottsága (Arel 1995: 598-599), valamint a Krímben kialakult feszült politikai helyzet ellenére az 1996. június 28-án elfogadott új ukrán alkotmány egységes államként definiálja Ukrajnát,²⁸ és az, hogy mindvégig az *ukrán nép* fogalmat használja, beleértve ebbe az összes ukrán állampolgárt.²⁹ Ezenfelül minden jel arra utal, hogy a parlament új nyelvtörvény elfogadására készül, amely - az 1989-ben, még a Szovjetunió fennállása idején bevezetett, az orosz nyelvnek széles jogkört biztosító, máig érvényben lévő nyelvtörvénnyel szemben - kizárólagos jogokkal ruházná fel az ukránt, összhangot teremtve ezzel az alkotmány és a nyelvtörvény között.³⁰

Az új nyelvtörvény előkészítése is szervesen illeszkedik az ukrán politika jobbratolódásának folyamatába, hiszen az ukrán előtérbe helyezése az oktatásban elsősorban az orosz, de emellett minden nemzetiségi nyelv rovására (mint az érettségi vizsgák, a felvételik és az oktatás nyelve) már az 1989-es nyelvtörvényben is benne foglaltatott, és a törvényileg rögzített, átlagosan 5-10 éves türelmi idő is lejárt, illetve lejáróban van. A jelenleg hatalmon lévő politikai elit, élén Kucsma elnökkel, hatalma megtartása érdekében nem elégszik meg azzal, hogy érvényt szerez a törvényben rögzítetteknek, lejárnak tekintve az átállásra adott haladékot, hanem további lépéseket tesz a nemzeti politika irányába. S mivel a

nyelv a nemzet legfőbb ismertetőjegye, erre a legalkalmasabb egy új, „nemzetibb” nyelvtörvény elfogadása.

Úgy tűnik, az államépítés és nemzetté válás útján a nemzetállam mint fejlődési fokozat ebben a térségben nem kerülhető el a XX. század végén, a XXI. század küszöbén sem.

JEGYZETEK

- 1 Az előadás a Research Support Scheme of the Higher Education Support Programme támogatásával készült, ösztöndíjszám 582/1995. Az írás korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseiért és tanácsaiért köszönet illeti Beregszászi Anikót, Kontra Miklóst és Sándor Klárát.
 - 2 Vö. „Русский не является обязательным государственным языком СССР. Как известно, государственного языка.” Azaz: Az orosz nyelv nem számít az SZSZKSZ kötelező államnyelvének. Mint ismeretes, az SZSZKSZ-nek nincs államnyelve (Deserijev 1966. 68.).
 - 3 Vö. Большая Советская Энциклопедия : В 30-ти томах. Москва 1972. 7. 176.
 - 4 Arról, hogy hogyan és miért vált a szovjet nyelvészek szerint az orosz a nemzetek közötti érintkezés nyelvénvé (язык межнационального общения), lásd például Deserijev (1966. 67.), Hazanarov (1982. 121-152.). Valójában nem ilyen egyértelműek a fenti adatok. A Szovjetunióban ugyanis létezett az ún. *internacionalista iskola* fogalma, amin olyan iskolákat kell érteni, ahol egy intézményen belül közös igazgatás alatt például ukrán és orosz vagy éppen ukrán, magyar és orosz stb. osztályok működtek. Az internacionalista iskolák ukrán tannyelvű osztályaiba járó gyerekek számára is kötelező volt természetesen az ukrán nyelv tanulása, ám az ilyen tanulók számát - amint az az idézett 1. számú táblázatból is kitűnik - éppen az összevontság miatt meglehetősen nehéz meghatározni, de Shamsur és Izhevskaja (1994. 35.) adataiból arra következtethetünk, hogy a tárgyalt két tanévben az ilyen tanulók száma nem haladta meg a 180 ezret.
 - 5 Az eredeti kérdés szövege a következő volt: „9 Родной язык. Указать также другой язык народов СССР, которым свободно владеет.” Vö. Переписный лист. Всесоюзная перепись населения 1989 г. Государственный комитет СССР по статистике.
 - 6 A népszámlálás önbevalláson alapuló adatai szerint tehát Kárpátalján jóval több volt a magyar-orosz, mint a magyar-ukrán kétnyelvűek száma, ami valószínűleg az orosz nyelv kötelező oktatásának és presztízsének tudható be. A saját bevallásuk szerint ukránul is beszélők nagy többsége véleményem szerint a városokban (talán a magyar többségű Beregszászt és a közel 40 százalékban magyarok lakta Csaport kivéve) és a vegyes lakosságú falvakban, illetve a Felső-Tisza vidékének szórványmagyarsága között élt, ahol főként környezetétől vagy-ukrán tannyelvű iskolába, szakiskolába járva - az iskolában tanult meg ukránul. A magukat egynyelvűnek valló magyarok és nem magyarok között a gyerekek és öregek is ott vannak, tehát az aktív lakosság minden bizonnyal nagyobb arányban beszélt anyanyelvén kívül más nyelvet is, mint az a népszámlálási adatokból látszik.
 - 7 Érdekes, hogy az 1989-es népszámlálás adatai, pontosabban az, hogy a kárpátaljai magyarok közül saját bevallásuk szerint többen beszéltek oroszul, mint ukránul, megdönteni látszanak két közelmúltban megjelent szocio-lingvisztikai tárgyú kötet állítását, melyeknek szerzője, Kiss Jenő úgy véli, hogy a magyar-ukrán kétnyelvűek száma meghaladja a magyar-orosz kétnyelvűek számát (Kiss 1994. 102.; 1996. 218.).
 - 8 A kérdés így szólt: „Milyen szinten beszéli Ön a következő nyelveket?” Az adatközlőknek a következő lehetőségeket adtuk meg a kérdőívben magyar, orosz és ukrán nyelvtudása értékelésére: „anyanyelvi szinten; nagyon jól; jól; alig néhány szót; nem beszélek, csak értek; sehogy.”
 - 9 A nyelvtörvény szövegét magyarul közli Botlik-Dupka (1993. 289-293.); az idézett rész a 292. oldalon olvasható; a törvényt és a hozzá tartozó kiegészítést eredetiben lásd Закарпатська Правда, 4 листопада 1989 р. (1989. november 4., 2.); oroszul megjelent többek között a *Nationalities Papers* Vol. 23. N 3. September 1995. számában (644-652.); vö. még Zsluktenko (1990. 14-15.), Lizanec (1994. 126.).
 - 10 Az oroszról ukrán nyelvre való hirtelen átállás nemcsak a magyarok számára jelent nehézségeket, hanem az ukránok számára is kisebb-nagyobb zökkenőkkel jár. Egy jelenleg folyamatban lévő szocio-lingvisztikai vizsgálat keretein belül 1996. június 20-án, nyelvhasználati kérdőív kitöltése közben készült magnetofonfelvételen hallható az alábbi párbeszéd. (Az adatközlő 60 éves, felsőfokú végzettségű, magyar anyanyelvű kárpátaljai férfi. A Nyelvhasználati kérdőív és a beszélgetést tartalmazó kazetta száma K-3-008-1-3-2-07-20-2-1 - TM = terepmunkás, AK = adatközlő, (...) = kisebb rész kihagyva, ... = rövid szünet)
- TM: - És most hol tetszik dolgozni?
AK: - Hát most az Ungvári Gépgyár mellett működik egy tervezőintézet, és ebben a tervezőintézetben dolgozom.
TM: - És milyen beosztásban?
AK: - A beosztás tulajdonképpen név szerint tervezőmérnök. (...)
TM: - A mindennapi beszédben a munkahelyén milyen nyelven beszél? (...)

AK: - A munkahelyen, mivel ott minden ukránul vagy oroszul megy, hát eddig oroszul, az ukránt nem nagyon tudom, hát én oroszul beszélek Mondjuk, nálunk nem nagyon fordítanak arra figyelmet, hogy oroszul vagy ukránul beszélsz, lényegtelen a munkahelyen is. Úgyhogy semmi ilyen megszólítás, hogy mondjad ukránul vagy ilyesmi nincsen. Mert már biztos, hogy régen megszokták, hogy régen oroszul volt minden. (...) Hát nem tudom, hogy mondjuk, részletekbe bocsátkozni... Sőt sok olyan dolog van, hogy mivel a tervezőmunkával vagynak speciális szavak, mondjuk ott úgy az elektroni- kába, mint a mechanikába, és ezeknek ukrán irodalom még kevésbé van, hát úgyhogy még az ukránok is oroszul használják azt a szót, mer nem tudják a megfelelőt Szakszótárak kellenének, és kellene nekik keresni a megfelelőjét ukránul, mondjuk

TM: - Tehát ők maguk se tudják ukránul.

AK: - Igen, ők maguk se tudják.

TM: - Pedig ez nekik anyanyelvük

A K-1-025-2-1-2-08-04-2-2 számú kérdőív kitöltése közben pedig a következő párbeszéd hangzott el: (Az AK 24 éves, felsőfokú végzettségű, magyar anyanyelvű kárpátaljai nő.)

TM: - Házastársa anyanyelve?

AK: - Ukrán. A barátaival *no zakarnamsku* beszél, de mi oroszul beszélgetünk. Mert a férjem se szereti az ukránt, de a tiszta ukránt ő se tudja.

(*no zakarnamsku*= kárpátaljaiul, azaz kárpátaljai ruszin/ukrán nyelvjárásban.)

11 Eredetiben: „Державною мовою в Україні Е українська мова.” ВЦ. Голос України 13 липня 1996 року N 128, 5 (1996. július 13. 5.). A hivatalos magyar fordítás szerint: „Ukrajnában az állami nyelv az ukrán” (Ukrajna Alkotmánya 6.).

12 A Petro Lizanec és Horváth Katalin (1992) által összeállított *Ukrán nyelv* kezdőknek című kiadvány esetleg a felsőbb osztályokban, még inkább a középiskolában használható jobb híján, hisz céljait tekintve sem az iskolák számára készült. „A nyelvtanulást a legszélesebb rétegeknek szántuk: iskolásoknak, munkásoknak, értelmiségieknek, mindenkinek aki úgy érzi, fontos számára az ukrán nyelv” -fogalmaznak a szerzők (Lizanec-Horváth 1992. 6.).

13 Az ukrán Nemzetiségi és Migrációs Minisztérium 1996 áprilisában másfél milliárd kupon-karbovanecet (akkor körülbelül 1,5 millió magyar forintnak megfelelő összeget) utalt ki a magyar honfoglalás 1100. évfordulója kárpátaljai megünneplésére. Ezt a pénzt a honfoglalásnak szentelt tudományos konferencia megrendezésére, valamint Lizanec P. *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza* II. kötetének és egy ukrán-magyar szótárnak a megjelentetésére kívánták fordítani (*Kárpáti Igaz Szó* 1996. április 20. 1.). A konferenciát megtartották, az atlasz - melynek I. kötetéről (Lizanec 1992) negatív szakmai recenziók jelentek meg Magyarország két rangos tudományos folyóiratában (Büky 1994 és Kontra 1994) -napvilágot látott (Lizanec 1996), az ukrán-magyar szótár kiadására azonban mindeddig (1997 októberéig) nem került sor.

14 Az 1995-96-os tanévben összesen 350 kárpátaljai magyar diák tanult magyarországi egyetemen vagy főiskolán, s közülük 10 ukrán szakos volt (*Kárpátaljai Szemle* 1996. 1. 14.). Az Ungvári Állami Egyetemnek ma sincs olyan ukrán nyelv és irodalom szakos hallgatója, aki magyar iskola után felvételizett volna.

15 A Beregszászi járás Ukrajna egyetlen magyar többségű járása, itt a leginkább összefüggő a magyar településterület, s nyilvánvaló, hogy itt van a legkevésbé alkalma a magyar gyerekeknek ukrán nyelvi környezetben elsajátítani az államnyelvet, tehát az iskolai nyelvtanítás szerepe is itt a legnagyobb.

16 Az ukrán Oktatásiügyi Minisztérium 1993-as rendelete, amely szerint tovább már nem kötelező oktatni az orosz nyelvet az ukrán iskolákban, ellentmond a nyelvtörvény 27. cikkelyének, amely szerint az ukrán és az orosz nyelvet egyaránt kötelező oktatni az általános iskolákban (Arel 1995. 610.). Igaz, a nyelvtörvényt még a Szovjetunió fennállása idején, 1989-ben fogadták el, de az is tény, hogy máig hatályos.

17 Lásd azonban a nyelvpolitikai tanács említett tervezetét.

18 A kétnyelvű oktatás nem minden típusa eredményez egynyelvűséget a többség nyelvén, és nem minden esetben vezet asszimilációhoz. A kétnyelvű oktatás eredményeit minden esetben meghatározzák az oktatás céljai és módszerei. Erről részletesebben lásd Göncz (1995), Lanstyák (1995, 1996), Kontra (1997).

19 Vö. például *Népszabadság* 1997. április 24. 3.; *Magyar Hírlap* 1997. április 14. 3.; *Új Magyarország* 1997. április 15. 3.

20 A tantárgy minden szakon való bevezetése egyértelmű nyelvtervezési lépés: a nyelvtörvénynek és az Alkotmánynak megfelelően az ukrán nyelvet kell az államigazgatás és a hivatali érintkezés nyelvénvé tenni, ám ehhez előbb fel kell élesíteni az ukrán hivatali nyelvet, elsősorban az értelmiség körében.

21 A magyarországi egyetemekre, főiskolákra pályázó kárpátaljai magyar fiatalok számára a KMPSZ-nek a budapesti Kodolányi János Nemzetközi Előkészítő Intézetbe szóló 1991-ben kiírt pályázatában ez áll: „Mivel itthon fognak dolgozni, vállalják, hogy a tanulmányi éveik alatt felsőfokú nyelvvizsgát tesznek ukrán nyelvből” (*Kárpátalja* 1991. 7.10.). Azt azonban, hogy ki és mikor ellenőrzi a követelmény betartását, senki sem tudja.

22 Egy, a kárpátaljai magyar értelmiségieket megszólaltató, azonos szempontok alapján készült interjúkat tartalmazó kötet mélyinterjúiból is az cseng ki, hogy a kárpátaljai magyar értelmiség nem érzi hazájának Ukrajnát (Balla szerk 1993).

- 23 A már többször említett szocio-lingvisztikai vizsgálat során azt a kérdést is feltettük az adatközlőknek, hogy ha valaki csak ukránul-magyarul-oroszul tud Kárpátalján, az a) könnyen boldogul, b) lehetnek nehézségei, c) nehezen boldogul. Annak ellenére, hogy Kárpátalján belül az ukránok vannak jelentős többségben, illetve hogy az ukrán államnyelv, a 144 válaszadó 61,5 százaléka úgy vélte, hogy aki csak oroszul tud Kárpátalján, az *könnyen boldogul*, arra a kérdésre viszont, hogy hogyan boldogul Kárpátalján az, aki csak ukránul tud, a megkérdezetteknek csak 59,4 százaléka felelte azt, hogy *könnyen*. Igaz, senki sem vélte úgy, hogy a csak ukránul beszélők *nehezen boldogulnak* Kárpátalján, a csak oroszul beszélők ellenben az adatközlők 2,8 százaléka szerint *nehezen boldogulnak*. De még így is úgy tűnik, hogy a kárpátaljai magyarság körében az orosz nyelv presztízse máig valamivel magasabb, mint az ukráné. (A *Ha valaki csak magyarul tud Kárpátalján, hogyan boldogul?* kérdésre adott válaszok *könnyen boldogul 0* százalék, *lehetnek nehézségei 49,7* százalék, *nehezen boldogul 50,3* százalék)
- 24 Vö. például: „egy kisebbségi nyelv vonzó ereje nő, ha ez a nyelv összeköti beszélőit szimbolikusan vagy gyakorlatilag egy gazdaságilag és politikailag fejlettebb világrésszel” (Gal 1991b. 75.).
- 25 Vö. például: „Hiába tud valaki írni - ha sztenderd változatban nem tud írni, akkor írástudása semmit sem ér” (Trudgill 1996. 9.).
- 26 Azt már csak „mellesleg” jegyzem meg, hogy -bármilyen hihetetlen - sem a huszti városi tanácsnak, sem a megyei közigazgatásnak, de még a parlamentnek sincs joga például a közterületi reklámok nyelvének szabályozására, ugyanis az ilyen jellegű feliratok nem az állami, hanem a privát nyelvhasználati szférába tartoznak. Az állami és magán nyelvhasználati szféra nyelvének szabályozása kapcsán precedensértékű döntést hozott 1993. március 31-i határozatában az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága. A bizottság a francia többségű kanadai Québec tartomány nyelvtörvényének azt a passzusát értékelte, amely szerint Québecben a közterületi reklámok gyakorlatilag kizárólag francia nyelvűek lehetnek. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága megállapította, hogy a québeci nyelvtörvény eme része megsérti a szólásszabadságot, mivel a közterületi kereskedelmi reklámok a nem állami nyelvhasználati szférába tartoznak, így azok nyelvét az állam nem határozhatja meg (de Varennes 1993. 176-177.; magyarul beszámol az esetről Kontra 1997a).
- 27 Egy 1994 és 1997 között folyamatosan zajló közvélemény-kutatás eredményei alátámasztani látszanak azt, hogy Kucsma azzal, hogy nem teljesítette az elnökválasztási kampányában tett ígéreteit, elveszítette az őt korábban támogató, orosz orientációjú keleti régió bizalmát, ugyanakkor viszont nemzeti irányú politikájának köszönhetően megnövekedett a népszerűsége a nyugat-ukrajnai övezetben. Az orosz többségű Krímben például Kucsma mindössze a lakosság 4 százalékának bizalmát élvezi (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. augusztus 12. 1.). Kucsma politikai irányváltásának sikeressége lemérhető például azon, hogy az előző elnökválasztási kampánya során az ukrán nacionalizmus fővárosának tartott Lviv (Lemberg) városában 1994-ben még kifütyülték tört ukránsága miatt (Varga 1994, Arel 1995. 601.), ma viszont már a nyugati integráció és a nemzeti érdekek védelmezőjeként támogatják Nyugat-Ukrajnában.
- 28 Vö. „Ukrajna egységes állam” (Ukrajna Alkotmánya. *Kárpáti Igaz Szó* 1996. július 27. 5.). Eredetiben: „Україна є унітарною державою” (Голос України 13 липня 1996 року, N 128, 5-1996. július 13. 5.).
- 29 Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей” (Голос України 13 липня 1996 року, N 128, 5 - 1996. július 13. 5. lap). Magyarul: „Ukrajna Legfelső Tanácsa az Ukrán Nép - Ukrajna minden nemzetiségű állampolgára nevében.. “ (*Kárpáti Igaz Szó* 1996. július 27. 5.).
- 30 Tóth Mihály szerint, aki jelenleg az ukrán parlament egyetlen magyar nemzetiségű képviselője, az új nyelvtörvény tervezete már el is készült. A képviselő úgy véli, hogy a tervezet jelentősen szűkítené a kisebbségi nyelvek használati körét például már azáltal is, hogy ahelyett, hogy felsorolná azokat a kivételeket, amikor kötelező az államnyelv használata, azokat a kivételeket nevezi meg, ahol engedélyezett a kisebbségi nyelv használata (*Kárpáti Igaz Szó* 1997. szeptember 27. 5.).

Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1998. 9. évf. 1.sz.

1. számú táblázat *Az általános és középiskolák megoszlása az oktatás nyelve szerint Ukrajnában*

	1989-1990-es tanév				1990-1991-es tanév			
	Iskolák		Tanulók		Iskolák		Tanulók	
	Szám	%	Szám (ezer fő)	%	Szám	%	Szám (ezer fő)	%
Ukrán	15 213	73,6	3051,3	44,8	15 316	73,5	3060,4	44,7
Orosz	4 628	22,4	3169,6	46,5	4 303	20,6	2791,7	40,7
Moldáv	108	0,5	33,2	0,5	14	0,06	5,3	0,1
Román	-	-	-	-	93	0,4	23,4	0,3
Lengyel	2	0,01	0,3	0,004	2	0,01	0,4	0,005
Magyar	55	0,2	10,9	0,1	59	0,3	11,5	0,17
Ukrán-orosz	606	2,9	176,0 346,9	2,6 5,0	981	4,7	212,7 723,0	3,1 10,5
Ukrán-magyar	19	0,9	3,7 3,2	0,05 0,05	18	0,08	2,4 2,9	0,03 0,04
Orosz-magyar	10	0,05	1,4 2,8	0,06	8	0,03	1,2 2,7	0,02 0,04
Orosz-moldáv	13	0,06	2,2 4,6	0,1	5	0,02	2,2 1,2	0,02 0,02
Ukrán-moldáv	-	-	-	-	7	0,03	3,0 0,6	0,04 0,008
Orosz-román	-	-	-	-	7	0,03	1,0 2,6	0,01 0,04
Ukrán-orosz-román	-	-	-	-	1	0,005	0,03 1,0 0,04	0,0004 0,01 0,0006
Ukrán-orosz-magyar	2	0,01	0,5 0,1 0,04	0,001	3	0,01	0,5 0,2 0,6	0,006
Ukrán-orosz-lengyel	1	0,005	0,7	0,01	2	0,009	1,4	0,02

Forrás: Shamsur és Izhevskaja (1994: 35).

2. számú táblázat *Ukrajna lakossága 1989-ben nemzetiség és anyanyelv szerint*

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Ukrán	37 419 053	72,7	2,5	32 825 373	87,8	-	-	4 578 390	12,1	15 290
Orosz	11 355 582	22,1	8,4	11 172 508	98,4	177 534	1,5	-	-	5 540
Zsidó	486 326	0,9	-23,1	34 635	7,1	10 081	2,1	440 747	90,6	863
Belorusz	440 045	0,9	8,4	156 200	35,4	40 761	9,3	242 713	55,2	371
Moldáv	324 525	0,6	10,5	253 024	78,0	19 934	6,1	50 429	15,5	1 138
Bolgár	233 800	0,5	-1,9	162 586	69,5	6 293	2,7	63 676	27,2	1 245
Lengyel	219 179	0,4	-15,1	27 500	12,5	146 026	66,6	44 420	20,3	1 233
Magyar	163 111	0,3	-0,8	156 011	95,6	4 233	2,6	2 604	1,6	263
Román	134 825	0,3	10,7	83 966	62,3	13 203	9,8	4 607	3,4	32 986
Egyéb	675 588	1,3	-	330 577	48,9	2 8 427	4,2	298 179	44,1	18 468
Összesen	51 452 034	100	3,7	45 202 380	87,9	446 492	0,9	5 725 765	11,1	77 397

1. Nemzetiség. 2. Száma. 3. Százalékban. 4. Változás 1979-hez képest (százalékban). 5. Anyanyelve és nemzetisége azonos. 6. Százalékban. 7-11. Más nyelvet tekint anyanyelvének. Ebből: 7. Az ukránt tekint anyanyelvének. 8. Százalékban. 9. Az oroszra tekint anyanyelvének. 10. Százalékban. 11. Másvalamilyen egyéb nyelvet tekint anyanyelvének.

Бюллетень статистики 1990/10. 76-79. alapján.

3. számú táblázat *Kárpátalja lakossága 1989-ben*

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Ukrán	976 749	78,41	96 1489	98,4	-	9 333	4 605	575 627	58,9	-	-	392 031	40,1
Magyar	155 711	12,50	151 384	97,2	3 200	991	-	65 718	42,2	17 723	11,3	72 178	46,3
Orosz	49 458	3,97	47 378	95,7	1 871	-	172	-	-	21 813	44,1	26 125	52,8
Cigány	121 31	0,98	2 491	20,5	1487	119	7 973	3 440	28,3	1265	10,2	7 412	61,0
Román	29 485	2,36	28 964	98,2	198	153	73	15 056	51,0	994	3,3	11 809	40,0

Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1998. 9. évf. 1.sz.

Szlovák	7 329	0,58	2 555	34,8	2 433	388	1890	3 781	51,5	2 081	28,3	1 457	19,8
Német	3 478	0,27	2 576	74,0	641	212	36	1333	38,3	1 580	45,4	560	16,1
Zsidó	2 639	0,21	663	25,1	365	1 307	298	853	32,3	1079	40,8	669	25,3
Egyéb	8 638	0,69	4 531	52,4	1 143	2 629	269	4 239	49,0	1 571	18,1	1 275	14,7
Összesen	1 245 618	100	1 202 031	96,5	11338	15 132	15 316	670 046	53,7	48106	3,0	514 516	41,3

1. Nemzetiség. 2. Száma. 3. Százalékban. 4. Anyanyelve és nemzetisége azonos. 5. Százalékban. Nem azonos: ebből: 6. Ukrán. 7. Orosz. 8. Magyar. 9. Anyanyelvén kívül beszél oroszul. 10. Százalékban. 11. Anyanyelvén kívül beszél ukránul. 12. Százalékban. 13. Nem tud más nyelvet. 14. Százalékban.

(Vö. Bodik-Dupka 1993: 284.)

Forrás: 1989, 1990. 1-16.

4. számú táblázat Az iskolák megoszlása oktatási nyelv szerint Kárpátalján

	1989/90	1990/91	1991/92	1992/93	1993/94
Ukrán	594	597	602	618	621
Orosz	40	39	38	34	32
Magyar	86	88	88	89	90
Román	13	13	13	13	13
Szlovák	-	-	-	1	1

(A két és három tannyelvű iskolák mindegyik megfelelő csoportban szerepelnek.)

Forrás: Orosz (1995: 14).

5. sz. táblázat A tanulók száma Kárpátalján az osztályok tannyelve szerint

Tanév	1989/90		1990/91		1991/92		1992/93		1993/94	
1	2	3	2	3	2	3	2	3	2	3
Ukrán	166 245	81,0	166 963	81,4	166 198	81,7	167 330	82,3	168 764	83,2
Orosz	16 598	8,1	15 874	7,7	14 809	7,3	12 839	6,3	10 585	5,2
Magyar	17 275	8,5	17 619	8,6	17 969	8,8	18 711	9,2	19 074	9,4
Román	4 827	2,4	4 622	2,3	4 355	2,2	4 483	2,2	4 464	2,2
Szlovák	-	-	-	-	-	-	12	0,00	18	0,009
Összesen	204 945	100	204 808	100	203 331	100	203 375	100	202 905	100

1 = az osztályok tannyelve, 2 = a tanulók száma; 3 = a tanulók százalékban

Forrás: Orosz (1995. 16.)

IRODALOM

- Állásfoglalás 1997a. A Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség nyilatkozata. *Kárpáti Igaz Szó* 1997. június 5. 3.
- Állásfoglalás 1997b. A Magyar Értelmiségi Kárpátaljai Közösségének Állásfoglalása az Oktatási Minisztérium *Az ukrainai nemzetiségi kisebbségek oktatási igényei kielégítésének koncepcionális alapjai* című tervezetével kapcsolatban. *Kárpáti Igaz Szó* 1997. június 5. 3.
- Állásfoglalás 1997c. A KMPSZ elnökségének állásfoglalása A nemzeti-kisebbségi oktatás fejlesztésének koncepcionális alapjai című tervezettel kapcsolatban. *Kárpáti Igaz Szó* 1997. szeptember 27. 3.
- Arel, Dominique: *Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State languages*. Nationalities Papers. Volume 23. N 3. September 1995.
- A Szovjetunió Kommunista Pártjának Programja. Uzsgorod, Kárpáti Kiadó 1986.
- Bagu Balázs 1996a. Anyanyelvi oktatás Kárpátalján. In: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Szerk.: Csernicskó István és Várad Tamás. 47-50. Budapest, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt. 1996.
- Bagu Balázs 1996b. Magyar tannyelvű szakoktatás Kárpátalján. *Közoktatás* 1996. 2. 8-9.
- Balla D. Károly: *Kis(ebb)ségi magyar skizofrénia*. Ungvár-Budapest, Galéria Kiadó 1993.
- Balla D. Károly szerk.: *Mezsgyén állva: A kárpátaljai magyar értelmiség az ezredforduló küszöbén*. Ungvár-Budapest, Galéria Kiadó 1993.
- Botlik József-Dupka György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918-1991*. Budapest-Szeged, Mandátum Universum 1991. Botlik József-Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár Budapest, Intermix 1993.
- Büky László-Lizanec P. N.: A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. *Magyar Nyelv* XC. 1994. 100-107.
- Csanádi György: Egy osztályra hat nyelvtankönyv. Ukránóra a Mikes Kelemenben. *Kárpáti Igaz Szó* 1996. november 5. 6.
- Csernicskó István: A kárpátaljai magyarság hazaképe. (Három szociológiai felmérés és egy interjúkötet tükrében.) *Pánsíp* V. 1995. 3: 4-9.
- Dupka György: A magyarság számának, összetételének és településterületének változása Kárpátalján (1910-től napjainkig). In: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1914-1990)*. Szerk.: Kovacsics József. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal 1994. 164-174.
- Dupka György-Horváth Sándor-Móricz Kálmán: *Sorsközösség. A kárpátaljai magyarok a 80-as évek végén*. Ungvár, Kárpáti Kiadó 1990.

- Előírás 1996. A nyelvtörvény előírásairól. *Kárpáti Igaz Szó* 1996. július 23. 3.
- Fedynyšynec, Volodymyr: Végigmenni a megkezdett úton. A kárpát-ruszin irodalmi nyelv megteremtésének gondolata. *Pánsíp* VI. 1996. 1. 18-19.
- Felhívás 1997. Az ungvári járási nemzetiségi iskolák ukránnyelv-tanárainak felhívása. *Kárpátaljai Szemle* 1997. 1. 5.
- Gal, Susan 1991a. Kódváltás és öntudat az európai periferián. In: *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Szerk.: Kontra Miklós. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991. 123-157.
- Gal, Susan 1991b. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Regio* 1991. 1. 66-76.
- Göncz Lajos: A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben. In: *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Szerk.: Kassai Ilona. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet 1995. 65-81.
- Grozdova, I. N.: Etnokulturális folyamatok napjainkban a kárpátaljai magyarság körében. In: *Népi kultúra- népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának évkönyve V-VI*. Főszerk.: Ortutay Gyula, Budapest, Akadémiai Kiadó 1971. 457-466.
- Kiss Jenő: *Magyar anyanyelvűek - magyar nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó 1994.
- Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó 1996.
- Kocsis Károly-Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl a Kárpát-medencében*. Budapest, Tankönyvkiadó 1992.
- Kontra Miklós-Lizanec, P. N.: A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. *Magyar Tudomány* 1994. 3. 362-364.
- Kontra Miklós: Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In: *Magyarságkutatás 1995-96*. Szerk.: Diószegi László. Budapest, Teleki László Alapítvány 1996. 13-123.
- Kontra Miklós 1997a. *Anyanyelvünk a jog, az oktatás, a nyelvészet és a nyelvművelés szemszögéből*. Kézirat. Előadásként elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián „A magyar nyelv jelene és jövője” címmel rendezett tanácskozáson 1997. június 30-án.
- Kontra Miklós 1997b. Kell-e félnünk a „kétnyelvű oktatástól”? *Korunk* 1997. 1. 75-79.
- Kovács Elemér: Így látjuk mi. A kárpátaljai magyarság értékrendje. *Kárpátaljai Szemle* IV. 1996. 6. 18-19.
- Közlemény 1996. Közlemény a KMKSZ választmányának 1996. november 10-i beregvári üléséről. *Kárpátaljai Szemle*, 1996. 8. 3.
- Közlemény 1997. A Kárpátaljai Megyei Állami Közigazgatás Közoktatási Főosztályának Közleménye a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetségnek a *Kárpáti Igaz Szó* 1997. június 5-i számában megjelent tiltakozó nyilatkozatával kapcsolatban. *Kárpáti Igaz Szó* 1997. június 14. 1.
- Lanstyák István: Kétnyelvű egyén - kétnyelvű közösség - kétnyelvű iskola. In: *Identitásunk alapja az anyanyelvű oktatás. Érveink az ún. alternatív-kétnyelvű oktatással szemben*. Pozsony, A Mécs László Alapítvány Kiskönyvtára 1995. 7-20.
- Lanstyák István: Kinek (nem) jó a kétnyelvű oktatás? *Irodalmi Szemle* 1996. 5. 80-90.
- Lesznyák Márta: Kétnyelvűség és kéttannyelvű oktatás. *Magyar Pedagógia* 1996. 3. 217-230.
- Lizanec P. N.: *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. I. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó 1992.
- Lizanec, P. M. (Лизанець П. М.): Українська мова в угорськомовних школах Закарпаття та в Угорщині. *Acta Hungarica* III. 1994. 125-130.
- Lizanec P. N.: *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. II. kötet. Ungvár, Patent Nyomdaipari Vállalat 1996.
- Lizanec, Petro-Horváth Katalin: *Ukrán nyelv kezdőknek*. Ungvár, Ungvári Állami Egyetem Hungarológiai Központ 1992.
- Miller, J.: Commonwealth of Independent States (CIS). In: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Eds.: R. E. Asher et al. Oxford, New York, Seoul, Tokyo, Pergamon Press 1994. 613-614.
- Nyilatkozat 1996. A KMPSZ V. közgyűlésének nyilatkozata. *Kárpátaljai Szemle* 1996. 8. 8.
- Orosz Ildikó: Non scholae, sed vitae... In: *Extra Hungariam. A Hatodik Síp antológiája*. Budapest Ungvár, Hatodik Síp Könyvkiadó 1992. 52-64.
- Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján*. Ungvár-Budapest, Intermix 1995. Shamshur, Oleg and Izhevskaya, Tetiana: Multilingual Education as a Factor of Inter-Ethnic Relations: The Case of the Ukraine. *Current Issues in Language in Society*. 1994. 1. No 1. 29-39.
- Szociológiai kutatás a kárpátaljai magyarság értékrendjéről és a kisebbségi lét alapproblémáiról (Dokumentáció)*. I-II. kötet. Beregszász-Budapest, Spektrum Társadalomkutató Műhely-Balázs Ferenc Intézet, 1995.
- Tóth Mihály: Gondolatok az ukrán nemzetiségi kisebbségek jogairól. *Kárpáti Igaz Szó* 1996. június 18. 4.; június 25. 4.
- Trudgill, Peter: Az olvasókönyvek és a nyelvészeti ideológia-szociolingvisztikai nézőpontból. In: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. 1-10. Szerk.: Csernicskó István és Váradi Tamás. Budapest, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt. 1996.
- Ukránja alkotmánya*. Elfogadta Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának ötödik ülésszaka 1996. június 28-án. Ungvár, Kárpáti Kiadó 1997.

- Varennes, Ferdinand De: Language and Freedom of Expression in International Law. *Human Rights Quarterly* 1993. 16. 163-186.
- Varga Béla: Leonyidok párharca. Az ukrán elnökválasztás második fordulójában. *Kárpátaljai Szemle* 1994. II. 6. 5.
- Большая Советская Энциклопедия: В 30-ти томах. Москва 1972. том 7.
- Бюллетень Статистики 1990/10.
- Дешериев, Ю. Д.: *Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе*. Москва, Наука 1966.
- Жлуктенко, Ю. О.: Сучасні проблеми теорії та практики мовного планування. *Мовознавство* 1990. 4. 10-17.
- Исаев, М. И.: *Социолнгвистические проблемы языков народов СССР: Вопросы языкового планирования и языкового строительства*. Москва, 1982.
- Інформаційний збірник міністерства освіти України 3-4. лютий. Київ, Освіта 1996.
- Інформаційний збірник міністерства освіти України 3-4. лютий. Київ, Педагогічна преса 1997.
- Переписный лист. Всесоюзная перепись населения 1989 г. Государственный комитет СССР по статистике.
- Програми з української мови для шкіл з угорською та румунською мовами навчання (Перший рік навчання). Ужгород 1990.
- Статистичний збірник. Населення Закарпатської області за даними всесоюзного перепису населення 1989 року. Ужгород 1990.
- Хазанаров, К. Х.: *Решение национально-языковой проблемы в СССР*. Москва, Издательство политической литературы 1982.

ISTVÁN CSERNICSKÓ

The Ukrainian in Subcarpathia

Following the 1989 Ukrainian language law, the teaching of the state language (Ukrainian) became mandatory in public schools in 1990. Prior to 1990, when Ukraine was part of the USSR, high school students in Ukraine did not have to take a school leaving exam in Ukrainian if they attended a Russian-language school. In 1989-90, Ukrainian was mandatorily taught to only 45 % of all primary and secondary school pupils. At the same time nationality proportion of Ukraine was: 72 % Ukrainian, 22 % Russian. The introduction of the mandatory teaching of Ukrainian in the schools of indigenous Hungarians (c.155 000) Subcarpathia generated social and pedagogical conflicts. There are no schoolbooks and bilingual dictionaries for the teaching of Ukrainian to Hungarians. There are few trained teachers of Ukrainian and there is no accepted curriculum for teaching the state language. The state requires all pupils to know the state language but does not provide adequate educational opportunities. Consequently a major conflict occurs when Hungarian students take entrance exams in the State University of Uzhorod.

NÁDOR ORSOLYA

A magyar nyelv és a nyelvi jogok az anyanyelvi oktatás összefüggésében

A nyelvpolitika szerepe az anyanyelv, illetve az államnyelv oktatásában

Nyelv és politika - a Kárpát-medence népeinek kapcsolatát évszázadokra visszamenően meghatározó fogalmak. A politikai küzdelmek sok esetben a nyelvi jogokért vívott parlamenti harcokban öltöttek testet, s összefonódásuk olyan mértékű volt, hogy szinte lehetetlen elválasztani, illetve rangsorolni őket. Ez azonban nemcsak kelet-közép-európai jelenség, hanem általánosan jellemző a modern nemzetállamok kialakulására és működésére. Régióinkban egy viszonylag kis területen, mint egy kísérleti laboratóriumban találkozunk Kelet és Nyugat: a szláv, germán, neolatin és finnugor nyelvet beszélő, egymással évszázadok óta nyílt vagy rejtett nyelvi, kulturális, politikai küzdelmet vívó népek interetnikus kapcsolatrendszerre, amelyet általában külső, a régiótól teljesen idegen politikai szándékok mozgatnak.

A *nyelvpolitika* a nyelv és a politika összefüggéseivel, a bennük, rajtuk keresztül megtestesülő hatalomgyakorlás kihatásaival foglalkozik. A magyar nyelv esetében a nyelvpolitikai tendenciák történeti szempontú vizsgálatával kimutatható, hogy az államalapítás óta többször is változott a nyelv nyelvpolitikai státusa: a nem deklarált, de spontán módon használt országos főnyelvtől a lingua vernacula státusán át a törvényben kimondott államnyelvig, illetve ezt követően a kisebbségi nyelvi helyzetig sok stáción ment keresztül. A helyzetváltozásokat olyan komplex összetevők idézték elő és határozták meg, mint a nemzetfogalom változásai, a kelet-közép-európai régió nemzeti és etnikai viszonyainak alakulása, valamint az ezek háttérében meghúzódó történelmi-politikai tényezők. A státusváltozásokhoz nyelvpolitikai modellek kapcsolhatók, amelyek a magyar nyelv esetében öt csoportot alkotnak:

1. A honfoglaló és államszervező magyarság által természetesen (törvényekkel nem szabályozottan) használt „államnyelv”, országos főnyelv, amelyet a régió egyes nyelvei saját szókincsük elemeivel gazdagítanak, majd ez a folyamat kölcsönössé válik; a régió nyelvei között ellentét nem áll fenn.
2. A régióban használt nyelve(ke)t a hétköznapi kommunikáció szintjére szorítja le egy olyan idegen nyelv, amelyet a nemzetközi kommunikáció eszközeként, illetve a kulturális vagy a politikai (gazdasági) gyarmatosítás szándékával vezetnek be az államigazgatásban és az oktatásban; a magyar esetében ilyen a latin, majd a német.
3. A régió területén használt vernakuláris (helyi) nyelvek - bár azonos kategóriába tartoznak, egyik sem hivatalos státusú - nem egyforma súlyúak. Közülük az egyik, amelyiknek a pozíciója és a háttérbázisa a legerősebb (a mi esetünkben a magyar), szembeszáll az öt háttérbe szorító idegen nyelvvel, s a jog, valamint a legszélesebb értelemben vett anyanyelvi irodalom (írásbeliség), a tudomány és az oktatás segítségével megpróbál előnyösebb helyzetbe kerülni.
4. A történelmi helyzet változásainak és a nemzetté válás folyamatának következtében a régióban használatos más nyelvek szembekerülnek az előzőleg kiemelkedett nyelvvel. Saját nyelvi mozgalmak kezdetben még nem teszik lehetővé az adott etnikum nyelvpolitikai státusának megváltoztatását, ezért inkább egy korábbi állapotot állítanak vissza (például a horvátok előbb a magyart választják a némettel szemben, majd az illír mozgalom erősödése következtében a latin prioritása mellett érvelnek).
5. A francia eredetű „egy nyelv - egy nemzetállam” eszméje következtében alakul ki a többségi nyelv <> kisebbségi nyelv modell a Kárpát-medencében, amely mind a magyar, mind a többi nyelv esetében kettősséget eredményez: a régió nyelvei a

Monarchia felbomlása után Magyarország területén mint kisebbségi nyelvek, saját államaikban mint többségi nyelvek léteznek; a magyar az országhatáron belül többségi, a határokon kívül kisebbségi státusba kerül.

A nyelvpolitikai státusok és modellek részben a nyelvi tervezés, részben a mindenkori politikai-történelmi helyzet függvényében alakulnak. A státusokat törvények és rendeletek töltik meg jogi tartalommal, ilyenek például a Magyarországon 1790 és 1868 között hozott, a nyelvhasználatot szabályozó törvények, amelyek főként a közigazgatás, az egyház és, az oktatás területére terjedtek ki.

A nyelvi jogok szabályozása

Az öt, állandóan lakott kontinens országai - néhány kivételtől eltekintve - nem alkotnak homogén nemzetállamot, s ez egyben nyelvi sokféleséget is feltételez. Abban az időszakban, amikor a vernakuláris nyelveket azonos - nem hivatalos - nyelvpolitikai státus jellemezte, még nem volt szükség jogi szabályozásra. Később azonban, amikor a nemzetté válás során közülük egy kiemelkedett, majd elérte a hivatalos államnyelvi státust, megszülettek az első, a többi nyelvet továbbra is vernakuláris státusban tartó intézkedések. Az ebből adódó konfliktusok belső ügynek számítottak, s az országhatáron belül maradtak.

A XX. század második felében az ENSZ alapokmányának (1945), ezt követően az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatának (1948), majd a Gazdasági, szociális és kulturális jogok egyezményének (1966) megfogalmazásával kezdődött meg az a folyamat, amelynek egyik eredményeként a nyelvi jogokat körvonalazták, s nemzetközi összefüggésben is tárgyalták.¹ A nyelvi jogok kérdése a közjog és a magánjog területén, főként az oktatásban, ölt testet: milyen nyelve(ke)n tanítanak az alap-, közép- és felsőfokú iskolákban; van-e lehetőség a kisebbségi nyelvek hivatalos oktatására; hogyan viszonyul egymáshoz a többség és a kisebbség nyelve stb.? Az oktatási nyelv, az anyanyelvi kultúra és az identitástudat egymással szorosan összefüggő láncolatot alkot.

Az első lépések megtételénél (1987-ben Brazíliában) a jogászokon kívül jelen voltak egyebek között a *nyelvészek* és a *pedagógusok* képviselői is, majd többévi előkészítés után a FIPLV (Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes - Élő Nyelvek Tanárainak Nemzetközi Szövetsége) 1991-es pécsi konferenciáján született meg az a nyelvpolitikai -nyelvi jogi-dokumentum, amely az egyéni emberi jogokhoz kapcsolódva deklarálta mind az anyanyelv, mind az államnyelv elsajátításának, valamint egy vagy több idegen nyelv tanulásának jogát, emellett megfogalmazta azt is; hogy bárki bármelyik nyelvvel azonosíthatja magát - ez számára egyben az oktatás és a szólásszabadság gyakorlásának nyelve is.² A hétköznapi gyakorlat azonban sok esetben, különösen a nyelvi és etnikai kisebbségek vonatkozásában új szempontokat is felvetett. Az általános emberi jogokon kívül felmerült az őshonos (például amerikai indiánok) vagy a betelepült kisebbségek (például a török vendégmunkások) regionális nyelvi, kulturális identitás-megőrzésének a problematikája is, majd ehhez kapcsolódva került sor a kelet-közép-európai nyelvi és etnikai kisebbségek - köztük a magyarok - helyzetének áttekintésére.

A nyelvi jogok deklarálásának következő lépcsőfoka az volt, amikor egy évvel később, 1992 novemberében az Európa Tanács 11 tagja (27-ből); így a kárpát-medencei régió országai közül Magyarország s a vele szomszédos Ausztria aláírta a *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartáját*. Az eddigiektől eltérően ennek az a kiindulópontja, hogy „az európai kulturális közösség és közös örökség fontos elemét képező nem hivatalos nyelvek jelentős része mára veszélybe került, részben az állami asszimilációs politikának, illetve az állami érdektelenségnek, részben azonban a »modern civilizáció uniformizáló nyomásának és különösen a tömegtájékoztatásnak« köszönhetően. Ezért szakítva az emberi jogi dokumentumok hagyományos koncepciójával s különösen a korábbi kisebbségvédelmi

kodifikációs kísérletek bevett szóhasználatával nem a (nyelvi) kisebbségeket, hanem a regionális vagy kisebbségi nyelveket kívánja védelemben és támogatásban részesíteni, ekként ellentételezve a múltban e nyelvek használatát hátrányosan befolyásoló körülményeket. Következésképpen e dokumentum nem biztosít a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők számára egyéni vagy kollektív jogokat, s e nyelveknek a hivatalos nyelvekkel fennálló kapcsolatát nem a konkurencia vagy az antagonizmus szellemében szabályozza. A Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának alapfilozófiája abban rejlik, hogy e nyelveket az őket megillető helyen, a nyelv kulturális funkcióját figyelembe véve, a többnyelvűség és a sokkultúráság szellemében részesítse védelemben.”³

A nyelvi jogok kérdése különösen az anyanyelvű oktatásban merül fel élesen, hiszen az oktatás nyelve és tartalma befolyásolja a személyiség alakulását. *Az anyanyelvet nem elég csak tantárgyként tanulni*, mert az segít ugyan az irodalmi nyelv elsajátításában s a kommunikációs készségek kialakításában, de a hovatartozás-tudatot önmagában nem fejleszti. Ezért szükség van az adott kisebbség helytörténetének, hagyományainak, anyanemzete történelmének, földrajzának, művelődéstörténetének anyanyelven történő megismerésére.⁴

Az anyanyelvtanítás, illetve az anyanyelven folyó tanítás esetében helyspecifikus változatok alakultak ki a többségi, államnyelvi státusban, valamint a kisebbségi nyelvi modellben. A nyelvek egy részét azonban nemcsak mint anyanyelvet, hanem mint idegen nyelvet is tanítják az országhatárokon belül és kívül. A következőkben a magyar nyelv oktatásával kapcsolatban kialakult modelleket tekintjük át, kitérve a nyelv ismertségéből eredő specifikumokra is.

A magyar mint kevésbé ismert nyelv

A magyar nyelv a világ több ezer nyelve között - *a beszélők számát tekintve* - körülbelül a negyvenedik helyet foglalja el, *az elterjedtséget* vizsgáló szempontok szerint *a kevésbé ismert nyelvek kategóriájába* tartozik.⁵ A Kárpát-medencében viszont széles körben elterjedt nyelvnek számít: nemcsak a határon túli magyarok beszélik, hanem a vegyes lakosságú területek más etnikumú lakosai is. Igaz, hogy ez utóbbi nyelvváltozat aktív formájában sok esetben grammatikájában és szókincsében is meglehetősen hiányos, mindig a célszerűségnek megfelelően alakul, a passzív megértés azonban, különösen a határ menti településeken, a rádió, televízió közvetítette standard nyelvre is kiterjed.⁶

Meg kell említenünk még azt a tényt is, hogy a magyar *a legrégebb írásbeliségű* élő nyelvek közé tartozik, hiszen első, nem szórványjellegű írott emlékei a XIII. századból valók (bár feltételezhető, hogy ennél korábbiak is léteztek⁷), és csak körülbelül húsz olyan európai, valamint ázsiai nyelv előzi meg, amelynek kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen az ókortól fogva vannak írásos dokumentumai.

A magyar a „kevésbé tanított nyelvek” (*less taught languages*) közé tartozik.⁸ Ez összefügg az ismertségével és a felhasználhatóságával. Az idegen nyelvek tanulásáról, akár az oktatási rendszer kereteiben, tervezetten valósul meg, akár egyéni választás alapján történik, mindig a gyakorlati szempontok döntenek. A világ leggyakrabban oktatott nyelve évtizedek óta az angol, amely a nemzetközi kommunikációban is az első helyen áll. A többi széles körben ismert nyelv ezzel szemben már regionális sajátosságokat hordoz, amelyek többnyire történelmi kötődésről (például korábbi birodalmak-gyarmatok) és/vagy földrajzi közelségről árulkodnak. Például a németet - amelynek esetében mindkét említett kritérium jelen van főként Közép-Európa országaiban tanítják. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kevésbé ismert és tanított nyelveknek ne lenne meg a saját feladatuk és érdekeltségi területük.

A magyar mint nem anyanyelv tanítása például több mint kétszáz éves múltra tekinthet vissza: tanították azokon a nyelvterületeken, amelyekkel kulturális-politikai kapcsolataink

voltak, tantárgyként bevezették más magyarországi etnikumok (későbbiekben: nemzetiségek) számára, s a XIX. század közepétől, az összehasonlító nyelvtudomány kibontakozásával egy időben megjelent az európai egyetemek filológiai fakultásain is mint a komparatív nyelvészeti kutatásokhoz kiválóan használható nem indoeurópai nyelv.

A magyarnyelv-oktatás felépítését és módszertani sajátosságait vizsgálva jelentős eltéréseket lehet tapasztalni a régióban, illetve az azon kívüli országokban. Az előbbit az adott állam törvényeinek megfelelő, felmenő rendszerű *kisebbségi anyanyelvi*, esetenként *kétnyelvű* oktatás jellemzi, amelyben főként a magyar nemzeti kisebbséghez tartozó, magyar családokban, valamint a vegyes házasságokban született, többnyire kétnyelvű fiatalok, ritkábban a területen a magyarsággal együtt élő más etnikumok (például Szlovéniában a szlovének és a kilencvenes években kirobbant etnikai háború előtt a Vajdaságban a szerbek) vettek, illetve vesznek részt. Érthető tehát, hogy ez a forma néhány oktatáson kívüli eszközzel kiegészülve (például a határ mentén igen széles sávban fogható tévé- és rádióadásokkal) segíti a nyelv elterjedését ebben a körben. Sajátos jelenség emellett a gazdasági nyomorúság kialakította nemzetközi piacozás, amelyben a régió minden országa részt vesz. Az „oktatás” ebben az esetben - a felhasználói kör jellegzetességénél fogva - spontán környezetben folyik, és főként az árucikkek megnevezésére, jellemzésére és a számnevek elsajátítására korlátozódik.

Kilépve a régió hatóköréből, a magyart mint *idegen*, illetve a diaszpórában mint *származásnyelvet* tanítják. Jellegzetessége, hogy színtere az alap és középfokú oktatási intézményeken kívül esik, és hosszabb-rövidebb ideig tartó nyelvtanfolyamokra, hétvégi iskolákra, valamint az egyetemekre, főiskolákra (a magyar és finnugor tanszékek, Kelet-Európa-intézetek stb. keretében folyó magyar nyelvi és hungarológiai szaktárgyak oktatására) korlátozódik. Az első tanszékalapítás óta (Bécs 1806) eltelt közel kétszáz év alatt⁹ körülbelül harminc ország száz egyetemén alakult ki valamilyen formában magyartanítás. A XIX. századi szórványos kezdeményezéseket követően, Klebelsberg Kunó, majd Hóman Bálint minisztersége alatt épült ki a mai külföldi hungarológiai intézményrendszer alapja. Létrejötték az első tanszékek, lektorárusok, tudományos kutatóintézetek, tájékoztató központok, valamint három Collegium Hungaricum is.¹⁰ A magyar nyelv és kultúra befogadására vállalkozó országok egyetemein többnyire komplex képzés folyt (és folyik napjainkban is), tehát nemcsak a nyelvoktatásra korlátozódott a tanítás, hanem az igényeknek megfelelően irodalmi, történelmi, képzőművészeti stb. stúdiumokkal egészült ki. Ma már több egyetemen foglalkoznak az említettekén kívül hungarológusképzéssel, s a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok tudományos vetületeként jelentkező igényeknek megfelelően: magyarszakértők képzésével is.¹¹

Míg az intézményrendszer múltján és jelenén végigtekintve azt mondhatjuk, hogy az többé-kevésbé megfelel a nyelv ismertségének és sajátos jegyeinek, a tanítás módszertanát vizsgálva szembekerülünk a kevésbé ismert és tanított nyelvek közös problémáival. A széles körben ismert nyelvekkel ellentétben ezek a nyelvek-így a magyar is -hátrányban vannak például a nyelvoktatás kidolgozottsága tekintetében: hiányoznak azok a funkcionális szemléletű alapk munkák (idegen anyanyelvűeknek készült, speciális nyelvtani magyarázatokkal ellátott szótárak, gyakorlati nyelvtanok, a nyelvtudás szintjét egzakt módon meghatározó kritériumok és az erre épülő vizsgarendszer stb.), amelyek segítenének feloldani például a magyar nyelv megtanulhatóságával kapcsolatban kialakult negatív sztereotípiákat, tudniillik hogy a magyar „nehéz” és „megtanulhatatlan”.¹² A hátrányok azonban nem merülnek ki a pedagógiai eszköztár hiányosságaiban. A kevésbé ismert nyelvekre, így a magyarra is jellemző, hogy a tanárok többsége nem kapott felkészítést anyanyelve idegen nyelvként való tanítására, ezért sok esetben nem képes arra, hogy kívülről közelítse meg azt. Az ebből eredő nehézségek a tanulóknál a fentebb említett negatív attitűdöt erősíthetik. A régió többi nyelve szintén a kevésbé ismertek közé tartozik, tananyag- és segédanyag-

ellátottságuk is hasonló a magyaréhoz, de a szláv, illetve a latin nyelvcsaládhoz való tartozás helyzeti előny. A külföldi egyetemeken többnyire versenytársai a magyarnak, mert mint kelet-európai nyelvek sokszor együtt, választható tantárgyként szerepelnek egy program, az úgynevezett „kelet-európai tanulmányok” kínálatában. A hallgatók döntését a választott fő tematika, a tanár ismertsége és a felkínált kurzus híre, valamint az adott ország politikai vagy művelődéstörténeti stb. érdekessége, esetenként pedig a diák származása határozza meg.

A magyar nyelv oktatásának történetén végigtekintve szerteágazó, a tervezés lépcsőfokainak meglétét bizonyító rendszert találunk: a magyartanításnak mint anyanyelvnek iskolai tantárgyként való bevezetésétől a Monarchia magyarsággal együtt élő, illetve vele csak közvetett, főként történelmi kapcsolatba került etnikumai számára szervezett oktatási formákon keresztül, a magyarnak mint kisebbségi, környezeti és második nyelvként való tanításáig többféle modellje alakult ki. A következőkben ezek közül hármat mutatunk be.

A magyar mint második és mint államnyelv

A magyarországi nyelvek vernakuláris státusának kezdeti fázisában iskolai használatukat - s nem a nyelv oktatását! - a természetesség és szabályozatlanság jellemezte. Azt a módszertani alapelvet követték, amely szerint a kisdíákoknak az alapismereteket anyanyelvükön kell elsajátítaniuk. A többség (már azoké, akik egyáltalán iskolába kerülhettek), néhány elemi osztályon nem lépett túl, a magasabb szinteken nélkülözhetetlen latin nyelvre tehát egyáltalán nem volt szüksége. Az anyanyelv kezdetben még csak a tudás közvetítésére szolgált, magáról a nyelv szerkezetéről és szabályairól, majd irodalmáról csak a XIX századi iskolákban tanulhattak a diákok.

A modern nemzetfogalomban nyelv és nemzet egymást feltételező tényezők, így érthető, hogy a nemzetté válás folyamatában kiemelt helyen szerepel a nyelvhasználati jogok érvényesítése, valamint az anyanyelvi oktatás megszervezése és elfogadtatása. A nyelvtörvények jelzik, hogy a magyar nyelvért, a magyar politikai nemzet függetlenségéért küzdő nemesség milyen törvényeket fogadott el, s ezekben a Kárpát-medence más etnikumú lakosságának elvárásai milyen kevéssé érvényesülhettek. Ezen a tendencián az 1849-es, valamint az 1868. évi 44. törvénycikk sem segített, pedig ez utóbbi elfogadása után sem a népiskolákban, sem a középiskolákban *nem volt kötelező* a magyar nyelv oktatása.

17.§ „...De a közoktatás sikere, a közművelődés és a közjólét szempontjából az államnak is legfőbb célja levén; köteles ez az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármilyen nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt lakó polgárai az általok lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai kezdődik”

18.§ „... Azon területeken létező vagy felállítandó állami közép és felső tanodákban, a melyeken egynél több nyelv divatozik, azon nyelvek mindenikének részére nyelv- s irodalmi tanszékek állítandók.”

19.§ „Az országos egyetemben az előadási nyelv a magyar; azonban az országban divatozó nyelvek és azok irodalmi számára, amennyiben még nem állítottak, tanszékek állíttatnak.”¹³

A kiegyezés idején a lakosság 46 százaléka volt magyar anyanyelvű, de a nemzetiségek egyikének összlétszáma sem haladta meg a 20 százalékot. Ezzel összefüggésben a századfordulóhoz közeledve az oktatási nyelv és a népiskolák száma az alábbiak szerint alakult:¹⁴

Oktatási nyelv	Népiskolák száma (Horvátország nélkül)		
	1880	1900	1913
Magyar	7 342	10 325	13

			608
Német	867	383	449
Szlovák	1716	528	365
Kárpátukrán	393	93	47
Román	2 756	2157	2170
Szerbhorvát	313	135	269

A nemzetiségi tannyelvű iskolák számának csökkenését nem lehet a magyarnyelv-oktatást előíró rendeletek (például az 1879: XVIII. törvénycikk) bevezetésével indokolni, az inkább a század utolsó évtizedeiben, a társadalmi-gazdasági változások következtében felgyorsult asszimiláció következménye. Az 1879. évi XVIII. törvénycikket a nemzetiségi képviselők elfogadásától kezdve a magyarosítás elrettentő példájának tartották. Zay Adolf és Polit Mihály szerint például a törvény sérti az egyházi autonómiát, és a magyarórák elveszik az időt az anyanyelvű művelődés tantárgyaitól.¹⁵ A törvény szövegéből azonban az derül ki, hogy több lépcsőben, fokozatosan kívánja bevezetni az államnyelv oktatását az iskolákban: először a magyar nyelv tanítására alkalmas tanítókat képezne ki, a már korábban végzeteknek négy év türelmi időt ad. Ennek lejártá után, az 1883-as tanévtől csak olyan pedagógusokat alkalmazhatnak az iskolák, „akik a magyar nyelvet tanítani képesek”. A 4. paragrafusban is attól teszi függővé a magyarnak mint „köteles tárgynak” a bevezetését, hogy van-e megfelelő tanító, tehát nem ír elő olyat, amit lehetetlen végrehajtani:

„A magyar nyelv az összes bárminemű nyilvános népiskolákban a köteles tantárgyak közé ezennel felvétetik.

Azonban mindaddig, míg a magyar nyelv tanítására alkalmas kellő számú tanító fog rendelkezésre állani, ezen törvény fentebbi rendelete csak fokozatosan, következőleg léptethető életbe: minden oly elemi népiskolában, melyek tannyelve nem a magyar, de oly tanító van alkalmazva, ki annak tanítására képes, a magyar nyelv, mint köteles tantárgy, már a jelen törvény hatályba lépését követő tanévben; azon elemi népiskolákban pedig, amelynél ily tanító alkalmazva nincs, mielőtt a 2. és 3. §§-ok értelmében a magyar nyelv tanítására képes tanító alkalmazva leend, azonnal tanítandó.”¹⁶

A sérelmezett rendeletek tehát *a tannyelvet nem akarták megváltoztatni, csupán bevezették az államnyelv tanítását*. Ugyanakkor meg kell említeni az 1893: XXVI. törvénycikk 13. paragrafusának 6. bekezdését, amely „fegyelmi vétségnek nyilvánította a tanítónak az államnyelv törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányuló cselekményét”.¹⁷ Ez elvi lehetőséget adott a magyarosítás türelmetlen szorgalmazóinak a kezébe, a gyakorlatban azonban éppen a vonatkozó törvények „kiskapui” akadályozták meg a visszaéléseket. A századforduló és a századelő minden magyar kultuszminisztere hozott az államnyelv oktatására vonatkozó rendeleteket.

Apponyi Albert például két évvel a sokat támadott Lex Apponyi bevezetése után készített miniszteri jelentésében¹⁸ hangsúlyozta, hogy *célja nem a nemzetiségek nyelvhasználatának korlátozása volt*, hanem az, hogy hat tanév alatt az ország minden ifjú polgára megtanulhassa az állam nyelvét, mert enélkül később nem tudja jogait érvényesíteni, és így hátrányos helyzetbe kerül. A tanítók feladata lett volna elsősorban ezeknek a törvényeknek a végrehajtása, sokan azonban még egy évtizeddel az első, a pedagógusokra vonatkozó törvény (1879) után sem tudtak magyarul. Számukra a tanítóképzőkben Csáky Albin miniszter 1894-ben képesítő vizsgát írt elő:

„A képesítő vizsgálaton a jelölttől megkívánható ismeretekre nézve a magyar nyelv és irodalomnak az illető intézet tantervében meghatározott terjedelme irányadó, de minimum gyanánt a jelölttől érthető és szabatos magyar beszéd mellett a magyar nyelv oly fokú ismeretét kell követelni, hogy képes legyen a nem-magyar tannyelvű elemi népiskolák számára az 1879. évi június hó 29-én 17.284. sz. alatt kelt rendelettel kiadott tantervben megállapított magyar nyelvi tananyag tanítására.[...]

A vizsgálat alkalmával a jelölt által teljesítendő gyakorlati tanításon meg kell figyelni a jelölt képességét arra nézve, hogy magyar nyelvi elméleti ismereteit mennyire tudja gyakorlatilag érvényesíteni és különösen, hogy a nem-magyar ajkú gyermekeket miként vezeti be a magyar nyelv ismeretébe.”¹⁹

A nemzetiségek saját nyelvük és identitásuk formálásának legnagyobb akadályát az iskolák „elmagyarosításában” látták. Mai szemmel a kifogásolt intézkedések nem tekinthetők asszimiláló jellegűeknek, mert az iskolák tannyelvét nem érintették, csak az államnyelv nem túl magas óraszámában való tanítását írták elő. A parlamentben a többség türelmetlenségéről tanúskodó felszólalások is elhangzottak, olyan felhangot adva a törvényeknek, amelyeket fordított esetben a magyarság sem hagyott volna szó nélkül. Az ülésteremben és a sajtóban folytatott vitákban már nyoma sem volt a sok évszázados együttélés toleranciájának, s a századfordulóhoz közeledve a nemzetiségek képviselői nemcsak bírálták az őket érintő rendelkezéseket, hanem továbbléptek: többször is megfogalmazták autonómiaigényüket, és az ország föderatív, akár több hivatalos nyelvet elismerő szerkezeti átalakítását követelték.

A jog és a gyakorlat azonban nem esett egészen egybe: azok az intézkedések, amelyek közvetve vagy közvetlenül az iskolarendszeren keresztül az asszimilációt szolgálták, többnyire nem valósulhattak meg. Ebben szerepe volt a tanítóképzés hiányosságainak éppúgy, mint a nemzetiségi területeken működő egyházaknak és egyesületeknek, amelyek a maguk eszközeivel igyekeztek lassítani vagy akadályozni a magyar nyelv-oktatás bevezetését a hatáskörükbe tartozó iskolákban. A kormány is felmérte intézkedéseinek korlátait, ugyanakkor egyre nyilvánvalóbban körvonalazódtak azok a nemzetiségpolitikai veszélyek is, amelyek Magyarország évezredes államrendszerének és területének felbomlásában szerepet játszottak. Tisza István kultuszminisztere, Jankovich Béla éppen ezért 1914-ben több olyan „nemzetiségbarát” rendeletet is hozott, amelynek értelmében például a hitoktatást a tanuló anyanyelvén kellett ellátni, az elemi iskolák első és második osztályaiban a tanítók kisegítő nyelvként a diákok anyanyelvét használták, a harmadik-ötödik osztályban pedig már mint tantárgyat tanították (tehát nem csak mint közvetítő nyelvet használták) a nemzetiségi nyelvet. Ezek a „kedvezmények”, amelyek arról tanúskodnak, hogy az említett periódusban a nemzetiségi tannyelvű iskolák nem csak az államnyelvet tanították, már nem befolyásolták a történelmi eseményeket. Az első világháború befejezését követő határrendezések megváltoztatták a Kárpát-medence etnikumainak politikai erőviszonyait, s többszörös kisebbségi-többségi rendszert alakítottak ki. Az utódállamokban a korábban nemzetiségként élő etnikumok államalkotó - többségi - nemzetté váltak, a magyarok ezzel szemben kisebbségbe kerültek; az ország megmaradt megyéinek többségében a szlovákok, németek, románok; délszlávok megőrizték korábbi státusukat.

A trianoni békeszerződés vonatkozó cikkelyei, valamint a Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés Magyarországot is kötelezték. Az első, már ennek szellemét tükröző tanügyi rendeletet Bleyer Jakab hozta a népiskolai és óvodai oktatásügy átmeneti rendezéséről (4044/1919. M.E. rendelet). Az eddigiekkel összevetve ez teljes nyelvhasználati szabadságot ad az egyházi és állami iskoláknak, sőt teljesíti a nemzetiségek régi követelését azzal, hogy kimondja: a nemzetiségi nyelvek és irodalmak tanítására az egyetemeken tanszékeket kell létesíteni. Ezt a rendeletet a kultuszminisztérium 209.494/1919. határozata egészíti ki, amelynek az az alapelve (6. paragrafus), hogy a *nemzetiségeket az anyanyelvükön kell hazafiságra (a közös hazához és a nemzeti egységhez való hűségre) nevelni*. Így az addigiakkal ellentétben nem a magyar nyelv ismeretét írta elő a más etnikumhoz tartozó tanítóknak, hanem fordítva: aki olyan területen akart tanítani, ahol kisebbségek éltek, ismernie kellett a nyelvüket. A nemzetiségi iskolákra vonatkozó rendeletek 1923-ban folytatódtak, a már ratifikált békeszerződések értelmében. Eszerint a kisebbségi szervezetek és magánszemélyek egyaránt hozhatnak létre oktatási intézményeket az alapfokútól a legfelső szintig, s a tannyelvet is ők határozzák meg (a magyarnak mint

államnyelvnek a tanítása azonban kötelező). Ezek az iskolák minden tekintetben egyenrangúak a többségi nyelven oktató intézményekkel. Az állami iskolákban negyven gyermek esetén a kisebbség nyelvén oktatnak, és gondoskodnak szükség esetén párhuzamos osztályok létesítéséről, akár a középiskolákban is. A magyar politikusok célja ezekkel a liberális szellemű rendelkezésekkel kettős volt: részben a Magyarország területén élő nemzetiségek lojalitását kívánták biztosítani, részben példát akartak mutatni az utódállamoknak.

Ez a szándék még nyilvánvalóbbá vált az első, majd a második bécsi döntést követően, amikor a szlovák állam és Dél-Erdély politikusai a Magyarországhoz visszacsatolt területek szlovák és román etnikumú lakói számára pontosan ugyanannyi jogot követeltek, mint a magyarok határon kívüli kisebbségeik számára, s ha az egyensúly felbillent, például bezártak egy iskolát, megszüntettek egy újságot, a másik fél azonnal megtette az ellenlépést. A régió sajátosságait figyelembe véve a Magyarországhoz visszacsatolt területeken minden iskolatípusban tanították az államnyelvet, a tanterveket pedig - a tanítási nyelv változatlanul hagyása mellett - fokozatosan a magyar minisztérium előírásaihoz igazították. A tolerancia jegyében született meg a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 58.701/1941. és 85.000/1943. számú határozata, amely előírta *a vegyes lakosságú területeken működő magyar polgári iskolákban a szlovák, rutén, szerb, horvát, illetve a román nyelv tanítását heti két órában.*

Lényeges változást a második világháború utáni nemzetközi átrendeződés, a szocialista tábor kialakulása - és ezzel együtt az osztályszempontokat előnyben részesítő, a nemzeti és nemzetiségi ügyeket nacionalizmusnak bélyegző pártpolitika hozott. Eltekintve az átmenet éveinek, az át- és kitelepítések következményeinek a részletezésétől, a régió nemzetiségi iskolarendszerére a korábbi tradíciók felbomlása volt a jellemző, s ezek következtében több évtizedre kiható, már-már visszafordíthatatlan folyamat indult el. A német nemzetiség iskoláit felszámolták, a délszlávokat árgus szemmel figyelték, tartanak-e kapcsolatot a „titóista” Jugoszláviával - ugyanakkor megkezdték a nemzetiségi közoktatás rendszerének kialakítását. A kommunista hatalomátvétel után a jelszó „a nemzetiségi kérdés automatikus megoldása” lett, amely a szocializmus mindenhatóságán és az ezzel szorosan együtt járó internacionalizmuson alapulva háttérbe szorította, sőt a magyarországi nemzetiségek esetében majdnem teljesen el is sorvasztotta a nemzeti identitást. Az ötvenes években készült minisztériumi jelentések a nemzetiségekkel kapcsolatos bizalmatlanságról árulkodnak, ugyanakkor szép oktatásfejlesztési tervezeteket készítenek. Egy ilyen jelentés bevezető gondolatait idézzük:

„A nemzetiségi lakosság nagy többsége látszólag szemben áll az anyanyelvi oktatással. A nemzetiségi tankötelesek és a nemzetiségi iskolák tanulólétszáma között igen nagy a különbség. A nemzetiségi gyerekek között a lemorzsolódás lényegesen magasabb arányszámot mutat.

Az anyanyelvi oktatással való szembenállást elősegíti:

1. A nemzetiségi iskolák a magyar iskoláknál lényegesen alacsonyabb színvonalúak. Sok községben még ottmaradtak a régi tanítók, akik nem ismerik a nemzetiségi nyelvet, a Horthy-rendszer magyarosítani küldte őket a nemzetiségi községekbe.

2. A nemzetiségek nem ismerik saját irodalmi nyelvüket. Nyelvük a telepítés idejét, tehát általában a 18. századi állapotot tükrözi, az új fogalmakat magyar szavakkal fejezik ki.

Az anyanyelvi oktatással való szembenállás részben a felszabadulás előtti korszakok magyarosító politikájának, részben a helyi reakció által terjesztett rémhíreknek a következménye (most különösen a délszláv községekben) és nem a nemzetiségiek valóságos kívánsága. Emellett a klerikális reakció sok helyen kihasználja az anyanyelvhez való ragaszkodást és az azelőtt tűzzel-vassal magyarosító papok ma anyanyelven prédikálnak”²⁰

A jelentés természetesen nem fejt ki, miért alacsony a nemzetiségi iskolák színvonala. Az ötvenes évek közoktatási szakembere a legnagyobb problémának - s ezt el is lehet fogadni - a dialektus dominanciáját és a szakképzett pedagógusok hiányát tartja.

Az államosítást követően a nemzetiségi tannyelvű iskolák száma erősen lecsökkent, egy 1960-ban kiadott miniszteri utasítással (44.167. számú) pedig a még megmaradtakat is megszüntették, helyettük a nyelvoktató, illetve a két tannyelvű típust vezették be. Csak a hatvanas évek végén kezdte meg a művelődési minisztérium a nemzetiségi intézményrendszer újjászervezését. Ennek eredményeként két fő iskolatípus alakult ki: *a kétnyelvű óvoda* (heti egy-két napos anyanyelvi foglalkozással) és *iskola*, valamint a *nyelvoktató óvoda* (napi húsz-harminc perces anyanyelvi foglalkozással) és *iskola*. Az előbbi iskolatípusban a tantárgyakat fele-fele arányban tanították a gyermekeknek anyanyelvükön (általában a humán tárgyakat) és az államnyelven (a reál tárgyakat, anyanyelvi terminológiai kiegészítéssel); az utóbbi magyar tannyelvű, amelyhez heti négy-hat óra nemzetiségi nyelv és irodalom kapcsolódik. A fentebb említett okok miatt a nemzetiségi tannyelvű, a magyart csak a kötelezően előírt óraszámokban oktató intézményekre évtizedekig nem volt igény.²¹

Ezek az oktatási intézmények nem segítették elő az anyanyelv megőrzését, pusztán arra voltak alkalmasak, hogy újra feltámasszák a nemzetiségi nyelvek tanulása iránti igényt. A hetvenes évek fiataljai nem szüleiktől, inkább nagyszüleiktől tanulták a nyelvet, a szülők nemzedéke ugyanis nem - vagy csak részben - tanulhatott anyanyelvén. A másik oldalról szemlélve: a magyar nemzeti kisebbség számára az ilyen típusú iskolarendszer teljesen elfogadhatatlan lett volna. Mégsem lehet egyenlőségjelet tenni a kettő közé (noha néhány utódállambeli politikus ezzel érvel a magyar tannyelvű iskolák fenntartása ellen), mert sem a lélekszám, sem az anyanyelv standardizált, iskolai oktatásban felhasználható változatának ismerete nem azonos a magyar és a magyarországi kisebbségek esetében.

Az alábbi táblázat²² néhány év adatainak bemutatásával szemlélteti a magyarországi nemzetiségi oktatási rendszer alakulását:

	Óvoda		Általános iskola		Középiskola		Összesen
	Nyelv- oktató	kétnyelvű	Nyelv- oktató	kétnyelvű	tagozatos	kétnyelvű	
1960/61		62	329	31	8		430
1968/69		36	254	23	7		320
1979/80		187	296	20	7		510
1986/87		273	324	24	8		629
1991/92	269	18	344	19	5	11	666
1995	329	35	371	27	14	9	785

A teljes egészében anyanyelven szervezett oktatást nehezítette az a körülmény is, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek nem anyanyelvük standardizált változatát beszélték, hanem annak az irodalmi elterjedt, sokszor erősen archaikus nyelvformáját. A magyarországi nemzetiségek anyanyelvének és az államnyelvnek egymáshoz való viszonyát a kétnyelvűség határozza meg, amely azonban korosztályonként eltérő képet mutat: az idősebb generáció esetében az anyanyelv nyelvjárási változata, a fiatalabbaknál a magyar nyelv dominanciája jellemző, a standardizált szlovák, német, román stb. nyelvet vagy nem ismerik, vagy csak iskolában tanulták. A nemzetiségek oktatása a XX. század végén alig különbözik a magyar diákok anyanyelvtanításától, hiszen a bilingvizmus egyensúlya az ő körükben már erősen a magyar nyelv felé billen el, anyanyelvük irodalmi változatát pedig a tanórákon sajátítják el. Valódi környezetnyelvi oktatásról inkább az óvodákban, mint az iskolákban beszélhetünk. Míg a XIX. században a hangsúly a nemzetiségi tannyelvű iskolákban a magyarnak mint környezeti, majd később mint államnyelvnek az oktatásán volt, ma már inkább az okoz gondot, hogy az évszázadok óta tartó lassú nyelvi és kulturális beolvadást hogyan lehetne

lelassítani. A témával foglalkozó kutatások és tanulmányok éppen ezért nem a magyarnyelv-oktatást helyezik a középpontba, hanem a nemzetiségi nyelv megtanításának problémáját. Egy 1985-ös tervezet például, amely a kétnyelvű iskolák pedagógiai programját vázolta fel, meghatározza a tannyelvek használati körét, kitérve *a szükséges intenzív anyanyelvi felkészítésre is.*

- „1. Az iskolába lépés idején az ismeretszerzés, illetve tanítás nyelve a magyar.
2. A nemzetiségi anyanyelvi ismeretek elsajátítása a nemzetiségi anyanyelv és irodalom tantárgyának keretei között történik.
3. A nyelvi képzés - intenzív nyelvi előkészítés után- más tantárgyaknak is a feladata, vagyis a két nyelven oktatott tantárgyak az alsó tagozatban: környezetismeret, ének-zene, testnevelés, osztályfőnöki foglalkozások; a felső tagozatban: földrajz, történelem.
4. Az iskola munkanyelve a magyar és a nemzetiségi nyelvei.”²³

Az utóbbi évek magyar nemzetiségpolitikájának - ezzel együtt a nyelvi tervezésnek - a kisebbségekre vonatkozó elgondolásait meghatározó jegyek között kiemelt helyen szerepel a törvényekben biztosított jog az anyanyelvi iskoláztatásra az óvodától az egyetemig. Szépe György egyik tanulmányában úgy fogalmazott,²⁴ hogy a kisebbségek nyelvi jogait védő törvények léte már önmagában bizonyítja, hogy mi szorul valójában védelemre. A XIX. században hozott nyelvtörvények a magyar nyelv védelmét és hivatalos elterjesztését szolgálták, elsődleges céljuk nem a magyarosítás volt (bár a korszellemnek megfelelően természetesen volt ilyen törekvés is), mégis a „korlátozó” jellegű nyelvpolitikát képviselték, hiszen egy nyelvet, a magyart fejlesztették, a többi etnikum által használt nyelv rovására.²⁵ Láthattuk azonban a miniszteri jelentésekből, hogy hiába vezették be a nemzetiségek számára a magyar nyelv kötelező oktatását, a rendeleteket csak igen korlátozottan tudták érvényesíteni, így az identitásuk akkoriban voltaképpen nem sérült, a nyelvet pedig inkább a vegyes lakosságú területeken, spontán módon sajátították el, nem az iskolában. A trianoni döntést követően a nagyobb, összefüggő nemzetiségi tömbök a határokon kívülre kerültek, az itt élők geográfiai elhelyezkedése pedig szórványjellegű volt, így az államnyelv elsajátítása is jelentősen fölgyorsult. A környezetnyelv és az államnyelv oktatása a két háború közötti időszakban összefonódott, de a mai idős generáció nyelvéllapotát tekintve, sikeresnek ez sem mondható: Az a természetes asszimilációs folyamat, amelynek eredményeként a régió Magyarország területén élő, nem magyar etnikumú lakosságának nyelvéllapotát ma az anyanyelv tájnyelvi változatának háttérbe szorulása és a magyar nyelv dominanciája jellemzi, a szocializmus időszakában gyorsult fel, s hiába biztosítanak a törvények széles körű nemzetiségi nyelvhasználati jogokat, ez a tendencia a kilencvenes években tovább folytatódik.

A magyar mint kisebbségi anyanyelv

A magyarnak mint kisebbségi nyelvnek az oktatása az *anyanyelvtanítás része*, amely az anyanemzetétől *eltérő körülmények között, hátrányos helyzetben* valósul meg. *A nyelv használati köre ebben az esetben korlátozott, az államnyelvvel (a többség nyelvével) nem egyenrangú,* ezért a mindennapi életben, az oktatásban és a törvénykezésben többnyire csak szűkre szabott keretek között érvényesülhet. A résztvevők köre magyar identitású, úgynevezett őshonos kisebbség, amely a történelmi változások miatt vált többségből kisebbségivé. Valójában éppen ez a történelmi és politikai háttér az, ami megkülönbözteti a régió magyar nemzeti kisebbségét a világ más részein élő s az eddigi kutatások homlokterébe került hasonló státusú etnikumoktól. Fontos különbség például, hogy bevándorló kisebbséget vizsgálunk-e (például a Németországban élő törököket), vagy korábban gyarmati helyzetű népcsoportot (például Afrikában), illetve olyan népeket, amelyek létszámuknál és szervezettségükénél fogva az adott területen mindig kisebbséget alkottak (például a szorbok

vagy az orosz nyelvterületen kisebb tömbökben élő nyelvrokonaink), vagy olyanokat, akik korábban a többségi nemzet részét képezték (a magyarokon kívül ilyenek például a szerbek, horvátok az átrendeződött új államalakulatokban). A soknemzetiségű Kárpát-medence etnopolitikai szempontból addig volt viszonylag egységes, ameddig a nemzetfogalom át nem alakult, s a korábbi hungarustudatot fel nem váltotta a nyelvi-kulturális összetartozás érzése. Az első, majd a második világháború után a térségben létrejött új nemzetállamok - amint azt az utóbbi évtized történései igazolták - legfeljebb a nagyhatalmak szemében voltak egységesek. Még a többséget alkotó népek sem voltak minden esetben egyenrangúak (például az első Csehszlovák Köztársaságban a szlovák csak a szlovákok lakta területeken volt hivatalos nyelv, mert az alkotmányban a „csehszlovákot” nyilvánították államnyelvnek, s ez - bár azon alapult, hogy a két nyelv egymásnak csak változata - a gyakorlatban sokszor a szlovákok lakta településen is cseh ügyintézkést jelentett), viszont csehek és szlovákok közös erővel törekedtek a kisebbségek minél gyorsabb asszimilációjára. Ennek egyik leghatékonyabb módszere az oktatási rendszer „célszerű” átalakítása volt, amely mindig együtt járt előzetes területi-közigazgatási átszervezésekkel, arányszám-megállapításokkal.

A Kárpát-medence magyar kisebbségei *törvényszerűen váltak kétnyelvűekké*, hiszen anyanyelvük és kultúrájuk elsajátítása mellett, a jövőjük érdekében, az állam hivatalos nyelvét is meg kellett tanulniuk. A vegyes lakosságú területeken *a kétnyelvűség anyanyelvdominanciájú változata* ezzel szemben sok évszázados tradíciókon nyugszik (például az erdélyi Mezőségen).

A kisebbségi lét immáron nyolc évtizedét végigkíséri egy alapvető ellentét, ami a nyelvek értékének megítélésében rejlik. A magyar kisebbség identitása igen erős, ezért természetesnek tartja azt a jogát, hogy anyanyelvének és kultúrájának birtokában lehessen, emellett elfogadja azt a tényt is, hogy a többség nyelvét is meg kell tanulnia, de a két nyelvet azonos értékűnek szeretné tekinteni, pontosabban anyanyelvét a többség nyelvével egyenértékűnek tartja. A többség ezzel szemben csökkent értékűként kezeli a kisebbség nyelvét, sokszor veszélyesnek ítéli, mert területi és nemzeti integritását félti tőle, s ezért a kétnyelvűséget hosszú távon megszüntetendő jelenségnek tartja.

Skutnabb-Kangas a nyelvi kisebbségek problematikájával foglalkozva több művében vizsgálja annak oktatási vonatkozásait is, s néhány olyan általános megállapítást tesz, amely a régió magyar nemzeti kisebbségére is alkalmazható.²⁶ A Monarchia szétesése utáni, majd a nyolcvanas években újra átrendeződött szomszédos államokban általánossá vált az ott élő s az államalkotó nemzethez nem tartozó lakosság etnikumok, kultúrák, nyelvek alapján történő hierarchizálása, amelynek eredménye (immár közel nyolc évtizede) *az etnicizmus*, illetve *a lingvicitizmus* - a faji megkülönböztetést felváltó két kifinomult, de igen hatékony módszer elterjedése és esetenként, korszakonként az állampolitika szintjére emelkedése lett. Ez alól talán a szlovéniai magyarság az egyetlen kivétel, ahol megpróbálják az egyensúlyt megteremteni az együtt élő nyelvek között, és a többség számára is kötelező kétnyelvű oktatási rendszert dolgoztak ki.²⁷

A nyelvek és kultúrák fennmaradását minden esetben az anyanyelvi oktatási intézményrendszer biztosítja. Ideális esetben az adott nemzetiség anyanyelvén kisebbségi tannyelvű állami iskolákat szerveznek, ahol a nyelvet és kultúrát tantárgyként is tanítják, így a diákok anyanyelvüket magas fokon sajátítják el, s képessé válnak kisebbségi kultúrájuk tudományos szintű művelésére. Ennek azonban - a régióban kialakult oktatási nézetek szerint - alapfeltétele, hogy az anyanyelv standardizált változatát használják. Más iskolatípusban (például a magyarországi nyelvoktató iskolákban) a többségi nyelven folyó oktatás mellett kötelező tantárgy az anyanyelv és irodalma. Ez akkor elfogadható modell, ha az asszimiláció foka közel áll a nyelvvesztés határához, a nyelvoktató iskola segítségével azonban megvan a lehetőség a folyamat megállítására. A legkedvezőtlenebb természetesen az az állapot, amikor a szórványban élő kisebbség csak többségi tannyelvű iskolában tanulhat egy számára idegen

nyelven, mert így anyanyelve nem fejlődhet, a családban használatos szinten marad, a többség nyelvét pedig nem tudja olyan színvonalon, hogy ne kerüljön hátrányos helyzetbe (tipikus példa erre a moldvai csángók esete).

A magyar nemzeti kisebbség esetében ki kell emelnünk néhány meghatározó jegyet, amely a magyar mint kisebbségi nyelv oktatási modelljét kialakította. Az első a *geográfiai elhelyezkedés*. Az őshonos magyar kisebbség összefüggő, nagy kiterjedésű tömbökben él, gyakran relatív többséget alkotva: például az erdélyi magyarságnak körülbelül 50 százaléka, a szlovákiai magyaroknak pedig körülbelül 80 százaléka él olyan településen, ahol számszerű többséget alkot. Az utódállamok közigazgatási átszervezési és telepítési (népkeverési) etnopolitikai törekvései a mai napig főként ezekre a területekre irányulnak. A második meghatározó *jegy* szorosan összefügg az elsővel: a magyar népesség kiterjedt, *teljes spektrumú anyanyelvi iskolarendszerrel rendelkezett*, amelyben több ezer elemi iskola, néhány száz középfokú és tízes nagyságrenddel mérhető felsőfokú állami és egyházi oktatási intézmény működött. A határok megváltoztatása után az első teendők egyike az állami iskolák számának radikális csökkentése, a tannyelv és a tananyagstruktúra megváltoztatása volt, amit csak részben enyhített az egyházi fennhatóság alá tartozó iskolák relatív önállósága. A második világháborút követően a lingvicizmus legdurvább fajtájára Csehszlovákiában találunk példát, ahol a magyar nyelv nyilvános használatát szóban és írásban egyaránt betiltották három teljes évre. Ezzel szemben Romániában a párizsi békeszerződés aláírása idején még a moldvai csángók számára is nyitottak magyar iskolákat, s megszervezték Bákóban a magyar tanítóképzést később aztán, az ötvenes évek második felében, sorra bezárták ezeket, s megszüntették az erdélyi magyar művelődés legmagasabb fokát képviselő Bolyai Egyetem önállóságát is (1959). A nyolcvanas évek elejére pedig eljutottak a „homogenizálás” ütemének felgyorsításához, amelynek terepe szintén elsődlegesen az iskola volt: az addig magyar tannyelvű iskolákba saját tanügyi törvényüket megszegve - magyarul nem tudó tanárokat helyeztek, a magyar feliratokat leszedették, illetve leverették (például Kolozsváron, az Ady Liceum faláról); előírták az osztályfőnöki órákon, pionírfoglalkozásokon, tantestületi értekezleteken a román nyelv kizárólagos használatát. A magyar tannyelvű középiskolákban párhuzamos román osztályokat indítottak (például a kolozsvári Brassai Líceumban), csökkentették az egyetemekre felvehető magyar diákok számát, és addig szűkítették a magyarul tanulható tantárgyak körét, amíg csak a magyar szaktárgyak maradtak. A tananyagot erősen megszürték, például olyan írókat nem taníthattak magyar irodalomból, aki elhagyta Románia területét, a történelemtanítás pedig a dáko-román kontinuitás elméletén, a magyar történelem meghamisításán alapult, tudathasadásos helyzetet teremtve tanár és diák, otthon és iskola között. Az anyanyelv és kultúra oktatását nehezítette az a tény is, hogy korszerű szakirodalomhoz, tankönyvekhez évtizedeken keresztül hivatalosan nem juthattak hozzá az erdélyi magyar tanárok. Ez azonban nyelvtudományi vonatkozásban - éppen Erdély tudománytörténeti hagyományai miatt - a helyi tudományosság: a nyelvművelési, stilisztikai, nyelvtörténeti, kontrasztív és szövegnyelvészeti kutatások kifejlődését segítette elő.

A volt jugoszláviai tagköztársaságok közül Szlovénia eleinte a nemzetközi szerződések figyelembevételével alakította iskolarendszerét, így például Lendván magyar tannyelvű polgári iskola működhetett. Később azonban megfordult a tendencia, a többi kisebbségi magyar területhez hasonlóan ide is mind több magyarul nem tudó tanár került (Romániában a húszas évek végén még 50 százalékkal magasabb fizetést és egyéb kedvezményeket kapott, aki hajlandó volt magyarul tanítani vidékekre menni), és ennek eredményeként az ötvenes évek elején már a magyar népességnek több mint fele szlovén iskolában tanult. Egy 1959-ben hozott párthatározat eredményeként kezdtek hozzá a kétnyelvű iskolarendszer kialakításához, aminek két lényeges pontja, hogy az egynyelvű iskolák megszűntek (ez a „vívmány” erősen megkérdőjelezhető), s a többséghez tartozó diákoknak is kellett magyarul tanulniuk.

Elméletben szép példája lehetne ez a nemzetek egyenlőségének, a gyakorlatban azonban rövid idő alatt kiütköztek a hibák s a kétnyelvűség anyanyelvet veszélyeztető fejlődési irányai. Az anyanyelv ápolására ebben a helyzetben még nagyobb gondot kell fordítani, mint a kisebbségi tananyelvű iskolákkal rendelkező területeken, mert az így kialakult kétnyelvűség - amely amúgy is átmeneti állapot - rövid idő alatt átalakulhat először többségi dominanciájúvá, majd bekövetkezik a nyelvcsere, a teljes nyelvvesztés. Szlovénia alig tízezres (egy 1991-es hivatalos adat szerint 8500), főleg falvakban élő magyar kisebbségével szemben a Vajdaságban a magyarok városokban, falvakban egyaránt nagyobb tömbökben éltek, arányuk 1961-ben 26 százalékvolt (429 ezer), 1991-re körülbelül 17 százalékra csökkent (340 ezer). Számukra a jugoszláv alkotmány biztosította az anyanyelvi iskoláztatás lehetőségét, s hosszú ideig úgy tűnt, ez a kisebbség őrizheti meg leginkább magyar identitását. A kilencvenes évek elejétől, a vajdasági autonómia megszűnésével azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. A Szerb Képviselőház 1991 nyarán törvényt hozott „A szerbhorvát nyelv és a nemzetiségi nyelvek hivatalos és közhasználatáról”, amelynek eredményeképpen korlátozták az addigra már csak papíron létezett nyelvhasználati jogokat a közigazgatás, valamint a helységnevek magyar változatának alkalmazása stb. terén. Ezzel a lingvicizmus hivatalos keretek között is megjelent „Kis Jugoszláviában”. Az anyanyelvápolásra fordított tanítási órákat, amelyekre a szerb iskolákban tanuló magyar diákoknak szükségük volt, megszüntették, s a korábban csak magyar tanítási nyelvű iskolákban is mind több tárgyat tanítanak a többség nyelvén magyarul nem tudó tanárok.²⁸ Itt is megindult tehát a lingvicizmuson keresztül ható gyors asszimiláció folyamata.

A magyarnak mint kisebbségi nyelvnek az oktatási modellje tartalmában alapvetően nem különbözik az anyaországban folyó oktatástól, a többlet inkább a helyi hagyományok, nyelvjárások alaposabb tárgyalásából, valamint a nyelvi-kulturális kontrasztivitás alkalmazhatóságából és a kétnyelvűségből adódik. Feladatul is ugyanazt tűzik ki, amit a magyarországi iskolák: képessé akarják tenni a diákokat a legmagasabb szintű anyanyelvi kommunikációra. Mások azonban a körülmények, amelyek között az anyanyelvoktatás megvalósul. A többségi nemzetek nyelvi és iskolatörvényekkel igyekeznek korlátozni a kisebbségek oktatását. Szükség esetén a gazdaságossággal, társadalmi hasznossággal indokolják intézkedéseiket, más esetekben pedig azt a tényt hangsúlyozzák, hogy a többségtől eltérő kultúra szeparatizmushoz, esetleg autonómiaigényekhez vezethet, közvetve tehát az állam integritását veszélyeztetheti. A magyar kisebbség esetében a többségi államok különösen nehezen tolerálják a kettős kötődést, az anyanemzet felelősségvállalását, valamint az egyre határozottabban megfogalmazódó területi, illetve kulturális autonómia igényét, mert ezekben a területi revízió rémét vélik felfedezni (holott erről szó sincs). A kisebbség anyanyelvoktatásának támogatottsága mindig az adott utódállam éppen hatalmon lévő pártjának felfogásától és toleranciájától függ, valamint kisebb mértékben azoktól a nemzetközi szerződésektől és egyezményektől, amelyeket a húszas évektől kezdve a kisebbségek védelmében hoznak. Ez utóbbiak azonban sajnos a gyakorlatban nem jelentenek garanciát a kisebbségek nyelvi jogainak, a széles körű nyelvhasználatnak, az anyanyelvi oktatásnak és a kultúra ápolásának biztosítására.

A magyar mint környezeti nyelv

A környezeti nyelv a Kárpát-medence nyelvközösségének egyik alapfogalma, ugyanis a különböző etnikumok keveredésével együtt járt egymás nyelvének kölcsönös, spontán elsajátítása, amit főként az együttélés és a társadalmi-gazdasági kommunikáció tett szükségessé. Az alkalmazott nyelvészet azonban ma már - elismerve az együttélés spontán nyelvelsajátítási gyakorlatának hagyományait-más tartalommal töltötte meg ezt a fogalmat, *a többség számára szervezett kisebbségi nyelv tanulásával*. Ez olyan környezetben jelentős

igazán, amelyben *a kisebbség relatív többséget alkot*, s nyelvhasználati jogait liberális törvények szavatolják.

Az alkalmazott nyelvészeti szakirodalomban létezik a fogalomnak egy *szűkebb és egy tágabb* értelmezése. Az első, szűkebb értelmezés szerint csak az etnikailag vegyes lakosságú területen, a határainkon kívüli kisebbségi *magyarsággal és a környezetében élő, egyébként többségi más etnikummal kapcsolatban* használható, tágabb értelemben viszont egyaránt beletartozik a *magyarországi környezetben* magyart tanuló nemzetiség, valamint az ebbe a csoportba nem tartozó, idegen ajkú, tanulási, munkavállalási stb. céllal a célnyelvi környezetben élő külföldi. Ez utóbbi csoportot a magyarnak mint *második nyelvnek* tanulói közé soroljuk, elismerve *a célnyelvi környezet* jelentőségét, de szóhasználat tekintetében megkülönböztetjük a határon túli magyarság számára kialakult egyedi nyelvi tervezési modelltől.

A magyarnak mint környezeti nyelvnek az első megjelenése a hatvanas évek tehető, amikor az 1963-as jugoszláv alkotmány teljes nyelvhasználati jogegyenlőséget biztosított a területén élő nemzetiségek számára. A magyar tannyelvű iskolákban természetesen tanították a szerbhorvát (más megközelítésben: horvátszerb) nyelvet, de a hatvanas években folyamatosan bevezették a magyar nyelv tanítását is a szerb iskolákban. Kialakult tehát a terminológia, amely a relatív többség és relatív kisebbség kettősségén alapul. Eszerint környezeti nyelvoktatásról akkor beszélünk, ha a magyar környezetben élő többségi nemzet tagjai számára is lehetőség nyílik arra, hogy szervezeten, iskolai keretek között tanulják a kisebbségi magyar nyelvet. Két jellemző, bár egymástól módszertanilag és szervezetiileg eltérő példa erre a már említett szlovéniai, valamint a Vajdaságban kialakult gyakorlat.²⁹

A vajdasági magyar népesség területi elhelyezkedésére jellemző, hogy nagyobb tömbökben él, így több településen relatív többséget alkot. Az említett jugoszláv alkotmánynak köszönhetően a községi tanácsok több helyütt az óvodától a középiskoláig bevezették a magyar nyelv tanítását, sőt a szabadkai Tanárképző Főiskolán önálló szak indult a magyar mint környezeti nyelv tanárainak képzésére. Amint lehetőség nyílt rá, az újvidéki egyetemisták is szívesen választották a magyart a két évig kötelező nyelvtanulás keretében. A kezdeti módszertani nehézségek (például heterogén nyelvtudású és életkorú gyerekek alkottak egy-egy csoportot, akiket többnyire csak az iskolai órák befejeztével lehetett tanítani) után az említett szakemberek kutatómunkája nyomán kezdett körvonalazódni a vajdasági környezetinyelv-tanítás célja és tartalma, amely valójában a magyar nyelvi tervezés részének tekinthető. A célokhoz a keretet az alkotmány adta, de fontos volt azoknak a tanuláslélektani tényezőknek a feltárása is, amelyek elősegítették ennek megvalósítását. A két kultúra közeledésének, egymás megismerésének magasztos céljai mellett olyan gyakorlati szempontok is szerepet kaptak, mint a nyelvtudással járó előnyök a határ menti kereskedelem, illetve a munkavállalásban. Éppen ezért az oktatást kommunikációközpontúan kellett felépíteni, amelyben szerepet kapott a hétköznapi beszédhelyzetek megtanítása mellett a kulturális-országismereti tananyag is, nyelvészeti oldaltól pedig a funkcionális szemlélet és a kontrasztivitás határozta meg a nyelvoktatást. Ez a modell elég jól működött a háború kitöréséig, illetve a szerb nacionalizmus felerősödéséig, azóta azonban a vajdasági magyarok csak saját identitásuk megőrzésére s az ellenük irányuló lingvicizmus támadásainak elhárítására koncentrálhatnak.

Összegzés

A Kárpát-medence népeinek államisége, nemzeti identitása, nyelvének standardizált változata nem egy időben alakult ki. Ez különösen a XIX. századi magyar nyelvpolitikai küzdelmek megítélését teszi problematikusá. A magyar nyelv, bár vernakuláris státusban

volt egészen 1844-ig, mégis országosan használt főnyelvnek minősül az államalapítás óta, s ez megkülönbözteti a régió többi, hasonlóan vernakuláris státusú nyelvétől.

A nyelvpolitikai státusok alakulásában neuralgikus pont a többségi-kisebbségi viszonyrendszer létrejötte. Problematikus a nemzeti kisebbségek nyelvi jogait biztosító elvek megvalósulása a különböző történelmi periódusokban, hiszen ezeket nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi tényezők is befolyásolták. A nemzetközi tényezők két területen jelentkeznek: az adott állam, illetve államok elkötelezettségének és függésének mértékében a kapcsolatrendszeren belül, valamint azoknak a kisebbségvédelmi egyezményeknek a megfogalmazásában és elfogadásában, amelyekben ezek az országok érintettek. A nemzeti jelleg megnyilvánulhat abban, hogy hogyan tartják be ezeket, s milyen belső törvényi szabályozásokat vezetnek be. Ezek a jogi dokumentumok kivétel nélkül kitérnek a kisebbségi nyelvi jogok kérdésére, különös tekintettel a közigazgatásra és az anyanyelvi oktatásra.

Az oktatás és a nyelvi jogok kiterjedése tehát szorosan összetartozik. A régió elemi iskoláiban a nyelvek vernakuláris státusa idején az anyanyelv mint természetes tanítási nyelv (de még nem tantárgy) volt jelen, magasabb szinten a latin mint nemzetközi lingua franca szerepelt oktatási nyelvként. Színesíti a korszak oktatáspolitikai képét a reformáció anyanyelvűséget kívánó kulturális befolyása, amelynek köszönhetően megszülettek az első magyarnyelv-leírások, s megindult a kodifikáció folyamata is.

A nyelvpolitikai státus változatlan maradt ugyan 1790-ben, amikor a magyar nyelv iskolai tárgyként való bevezetéséről először határoztak törvényben, azonban ez volt az első lépés ahhoz, hogy a magyar nyelv oktatásában differenciált formák alakulhassanak ki: a nyelvnek mint anyanyelvnek a tanítása; a magyarnak mint környezeti, később pedig mint államnyelvnek az oktatása az ország területén élő más etnikumok számára; a területi átrendezések után a magyarnak mint kisebbségi anyanyelvnek a tanítása az utódállamokban.

A XIX. századi oktatáspolitikai határozatok, amelyek a magyar nyelvnek mint államnyelvnek tantárgyként való tanításáról rendelkeztek a nemzetiségi iskolákban, többnyire sikertelenek maradtak, de arra alkalmasak voltak, hogy a „magyarosítás” bélyegét rájuk süssék, s évtizedekkel később, más politikai összefüggésben a magyarság érdekérvényesítésével szemben ellenérvként felhasználják.

Az államnyelv tanítása a kisebbségi tannyelvű iskolákban mai szemmel természetes, de a nemzeti ébredési mozgalmak idején már maga az elv is felháborítónak tűnt, és nagy vitákat kavart a parlamentben és a sajtóban. Ha ma a magyar kisebbség magyar tanítási nyelvű iskoláiban a többség nyelvét csak a kötelező óraszámban előírt nyelvórákon tanítanák, politikusaik valószínűleg nem fordulnának Magyarországhoz és a nemzetközi kisebbségvédő szervezetekhez segítségért.

Ugyanakkor a múlt század utolsó évtizedeiben a magyarországi nemzetiségi iskolák fokozatosan elveszítették nemzeti jellegüket, s a más etnikumú népesség asszimilációs folyamata felgyorsult. A második világháború utáni internacionalista politika a nemzetiségi kérdés automatikus megoldódását hirdette, aminek következtében a beolvadás olyan méreteket öltött, hogy nemzetiségi tannyelvű iskolákra igény sem volt, s ha a szülők vállalták is nemzetiségüket, inkább a nyelvvoktató iskolába küldték gyermekeiket. Jelenleg a magyarországi nemzetiségpolitika fő célja ennek a folyamatnak a megállítása, illetve visszafordítása. Ezzel szemben a kisebbségben élő magyar népesség körében jóval kisebb mértékű az asszimiláció, és soha sem adták fel igényüket a teljes körű anyanyelvű oktatásra, s minden eszközzel igyekeztek fenntartani magyar tannyelvű iskoláikat. Helyzetük a mindenkori többségi állam politikájának a függvénye. Az utóbbi években az autonómiaigény több változatban is felmerült a magyar nemzeti kisebbség körében. A területi autonómia legtöbb esetben utópiának tűnik, ezzel szemben a nyelvi-kulturális autonómia megfelelő, toleráns többségi politika esetén rövid idő alatt létrejöhet. Az így kialakult önrendelkezés

keretei lehetőséget nyújtanak arra, hogy a kisebbségi nyelv teljes körű használata megvalósuljon.

JEGYZETEK

- 1 Vö. Szépe György: A nyelvi jogokról (a nyelvész szemével). In Lengyel Zsolt-Navracsics Judit Szabari Krisztina-Szépe György: *Szociolingvisztika*. 87-100. Budapest Pécs-Veszprém 1996.
- 2 Vö. Szépe György: i.m. 88-89. (A dokumentum angol nyelvű szövege: i.m.: 98.)
- 3 Kovács Péter: *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája. (Aláírás után, ratifikáció előtt.)* 12-13. Budapest 1993.
- 4 Vö. Szépe György: i.m. 92.
- 5 Vö. Herman József-Imre Samu: Nyelvi változás - nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* 1993. 527.
- 6 Vö. Balázs Géza-Marác László: Magyar nyelvi geopolitika. *Magyar Nyelvőr* 1994. 23. 7 Benkő Loránd álláspontja szerint például „Mint ahogy nem a Tihanyi alapítólevél volt az első magyar nyelvű emlékeket is tartalmazó oklevél, úgy egészen bizonyosan nem is a Halotti beszéd volt az első magyar nyelvű szöveg, ezek csupán az iratok véletlen túlélésének ritka korai hírnökei. Legkorábbi fennmaradt emlékeink írás-sajátságainak a magyar nyelvre vonatkozó közös elemei is fokozatosan szélesülő korai anyanyelvi írásbeliséget sejtetnek.” Benkő Loránd: Anyanyelvünk és a honfoglalás. *Magyar Nyelvőr* 1996. 373-374. Hasonlóképpen vélekedik Herman József és Imre Samu a fentebb idézett tanulmányban.
- 8 Vö. Szépe György: „Less Taught Languages in Europe.” (*Their Place in Education and their Role.*) UNESCO 1980.
- 9 Vö. Mikó Pálné: *Márton József a magyar nyelvért*. Budapest ELTE 1982.
- 10 Magyar Zoltán szerk. *A magyar tudománypolitika alapvetése*. 454-472. Budapest Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége 1927.
- 11 Vö. *Hungarológiai oktatás régen és ma*. M. Róna Judit szerk. Budapest 1983.
- 12 Vö. Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest 1995. 138-139.
- 13 Részlet az 1868: XLIV. törvénycikkből. In: Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár 1944. 429.
- 14 Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest 1984. 278.
- 15 Vö. Mikó Imre: i.m. 432-433.
- 16 Mikó Imre: i.m. 435.
- 17 Mikó Imre: i.m. 437.
- 18 Miniszteri jelentés az 1907. évi XXVII. törvénycikk végrehajtásáról, a magyar nyelv tanításának tervéről (1909). In: Mann Miklós szerk. *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából*. Budapest 1987. 214-216.
- 19 Vö. Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. II. Budapest 1952. 201.
- 20 Az MDP Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése a nemzetiségi oktatásról. In: Kardos József-Kornidesz Mihály szerk. *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből. II. 1954-1972*. Budapest 1990. 156.
- 21 Vö. Arday Lajos-Hlavik György: *Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről*. Budapest 1988.
- 22 A táblázat Arday Lajos-Hlavik György fenti munkájának alapján 67-69., valamint a Magyar statisztikai évkönyv 1995. Budapest 1996. 176. felhasználásával készült.
- 23 Fazekas Sándorné: Mikor lesznek kétnyelvű szlovák nemzetiségi iskolák Magyarországon? In: Győri-Nagy Sándor-Kelemen Janka szerk. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II.* Budapest 1992. 49.
- 24 Szépe György: *Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV. 1984. 308.
- 25 Szépe György: i.m. 307.
- 26 Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Ford. Reményi Andrea Ágnes és Kontra Miklós. Budapest 1997.
- 27 Vö. Szilágyi Imre: Kétnyelvű iskolák a Muravidéken. *Iskolakultúra* 1994. 6-9.
- 28 Vö. Nagy Margit: A magyar nyelvű oktatás gondjai a Vajdaságban. *Kétnyelvűség* 1994. 1. 44-47.
- 29 Vö. Horváth Mátyás: *A magyar mint környezeti nyelv diszciplináris és oktatási kérdései*. A hungarológia oktatása. 1990. 7-8. 65-73.; valamint Bagi Ferenc: *A magyar nyelv mint környezeti nyelv tanításának főbb kérdései*. Értekezések és Monográfiák 20. Újvidék 1988.

IRODALOM

- Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest 1984.
- Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790-1848*. I-II. Budapest 1960.

- Arday Lajos-Joó Rudolf-Székely András Bertalan: Nemzetiségi kultúra és nemzetiségi politika Magyarországon. *Magyar Tudomány* 1985. 11. 817-827.
- Arday Lajos-Hlavik György: *Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről*. Budapest 1988. Bagi Ferenc: *A magyar mint környezeti nyelv tanításának főbb kérdései*. Újvidék 1988.
- Balázs Géza-Marác László: Nyelvgeopolitika. *Magyar Nyelvőr* 1996. 31-47.
- Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. *Magyar Pedagógia* 1974. 1. 47-65.
- Berényi József: *Nyelvországglás. A szlovák nyelvtörvény történelmi és társadalmi okai*. Pozsony 1994.
- Bíró István: *A romániai magyar nyelvű oktatás alakulása 1990 és 1993 között*. (Kézirat.) Teleki Alapítvány 1993.
- Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest 1995
- Buza László: *Kisebbségi nyelvek szabad használata a magánéletben a kisebbségi szerződések szerint*. Budapest 1931.
- Csernicskó István-Várad Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest 1996.
- Deme László: Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Magyar Nyelvőr* 1993. 470-473.
- Dolník Erzsébet: A szlovákiai magyar oktatásügy helyzete. *Regio* 1994. 3. 28-45.
- Dular, Janez: A nyelv helyzete, továbbá a kétnyelvűség a közéletben, nevelés és oktatás. In: *Magyarok és szlovének. Együttélésük és együttműködésük a jugoszláv-magyar határ mentén*. Arday Lajos-Joó Rudolf-Tarján Gábor (szerk.). Budapest 1987. 205-303.
- Flachbarth Ernő: *A csehszlovákiai népszámlálások és a felvidéki kisebbségek nyelvi jogai*. Pécs 1935.
- Gál Sándor: A szlovákiai magyar oktatásügy hetvenöt éve. *Nyelvünk és Kultúránk* 1996. 92-93., 92-102.
- Gyivicsán Anna: *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Budapest 1993.
- Györi-Nagy Sándor-Kelemen Janka: Nyelvünk és kultúránk ökológiája a kisebbségi kétnyelvűség és idegen nyelvi oktatásunk hatásrendszerében. *Kétnyelvűség* 1993. 1, 1-4.
- Imre Sándor: *A nyelvi kisebbségek iskolái*. Budapest 1936.
- Ipolyi Arnold: A magyar nemzetegység és államnyelv történeti alakulása. *Századok* 1876. 3-26.
- Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest 1995.
- Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története*. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és rendeletek tükrében 1790-1918. Budapest 1947.
- Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest 1995.
- Kontra Miklós (szerk.): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest 1991. Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest 1992. Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest 1996.
- Lanstyák István: Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. *Regio* 1994. 4. 90-116.
- Lanstyák István-Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat - iskola - kétnyelvűség*. Pozsony 1997.
- Phillipson, Roben-Skutnabb-Kangas, Tove: Nyelvi jogok és jogsértések *Valóság* 1997. 1. 12-30.
- Polányi István: *A nemzetiségi elv a népiskola, illetve a magyar nyelv szempontjából*. Szombathely 1918.
- Radó Péter: A nemzeti kisebbségek nyilvános nyelvhasználata Magyarországon. *Regio* 1992. 2. 135-146.
- Rehák László (szerk.): *Anyanyelv - „államnyelv”*. Tanulmányok a nemzetek és nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatáról a Vajdaságban. Újvidék 1976.
- Skutnabb-Kangas, Tove: A kisebbségi oktatás fejlődésének szakaszai. *Regio* 1994. 3. 3-18.
- Skutnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Fordította: Reményi Andrea és Kontra Miklós (ford.). Budapest 1997.
- Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés - magyar nemzetiségi politika 1867-1918*. Pozsony 1995.
- Székely András Bertalan-Joó Rudolf: *Anyanyelv és közösségi tudat a nemzetiségi középiskolákban*. Budapest 1986.
- Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790-1848*. Budapest 1926. Szépe György: Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás. *Magyar Nyelv* 1985. 267-279.
- Szépe György: Az anyanyelvhasználat mint emberi jog. *Nyelvünk és Kultúránk* 1996. 94-95., 101-117.
- Vadkerty Katalin: Nyelvhasználat Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918. In: Varga Sándor (szerk.): *Magyarok Szlovákiában*. Pozsony 1993. 159-165.

ORSOLYA NÁDOR

Hungarian and linguistic rights in education in it

The Hungarian language, during its presence in the Carpathian Valley, has almost had all possible varieties of the linguistic status.

For many centuries after the establishment of the Hungarian state, Hungarian, as the main vernacular, peacefully coexisted with the minorities' languages and it was only in the 19th century that legislature gave stronger preference to it as state language. Even the much criticized regulations of the late 19th century left the language of education unaffected; they only prescribed the teaching of the state language in a number of lessons which was not too high. This was not combined with an assertive assimilatory tendency, therefore Hungarian did not reach a dominant position over the languages of the minorities, whose linguistic consciousness had greatly strengthened by then.

In post-Trianon Hungary, minority languages received protection even through regulatory measures. Later, however, according to Communist ideology it was believed that, thanks to internationalism, nationality problems would be automatically solved, so minority culture and native language education were given only theoretic support, while in reality they declined due to the related communities' indifference. Presently, the main goal of Hungary's nationality policy is to stop and completely turn back this trend. Due to traditions and to the awareness of the importance of the role that the mother tongue has in a nation's survival, Hungarians, wherever in minority position, make every effort to retain their schools with Hungarian as the language of teaching in defiance of the assimilatory tendencies in all of the successor states. In these states, therefore, the Hungarian strategy is to obtain cultural autonomy.

On the basis of extensive experience in Hungary and in the successor countries, the following three types of minority education seem to be possible:

Full-scale native-language education, i.e. all subjects are taught in a standardized version of the mother tongue, bilingual education, i.e. teaching basically in the state language but certain subjects in the mother tongue, (which, in spite of its apparent benefits, has serious drawbacks,) and finally, the completely majority-language-based education.

In such areas where minority Hungarians form a relative majority, Hungarian has the status of the environmental language. It has the same role for foreigners who live in Hungary.

KOVÁCS ÉVA-MISOVICZ TIBOR-BÁRDI NÁNDOR

Politikai attitűdök az erdélyi magyarság körében

A román-magyar alapszerződés és az RMDSZ koalíciós részvételének megítélése 1997-ben

A rendszerváltás óta helyi és hazai műhelyek sorra készítik a „survey”-típusú felméréseket a határon túli magyar kisebbségekről. Ezek jórészt hagyományos közvélemény-kutatások, melyek aktuális politikai döntések előkészítéséhez, illetve jövőbeli politikai események (választások stb.) prognosztizálásához nyújtanak segítséget, és csak ritkán készülnek társadalomtudományi szempontok alapján.¹

A Közép-Európa Intézet által kezdeményezett, 1997 tavaszán elvégzett empirikus kutatásunk² kiváló alkalmat nyújtott a hagyományos közvélemény-kutatási kérdések, illetve konkrét szociológiai problémák egyidejű vizsgálatára. Az 1996-os romániai választások, illetve a román-magyar alapszerződés fogadtatásának értékelése összekapcsolhatóvá vált az erdélyi magyarság nemzeti-etnikai önképének, illetve a vele együtt élő népekről kialakított véleményének elemzésével. A kutatás elsődleges célja az volt, hogy az erdélyi magyarság reprezentatív mintáján lemérje az említett politikai események által kiváltott reakciókat, továbbá a korábban külföldön és Magyarországon már bevált, a nemzeti-etnikai önképre vonatkozó kutatási módszereket alkalmazva hipotéziseket fogalmazzon meg az erdélyi magyarság érzelmi és racionális önképére, valamint a románságról és a cigányságról kialakított sztereotípiáira vonatkozóan. Felmérésünk eredményeinek további feldolgozása során lehetővé válik a politikai események megítélésének és a sztereotípiák típusainak összekapcsolása, esetleg magyarázata.

Az alábbiakban - a kérdőív szerkezetét is követve - a kutatási eredmények két tematikusan elkülönülő fejezete közül az elsőt adjuk közre. Ebben részletesen ismertetjük a romániai belpolitikai helyzetre vonatkozó véleményeket. A politika iránti általános érdeklődés feltérképezését a választási eredmények értékelésének, valamint az új helyzetre vonatkozó várakozásoknak a leírása követi. A romániai belpolitikai helyzet egyik kulcskérdése az RMDSZ kormányzati szereplése. Ennek megfelelően felmérésünk jelentős része foglalkozott e politikai döntés támogatottságával, valószínűsíthető következményeivel. A most közölt tematikus részt a Magyarország és Románia kapcsolatában nagy jelentőségű (vagy legalábbis 1996-ban még annak látszó) esemény, a román-magyar alapszerződés fogadtatására, ismertségére és értékelésére vonatkozó kérdések zárják.

Kutatásunk további eredményeit, a nemzeti önképre, a „mi” és „ők” kapcsolatrendszer megalapozó, illetve az abból táplálkozó attitűdökre vonatkozó hipotéziseinket és módszertani ajánlásainkat egy, a közeljövőben közlésre kerülő másik tanulmányban foglaljuk össze.³

A mintáról

A felvétel során ezer személyt kérdeztek meg véletlen kezdőpontú szisztematikus kiválasztással, a választói névjegyzék adatai alapján. Az ezerfős mintából 991 ember adatai bizonyultak használhatónak. A minta területi megoszlása az 1992. évi romániai népszámlálás megoldását követi.⁴

A politikai helyzet megítélése, várakozások

Kérdőívünk elemzésekor először azt vizsgáltuk, hogy az 1996-os parlamenti választások után az erdélyi magyar népet mennyire foglalkoztatja általános értelemben véve a

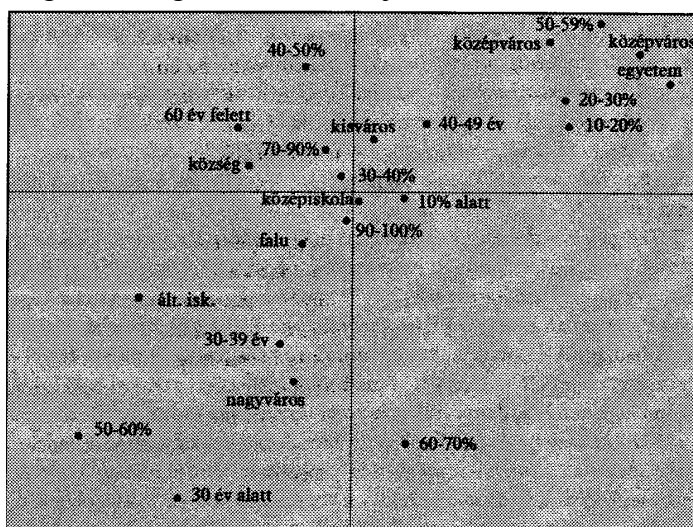
politika. Válaszadóink általában közepes érdeklődést mutattak a politikai kérdések iránt. Ez irányú érdeklődésük mértéke a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyük függvényében szóródott: eredményeink is csak néhány csoport esetén tértek el általános szociológiai tapasztalatainktól. Így az erdélyi mintában az értelmiség fokozott politikai involváltsága mellett megfigyelhető egy másik társadalmi, illetve foglalkozási csoport, a posztliceális végzettséggel rendelkező szakmunkások (mesterek, technikusok, akik a középiskola után tanultak szakmát, illetőleg szakközépiskola után kétéves képzést követően technikusok lettek) átlagosnál erősebb politikai érdeklődése (ötfokú skálán a főátlag 3, az értelmiségiek átlaga 3,71, a szakmunkásoké 3,25). Eredményeink azt mutatják, hogy Erdélyben a politika iránti érdeklődés összefügg a jövedelmi helyzettel: a leginkább jómódúak a legfogékonyabbak a politikára (átlag: 3,62).

Településszerkezeti megoszlás szerint a kisvárosi lakosság foglalkozik a legtöbbet politikával, ennek magyarázata a hagyományos városi civilizáció lehet. Az átlagnál valamivel érdeklődőbb a közép-erdélyi magyar népesség, míg a Partiumban az átlagosnál kevesebbet foglalkoznak politikai kérdésekkel. A legnagyobb politikai aktivitás a szörvány-magyarság körében figyelhető meg (átlag 3,27). A vegyes lakosságú településeket az átlagosnál jóval alacsonyabb aktivitás és apolitikus hozzáállás jellemzi (átlag: 2,55).

Várakozásainknak megfelelően válaszadóink sokkal nagyobb érdeklődést mutattak a romániai magyarság problémái iránt (a főátlag 3,88). A kisebbségi kérdések inkább érdeklik a középkorúakat és az idősebbeket. A fiatalabb nemzedékek, noha általában véve az idősebbekéhez hasonló politikai érdeklődést mutattak, kevésbé látszanak érzékenynek a kisebbségi problémák iránt - ebből arra következtethetünk, hogy a hagyományos, etnikai alapú erdélyi politizálás vonzereje csökkenő tendenciát mutat.

A kisebbségi problematika által leginkább érintett foglalkozási csoportok: az értelmiségiek, a középvezetők és a középfokú végzettséggel rendelkező hivatalnokok, a nyugdíjasok, a földművesek és a vállalkozók. A politikai értelemben vett kisebbségi lét tradicionális csoportjai mellett megjelent egy minden tekintetben új társadalmi csoport: a vállalkozóké, akiknek politikai aktivitása akár jótékony hatással is lehet az erdélyi magyarság politikai érdekképviseletére.⁵

Markáns különbségek mutatkoztak a magyarság problémái iránti érzékenységben a települések etnikai összetétele szerint is. A vegyes lakosságú települések lakói általános politikai érdeklődés szempontjából szinte apolitikusak, míg a kisebbségi lét problémái iránt épp ők a legfogékonyabbak (átlag: 4,02). Egyfajta etnikai bezárkózás figyelhető itt meg: a román-magyar együttélés a magyar csoportazonosságok felerősödését, a magyar „kisvilágok” térhódítását vonja maga után-régióktól szinte teljesen

1. ábra A politika és a magyarság problémái iránti érdeklődés egyes demográfiai jellemzői

A függőleges tengely a politikai érdeklődést, a vízszintes a magyarság problémái iránti érdeklődést méri, a pontok az iskolai végzettség, a lakóhely típusa és az adott településen élő magyarok aránya szerinti csoportok átlagos érdeklődését mutatják.

függetlenül. Nem állítható tehát, hogy, mondjuk, a Székelyföldön erősebb volna a magyar kisebbségi politikai azonosságtudat, mint például Dél-Erdélyben: a különbségek sokkal inkább függenek a román-magyar érintkezés gyakoriságától.

A felmérésünk időszakát megelőző néhány hónap politikai hangulatát (1997. február-március) alapvetően meghatározta a román-magyar alapszerződés létrejötte (1996. augusztus-szeptember) után sorra kerülő romániai elnök- és parlamenti választás (1996. november), illetve az azt követő fordulat: vagyis, hogy az RMDSZ a kormánykoalíció tagjaként kormányzati szerephez juthatott. Az új kormány abban az időszakban jelentette be megszorító gazdasági programját (1997. február 17.), amikor kérdéseinket feltettük, de ez a válaszokban még nem tükröződhetett.⁶

A választási eredményekről négy hónappal a választások után az erdélyi magyar népesség többé-kevésbé elégedetten nyilatkozott (az ötfokú skálán az átlag 3,79). A legfiatalabbak és a legidősebbek az átlagnál szkeptikusabbnak bizonyultak, bár az előbbieknél nagy a szórás: a fiatal nemzedékeknek talán nincs még kiforrott politikai álláspontja, de az is lehet, hogy a fokozatos pluralizálódás, a politikai paletta szélesedése és az új cselekvési stratégiák megjelenése „szórja” jobban a fiatalok véleményét. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a nyolc általánost vagy annál kevesebb iskolát végzettek és a kis jövedelműek körében is, ennek azonban nemcsak kulturális, hanem szociális magyarázata is lehet: a nehéz életkörülmények pesszimistábbá teszik az embereket a politikai változások iránt.

Szignifikáns különbségek mutatkoznak a választási eredményekkel való elégedettség fokában a *települések etnikai összetétele szerint*. 1996 telének politikai változásait a vegyes lakosságú települések értékelték a legpozitívabban (összevont átlag 3,93), és a kisebbségi etnikai csoportként, illetve szórványban élők is az átlagosnál elégedettebbek voltak (3,84), míg a magyar többségű helységeken mintha többet, vagy mást vártak volna az emberek (3,67). A vegyes lakosságú vagy szórványterületeken a kormányváltás fellelegzést hozott, a magyar többségű településeken azonban helyi szinten nem érintette az embereket, hisz a kormányhatalom „idegen”, román képviselőivel eddig is csak a rendőrségen és a megyei prefektúrán találkoztak, ők inkább országos méretekben vártak volna nagy hatású RMDSZ eredményeket.

Általánosságban elmondható, hogy a városi népesség pozitívabban nyilatkozott a választási eredményekről, mint a falusi.

Felmérésünk eredményei szerint az erdélyi magyarság általában bizakodó az új politikai helyzettel kapcsolatban (1.1. táblázat). Különösen derűlátóan nyilatkoztak a Románia nemzetközi megítélésében várható változásokról, a magyar kisebbség helyzetének jobbra fordulásáról és a gazdasági átalakulásokról. Erre vonatkozóan egy másik kérdéssel arra vártunk választ, hogy melyik *gazdasági berendezkedést* tartják jobbnak, az 1989 előtti, a jelenlegit vagy a piacgazdaságot.

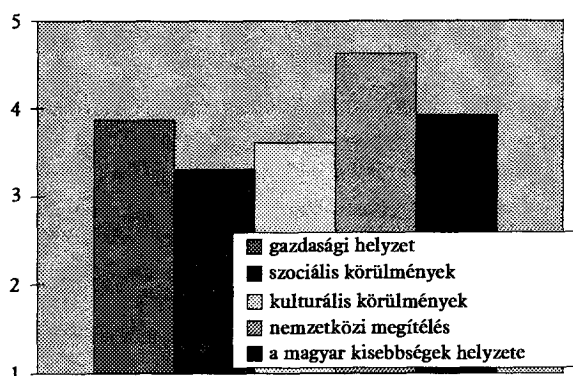
1. táblázat *Az új politikai helyzet megítélése (átlagok)*

Az új politikai helyzet hogyan hat majd	Átlag
Románia gazdaságára	3,83
Románia szociális körülményeire	3,23
Románia kulturális körülményeire	3,54
nemzetközi megítélésére	4,41
a magyar kisebbség helyzetére	3,97
A válaszok átlaga	3,80

(1- nagymértékben rontja; 5 - nagymértékben javítja)

A megkérdezettek 52,4 százaléka a piacgazdaságra voksolt, és a jelenlegit is majdnem kétszer annyian tartották jobbnak (11,7 százalék), mint az azt megelőzőt. Leginkább piacpártiak a 30 évnél fiatalabbak és a középkorúak (40-50 év közöttiek), a piacgazdaságot főként a 60 felettiak utasítják el. Az 1989 előtti gazdasági berendezkedés a 30-40 év körüliek és a 60 felettiak között örvend az átlagnál nagyobb népszerűségnek, míg a mostani helyzetet a legidősebbek tartják kielégítőnek. Az értelmiségiek, a posztliceális végzettséggel rendelkező mesterek, technikusok, a vállalkozók és az egyetemisták közül voksoltak legtöbben a piacgazdaságra, míg a '89 előtti gazdasági berendezkedés a munkások, földművesek és az alkalmazottak, továbbá a nyugdíjasok és a háztartásbeliek körében maradt az átlagnál népszerűbb: valószínűleg ezek azok a rétegek, amelyek az utóbbi évtized átalakulásában „lecsúsztak”, illetve „lemaradtak”. Az utóbbi három csoport az átlagosnál nagyobb elégedettséget mutat a jelenlegi gazdasági berendezkedéssel kapcsolatban is: mintha ezek a csoportok éreznék a legfenyegetőbbnek a piacgazdaságot egzisztenciájukra nézve. Szignifikáns különbségek vannak településtípusok szerint is: a falusi népesség inkább bízik a '89 előtti és a mostani gazdasági berendezkedésben, a városi pedig inkább a piacgazdaságban.

A magyar kisebbség helyzetének javulásával kapcsolatos várakozásokat jobban szemügyre véve elmondható: az átlagnál is bizakodóbbnak bizonyulnak a közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezők, a foglalkozási csoportok közül a „fehér gallérosok”, a vállalkozók és az egyetemisták -egyszóval többnyire a városi közép- és felső középosztály. Optimistábbnak

2. ábra Az új politikai helyzet hatásainak megítélése

mutatkoznak a szórvány- vagy vegyes lakosságú települések lakói. Nagyok a regionális eltérések: Közép-Erdélyben jóval az átlag alatt van azok száma, akik a kisebbségi magyarság helyzetének javulásában reménykednek (3,80), míg Székelyföldön kiugróan pozitív (4,09). Adataink látszólagos ellentmondásossága abból fakad, hogy Közép-Erdély regionális mutatóját erősen befolyásolja a speciális kolozsvári helyzet és annak kisugárzása a térségre. A Funar körüli konfliktusok borúlátóbbá teheték a magyar lakosságot.⁷

Az RMDSZ kormányzó párttá válásával mintha a romániai magyarság régi vágya teljesült volna, - néhány hónappal a választások után is egyöntetűen helyeselték a koalícióba lépést (1. 2. táblázat). Az euforikus állapotnak tulajdonítható, hogy miért utasították el erőteljesen az ellenzékiiségből adódó politikai alternatívákat, és miért nem tulajdonítottak jelentőséget a kormányzati pozíciókban rejlő veszélyeknek. A gyökeresen új politikai szituációnak és a közel fél évszázados totalitárius rendszerbeli „szocializációnak” egyaránt betudható, hogy várakozásainknál jóval kevesebben voksoltak a helyi politika fontosságára, noha mindenki számára nyilvánvaló, hogy számtalan, a kisebbségi létet érintő kérdés ezen a szinten dől el.

Tapasztalati alapon a kormányzati hatalom a romániai politikai körülmények között nagyobb garanciának látszik a kisebbségi jogok kivívására és érvényesítésére, mint az önkormányzati.

2. táblázat Véleményválasztások az RMDSZ kormánykoalícióba lépéséről
(kérdésekre, százalékban)

Az RMDSZ helyesen döntött, amikor belépett a kormánykoalícióba	83,1
A romániai magyarság számára lényegtelen a nagypolitika, a helyi gazdasági és kulturális építkezés a döntő	16,1
Nem kellett volna belépnie a koalícióba, mert a kormányzati részvétel korrumpálni fogja, és ez népszerűsége csökkenéséhez vezet	3,9
Nem kellett volna belépnie a kormánykoalícióba, hanem együttműködő ellenzéki pártként kellett volna folytatnia tevékenységét	3,6
Nem kellett volna belépnie a kormánykoalícióba, hanem folytatnia kellett volna a kivárási politikáját	2,4
N = 991	

Megkérdezettjeink egy redistributív-totalitáriánus rendszerben szocializálódtak. Ahogy másutt Közép-Kelet-Európában, Romániában sem természetes még a helyi problémakezelés mint politikai lehetőség. Talán a magyarok nem biztosak abban, hogy van elég erejük a helyi szintű problémamegoldáshoz. A napi sajtóból is kitűnik, hogy sokan úgy vélik: a Ceaușescu-korszak kisebbségpolitikája nem volt rosszabb, mint az Iliescu-rendszeré, mert akkor legalább kordában tartották az indulatokat. A koalíció meghirdette ugyan a decentralizációt, ez azonban teljesen új politikai, közigazgatási koncepció Romániában. A romániai magyarság attól is tarthat, hogy a decentralizáció a románokat még nagyobb hatalomhoz juttatja. A kutatási eredményeinkből tükröződő politikai helyzetértékeléshez az önkormányzatok szempontjából nagyban hozzájárulhat az is, hogy a romániai magyarság egy része más területi és politikai egységben, a politikai elit által önálló jövőképként kidolgozott autonómiában gondolkozott.⁸

Mivel a fenti kérdések közül többet is lehetett választani, igyekeztünk e kapcsolt válaszokat típusokba sorolni. Eredményeink közül talán a legfontosabb, hogy a megkérdezetteknek határozott véleménye volt: szinte mindenki válaszolt erre a kérdéscsoportra. Csupán 6 százalék nem tudta megítélni, mit gondoljon a magyar kisebbségi párt kormányba kerüléséről, és mindössze 2,4 százalék helyeselt egymásnak ellentmondó állításokat (őket soroltuk a „bizonytalanok” közé) (1. 3. táblázat).

3. táblázat Véleménytípusok az RMDSZ kormánykoalícióba lépéséről
(százalékban)

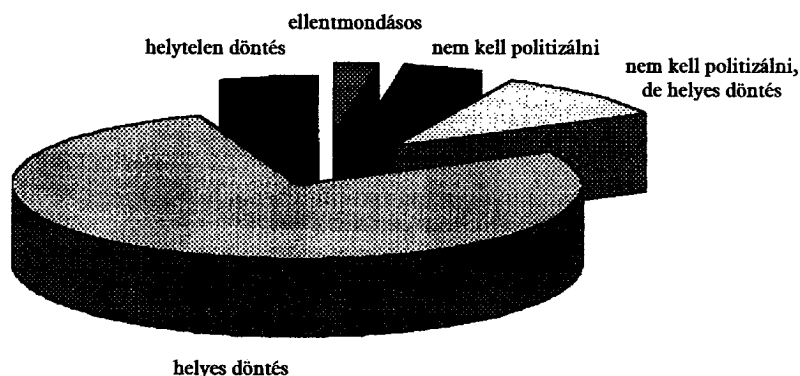
Választípusok	Százalék
Helyesli a koalíciót	72,3
Helyteleníti a koalíciót	5,2
A helyi politikára helyezi a hangsúlyt	4,2
A helyi és az országos politikát egyaránt fontosnak tartja	9,9
Bizonytalan a koalíció megítélésében	2,4
Nem tudja megítélni	6,0
Összesen	100,0

N=991

Meglepő lehet, de a koalícióban való részvétel megítélésében csak árnyalatnyi - statisztikailag nem értelmezhető - különbségek mutatkoznak az egyes régiókban. Az átlagnál

valamivel kevésbé talált helyeslésre az RMDSZ kormányba lépése Dél-Erdélyben és a Bánságban, itt volt a legmagasabb azoknak az aránya is, akik kérdéseinkre „nem tudom”-mal válaszoltak Leginkább a partiumi és máramarosi megkérdezettek kapcsolták össze azt a két véleményt, amely a helyi és az országos politika fontosságát egyaránt hangsúlyozta: úgy mondhatnánk, ez a régió tűnik a „legkonstruktívabbnak” a kisebbségi politizálás szempontjából. Ezzel szemben Közép-Erdélyben az átlagosnál kisebb helyeslésre talált az RMDSZ hatalomra kerülése: itt többet várnak a magyarság helyi politikai aktivitásától. Egyúttal ebben a régióban a leginkább egyértelműek a vélemények, mindössze 1,8 százalék adott ellentmondó válaszokat kérdéseinkre. Végül a székelyföldiek viszonyulnak - a partiumiakhoz hasonlóan - az átlagosnál kedvezőbben az új politikai fejleményekhez, s általában a kisebbségi politizáláshoz, de még egyszer hangsúlyozzuk, hogy az eltérések csak árnyalatnyiak.

Noha válaszadóink meglepő határozottsággal helyeselték az RMDSZ kormányba lépését, mindössze 19,8 százalékuk állította azt, hogy vannak olyan *román pártok*, amelyek támogatják a romániai magyarság törekvéseit

2. ábra Az RMDSZ koalícióban való részvételének megítélése

(a leggyakrabban a Demokratikus Konvenciót és a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpártot [PNTCD] nevezték meg), a minta 63,9 százaléka pedig nem tudott válaszolni. Mindebből két dologra is következtethetünk Egyrészt, hogy a koalíciós részvétel hangsúlyosan szimbolikus, és nem bír napi politikai jelentőséggel az erdélyi magyarság számára: a hatalom birtoklása és nem a politikai-ideológiai azonosságok a fontosak, illetve a román pártok megítélésekor csak az a döntő, képesek-e a magyarokkal együtt- működni vagy üldözik őket. Másfelől azonban az „egyedül vagyunk” attitűd is magyarázhatja a fentieket. Ebből a perspektívából a kivívott politikai eredmények nem a román-magyar együttműködés gyümölcsei, hanem kizárólag az RMDSZ és a romániai magyarság sikerei.

Ezek a hipotézisek a romániai magyar nemzeti kisebbség politikai közösséggé válásának rendszerváltás utáni fejleményei alapján értelmezhetők. Bár a magyarok 1989 decemberében önálló országos politikai szervezetet hoztak létre, még részt vettek a Nemzeti Megmentési Front munkájában is. 1990 tavaszán a bukaresti kormányzat kisebbségpolitikájának átalakulásával, majd alkotmányozási tevékenységével, amelynek során nem vettek tudomást a nemzeti kisebbségekről mint államalkotó tényezőkről, a magyarság önálló politikai közösségként jelent meg a romániai politikai életben. Az elkülönülés hátterében, leegyszerűsítve, az állhat, hogy a magyarság nem tudta jogi és kulturális érdekeit a román pártprogramokon, illetve azok nemzeti modernizációs stratégiáján belül érvényesíteni. A különállással együtt saját jövőképre, politikai célra, stratégiára is szükség volt. Ezt az RMDSZ önkormányzatként való működtetésében és az autonómiakoncepciókban találták meg.

A helyzet azonban 1993-1994-ben alapvetően megváltozott. Egyrészt Romániában az RMDSZ a Demokratikus Konvencióból kiválva politikailag elszigetelődött. Másrészt a magyarországi kormányváltás és a látható közelségbe került NATO- és EU-csatlakozás miatt szükség volt a szomszédos országokkal is rendezni a kapcsolatokat. Pontosabban el kellett oszlatni Magyarország és a magyar kisebbségek térségbeli instabilizáló szerepéről kialakult félelmeket. A megkötendő alapszerződésekben azonban már nem lehetett érvényesíteni az autonómiaelképzeléseket. Ez konfliktushoz vezetett az autonómiaelképzeléseiket kidolgozó szlovákiai, illetve romániai magyar politikai pártokkal. A szélesebb nyilvánosság előtt a román-magyar alapszerződés parlamenti vitája során vált nyilvánvalóvá, hogy a romániai magyarság mint politikai közösség nemcsak a román politikai életben, hanem az anyaország viszonylatában is egyedül maradt.⁹

A romániai elszigetelődésből nem az alapszerződés, hanem Frunda György és a román tömegkommunikációban sikeres elnökválasztási kampánya, illetve a parlamenti és elnökválasztáson elért eredmények hozták ki az RMDSZ vezetését. Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy az RMDSZ kormányhatalomra kerülését az erdélyi magyar kisebbség saját „érdemének” tekinti, és egyelőre gyanakvással vagy legalábbis bizalmatlanul figyeli a román és a magyarországi politikai erőket egyaránt. Válaszadóink is általában ezt az álláspontot képviselték.

Megfigyelhető azonban, hogy az erdélyi magyarság a romániai pártoknál valamivel nagyobb bizalommal tekint egyes román politikusokra: a megkérdezettek 31,1 százaléka nevezett meg olyan közéleti vagy politikai szereplőket, akik támogatják törekvéseiket (a „nem tudom” válaszok aránya is valamivel alacsonyabb az előbbieknél: 52,5 százalék). A legnépszerűbb román személyiségek Emil Constantinescu, Doina Cornea, Mircea Dinescu és Smaranda Enache voltak.¹⁰

Emil Constantinescut leszámítva, aki a közvélemény előtt Iliescuval szembeni alternatívaként jelentkezett, nem a pártpolitikusok, a parlamenti, kormányzati élet szereplői, hanem a kulturális-társadalmi elit egyes román képviselői a legnépszerűbbek. Ez csak részben magyarázható azzal, hogy ezek a személyiségek szerepelnek leggyakrabban a magyar médiumokban. Másfelől azt is mutatja, hogy a romániai magyar kisebbség „befelé” - saját politikusaikra koncentrálnak - figyeli a romániai politikát, de más, román politikusok tevékenységét nem kíséri figyelemmel. Ehhez az is nagyban hozzájárulhat, hogy elsősorban magyarországi rádióadásokból, tévéműsorokból tájékozódnak.

A román-magyar alapszerződés megítélése.

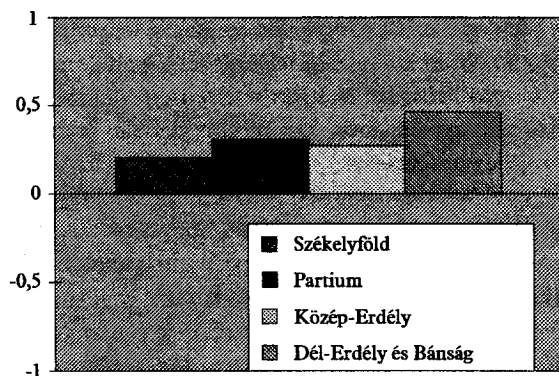
A politikáról alkotott vélemények vizsgálatánál kézenfekvő volt, hogy kérdéseket tegyünk fel az elmúlt időszak jelentős eseményére, a román-magyar alapszerződésre vonatkozólag. A véleményformálást nyilvánvalóan befolyásolták az előzmények, az aláírás körülményei, az esemény fogadtatása a nyilvánosság által.

1996 augusztusában, többéves tárgyalássorozat után, a közvélemény számára váratlanul a külügyi államtitkárok megállapodtak a román-magyar alapszerződés végleges szövegében.¹¹ Az alapszerződés körüli politikai konfliktusokat összefoglalva¹² a legfontosabb vitatott kérdések a következők voltak 1. Köthet-e a magyar kormányzat a román kormánnyal alapszerződést a romániai magyar kisebbség legitim politikai szervezetének fenntartásai ellenére? 2. Miért kell a leköszönő, jogszerűtlen kisebbségpolitikát folytató román kormánnyal sürgősen alapszerződést kötni? 3. A szerződés miért nem a kapcsolatépítés betetőzéseként vagy annak legalább fontos lépcsőfokaként jött létre, s miért az adott, konfliktusokkal terhelt és kisebbségpolitikai szempontból kilátástalan helyzetben?

A választásokat követően a magyar kormányzat igazoltnak látta az alapszerződés ilyen formában történő létrehozását, mert úgy vélte, hogy ezzel a magyar kérdés kikerült a

választási kampányból, és az új kormányzat remélt új kisebbségpolitikáját sem bírálhatja az ellenzékbe szorult régi kormányzat, hiszen ők írták alá az ehhez alapul szolgáló megállapodást.

A korábban készült közvélemény-kutatásokból nem derül ki világosan, milyen fogadtatásra talált a román-magyar alapszerződés aláírása az erdélyi magyarság körében.¹³ Felmérésünkben ezért igyekeztünk részletesebben körüljárni az alapszerződés problematikáját - szem előtt tartva, hogy az időközben lezajlott választások és az RMDSZ sikere bizonyos szempontból csökkenthette az alapszerződés jelentőségét.

4. ábra Az alapszerződés átlagos támogatása az egyes régiókban

1- aláírta volna, -1- nem írta volna alá

Arra a kérdésre, hogy parlamenti képviselőként megszavazta volna-e az alapszerződést, a megkérdezettek 42,3 százaléka pozitív választ adott, és csak 13,8 százalékuk válaszolt egyértelmű nemmel. Az alapszerződés igenlése az iskolai végzettséggel negatív korrelációt mutat. Az átlagnál (0,37) jóval kisebb támogatást élvez a szerződés a Székelyföldön (0,28), míg kiugróan magasat Dél-Erdélyben és a Bánságban (0,56). A falusi és a nagyvárosi népesség szintén az átlagnál több igennel voksolt, míg a kisvárosokban és középvárosokban többen helytelenítették az alapszerződés megkötését. Korábbi megállapításaink fényében a civil világ vélhetően mást várt a magyar kormánytól - mint ahogy más politikai ítéleteiben is markáns kulturális különbségeket mutat a többi erdélyi településtípushoz képest.

Az alapszerződés aláírását közepes mértékben kísérte figyelemmel az erdélyi magyarság - legalábbis háromnegyed évvel az esemény után így emlékeznek. Ahogy már a korábbiakban is láthattuk, fokozottabb érdeklődés jellemezte a vegyes lakosságú településeket, illetve a szóránymagyarságot, míg lanyhább a Székelyföld lakóit, s leginkább a közép-erdélyieket foglalkoztatta a román-magyar alapszerződés. A szerződés szövegét a többség (83 százalék) többé-kevésbé ismeri. A megkérdezettek túlnyomó része az alapszerződésből az anyanyelvi oktatáshoz kapcsolható elvárásokat emelte ki (anyanyelvi oktatás minden szinten, a Bolyai Egyetem újraindítása, a diplomák kölcsönös elismerése). Másodikként a jószomszédi viszonyhoz kötődő kitételeket jelölték meg legtöbben (megbékélés, konzulárusok visszaállítása, határok sérthetatlensége). Harmadik legfontosabb kérdéskörnek az általános kisebbségi jogokat tekintették (anyanyelvhasználat a közigazgatásban).

Ehhez képest kisebb érdeklődés mutatkozott az 1201-es ajánlás iránt. A többi kérdésre olyan kevesen válaszoltak, hogy azok statisztikailag nem is igen értelmezhetők (kétnyelvű feliratok és helységnévtáblák engedélyezése, gazdasági és kulturális kapcsolatok, katonai együttműködés, nemzetközi garanciák). A válaszokból elsősorban a romániai politikai élet leggyakrabban használt jelszavai köszönnek vissza, az alapszerződés körüli vitákhoz kapcsolódó bírálatok és érvek kevésbé. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a viták során kulcskérdésnek tartott 1201-es ajánlást csak 44, a nemzetközi garanciákat pedig két válaszadó jelölte meg. Ha azon vélemények arányát nézzük meg, amelyek szerint az volna a fontos, ami

nincs benne az alapszerződésben (területi autonómia, határkiigazítás, az egyházi vagyon visszaszolgáltatása, az „Erdélyről való lemondás” negatív megítélése), akkor kiderül, hogy erre is igen kevesen helyeztek hangsúlyt (77 válaszadó).

Amikor konkrét állításokkal szembesítettük a megkérdezetteket, elbizonytalanodtak (1. 4. táblázat). A táblázatban szereplő állítások közül az utolsó három nem valós. Ehhez képest a megkérdezettek majdnem egyharmada úgy vélte, hogy a megállapodás rendezte a diplomák kölcsönös elismerésének kérdését, miközben a 12. cikk 5. pontjában arról volt szó, hogy „megteszik a szükséges intézkedéseket, hogy a két ország illetékes hatóságai megvizsgálják a diplomák elismerésének kérdését megfelelő megállapodás megkötése céljából e területen”. Ugyanilyen érdekes, hogy miközben az alapszerződés körüli viták központi kérdése volt az egyházi javak visszaadása, addig a megkérdezettek egyötöde mégis úgy gondolta, hogy a megállapodás ezt is rendezte. A legtöbben a területi követelésekről való lemondást ítélték meg helyesen, de közel egyharmaduk ebben az esetben sem tudott a kérdésre válaszolni. Talán alapszerződéssel kapcsolatos vizsgálódásaink legtanulságosabb eredménye, hogy milyen sokan nem tudtak mit kezdeni a feltett kérdésekkel. A többféle értelmezési lehetőség talán megmagyarázza a diplomák elismerésével kapcsolatos tájékoztatatlanságot, de a területi autonómia és az egyházi javak visszaadása esetében csak arra gondolhatunk, hogy a tömegkommunikáció híradásaiban elhangzó vélemények nem jutottak el a megkérdezettek több mint negyven százalékához.

2. táblázat *Az alapszerződésben foglalt főbb megállapodások*

Ön szerint az alapszerződésben	Igaz	Hamis Százalékban	Nem tudja
mindkét fél kölcsönösen újból megerősítette, hogy egymással szemben nincsenek területi követelései	70,1	2,7	27,2
a romániai magyar kisebbségnek joga van saját oktatási, kulturális, vallási intézmények, egyesületek létrehozásához és fenntartásához	58,8	7,5	33,7
lehetővé teszik, hogy ahol jelentős számban élnek kisebbségek, ott a nyelvükön is feltüntessék az utcanéveket	50,9	11,3	37,8
rendezték a felsőfokú diplomák kölcsönös elismerésének kérdését	29,8	17,2	53,0
megfelelő keretet teremtettek a magyar egyházak vagyonának visszaszolgáltatásához	21,1	34,0	44,9
felsorolt nemzetközi dokumentumok kötelezik a feleket a területi autonómia megvalósítására	13,2	40,4	46,4

A román-magyar *alapszerződéssel kapcsolatos véleményeket* kilenc különböző állítással kapcsolatban kellett kinyilvánítani ötfokú skálán (1. 5. táblázat). Az alapszerződés legfőbb erényének válaszadóink azt látták, hogy jogi garanciákat nyújthat kisebbségi sérelmeik orvoslásához. Ehhez képest jóval rosszabb véleménnyel voltak a szerződő felek közül a magyar kormányról, lépését elhamarkodottnak vélték, és nem tekintették politikai sikernek, noha a történelmi megbékélést és józanságot tükröző szerződés támogatásra talált a vizsgált népességben.

3. táblázat *Vélemények az alapszerződésről (átlagok)*

Az alapszerződésre azért is szükség van, hogy legyen alap „számon kérni” a román kormánytól, ha megsérti a kisebbségek jogait	4,00
Az aláíró felek jelentős mértékben hozzájárultak Kelet-Európa biztonságának megteremtéséhez	3,88
Az alapszerződés mindkét fél érdekeit figyelembe vevő józan megegyezés	3,58

eredménye a román és a magyar kormány között	
Az alapszerződés aláírása történelmi megbékélést jelent a román-magyar nép között	3,38
Az alapszerződés elhamarkodott lépés volt a magyar kormány részéről	3,33
Az alapszerződés megkötésekor figyelmen kívül hagyták a romániai magyarság érdekeit	3,06
Az alapszerződés a két nép viszonyában gyakorlatilag semmit sem jelent, csupán formaság	2,97
Az alapszerződés egyértelműen a román kormány sikere	2,79
Az alapszerződés egyértelműen a magyar kormány sikere	2,14
Főátlag	<u>3,24</u>

1- egyáltalán nem ért egyet, 5 - teljes mértékben egyetért

Az egyes vélemények összefüggéseinek és az alapszerződéssel kapcsolatos gondolkodásmódnak a vizsgálatához faktorelemzést végeztünk. A fenti kilenc állításon belül - a nehezen besorolható „az alapszerződés a két nép viszonyában gyakorlatilag semmit sem jelent, csupán formaság” választól eltekintve - a faktorelemzés két véleménycsoportot különített el úgy, hogy ez a két faktor a teljes szórás 57,7 százalékát magyarázza (1. 6. táblázat). A nagyobb magyarázóerővel rendelkező véleménycsokrot „támogató”, vagyis a hivatalos véleményekkel harmonizáló típusnak, míg a másodikat „ellenző”, vagyis az egyes kormányok politikáját elmarasztaló típusnak neveztük el. Az alapszerződés „támogatása” inkább a középgenerációkra, a nyolc általánossal rendelkezőkre, a nyugdíjasokra, háztartásbeliekre, földművesekre és alkalmazottakra jellemző, valamint a kisebbségben vagy szórványban élő magyarságra, régiókat tekintve a Partiumra és Máramarosra, illetve Dél-Erdélyre és a Bánságra. Ellenzői a 34-40 év közöttiek és a 60 felettiak, akik főként a vegyes lakosságú települések nagyközségeiben és a nagyvárosaiban, regionális szinten Közép-Erdélyben laknak. Ennek magyarázatát ismét Kolozsvár sajátos politikai atmoszférájában kell keresnünk, továbbá abban, hogy a vegyes területeken - mint láttuk - intenzívebben foglalkoznak a magyar problémákkal, mivel itt sok esetben még versenyhelyzet van, míg a szórványban már többé-kevésbé elfogadták a játékszabályokat. Fontos magyarázóelem lehet, hogy a „támogató” csoport település-földrajzi, illetve társadalmi értelemben elszigetelten él, és éppen ezért nagyobb jelentőséget tulajdonít a külső támogatásnak, és sokkal érzékenyebb a szimbolikus dolgokra is. Ezzel szemben a nagyközségekben és a kisvárosokban jóval hatékonyabb a tömegkommunikáció befolyása (Duna TV kábelén, újságolvasás), és létezik intézményes politikai élet (elsősorban a vegyes lakosságú területeken van szerepe az RMDSZ helyi csoportjainak és a közösséghez való tartozás intézményes megerősítésének, például az egyházközségi életben való részvétel formájában).

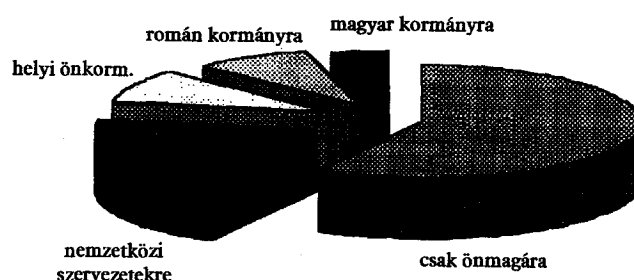
6. táblázat Az alapszerződéssel kapcsolatos vélemények faktorai

„Támogató” (37,4 százalék)	„Ellenző” (20,3 százalék)
Az aláíró felek jelentős mértékben hozzájárultak Kelet-Európa biztonságának megeremtéséhez (0,779)	Az alapszerződés egyértelműen a román kormány sikere (0,813)
Az alapszerződés aláírása történelmi megbékélést jelent a román és a magyar nép között (0,771)	Az alapszerződés elhamarkodott lépés volt a magyar kormány részéről (0,696)
Az alapszerződés mindkét fél érdekeit figyelembe vevő józan megegyezés eredménye a román és a magyar kormány között (0,746)	Az alapszerződés megkötésekor figyelmen kívül hagyták a romániai magyarság érdekeit (0,653)
Az alapszerződésre azért is szükség van, hogy legyen milyen alapon számon kérni” a román kormánytól, ha megsérti a kisebbségek jogait (0,635)	Az alapszerződés egyértelműen a magyar kormány sikere (0,649)

Az anyaországhoz fűződő viszony

Kérdőívünkben arra is kíváncsiak voltunk, hogyan viszonyul az erdélyi magyarság Magyarországhoz. A válaszok meglehetősen kritikus képet festenek a *magyar kormány erdélyi kisebbséggel kapcsolatos politikájáról*. A magyar kormány által nyújtott támogatás értéke ötfokú skálán átlagosan 2,64, s mindössze 1,5 százalék tartotta „nagyon jónak”, velük ellentétben 9,7 százalék 0 értéket adott. A magyar határontúli kisebbségpolitikából való kiábrándultság nagyobb az iskolázottabb rétegekben, a vegyes lakosságú településeken, régiók szerint Közép-Erdélyben, Partiumban, Máramarosban és a nagyvárosokban.

Arra a kérdésre, hogy *leginkább kire számíthat a romániai magyarság jogainak kivívásában*, egyöntetű és meglehetősen szkeptikus válaszokat kaptunk - az egyes társadalmi tényezőktől szinte teljesen függetlenül.

5. ábra Kire számíthat az erdélyi magyarság?

Az „egyedül vagyunk” érzése láthatólag általános politikai „hangulat” a romániai magyarság körében, egyúttal a magyar kormány kritikája: az erdélyi kisebbségek csalódtak az anyaország politikájában (1. 7. táblázat). Ennek legjobb mércéje, hogy a román kormányt több mint kétszer annyian tüntették ki bizalmukkal, mint a magyart, a nemzetközi szervezetek pedig a válaszadók csaknem egyötöde számára jelentik jogaik képviselőjének legfontosabb fórumát. Ez utóbbi nem mond ellent az „egyedül vagyunk” attitűdnek, inkább finomítja azt: az elmúlt évek kudarcai - a választási eredmények ellenére - oda vezettek, hogy az erdélyi magyarság sem a magyarországi, sem a hazai politikai erőkhöz nem bízik feltétel nélkül, és nagyobb garanciát lát a nemzetközi jogszabályok és intézmények kényszerítőerejében.

7. táblázat Kire számíthat leginkább a romániai magyarság jogainak kivívásában? (Százalékban)

Önmagán kívül senkire	52,4
A nemzetközi szervezetekre	18,3
A helyi önkormányzatokra	8,4
A román kormányra	7,9
A magyar kormányra	3,8
Nem tudja	9,2

N=952

Összegzés

Az erdélyi magyar kisebbség nem írható le politikára általában véve fogékony „társadalomként”, mert annál jóval tradicionálisabb. Ugyanakkor kisebbségi létének problémái igencsak foglalkoztatják, különösen azokat a csoportjait, amelyek vegyes lakosságú vidékeken - kisebbségben vagy többségben, de a román néppel közösségben - élnek. A kisebbségi politika iránti érzékenység azonban nem jár együtt pesszimista, sérelmi attitűddel: ezeknek a közösségeknek a tagjai látszanak felmérésünk alapján a legaktívabbnak

és a leginkább derűlátónak. Mindez megmutatkozik a választási eredmények és az azok után kialakult romániai politikai helyzet értékelésében, azonban nem jelenti azt, hogy e csoport naiv módon viszonyulna a politikai fejleményekhez: a magyar kormány politikáját és a román-magyar alapszerződést épp a vegyes területek magyar népessége fogadta az átlagnál kritikusabban. A belpolitikai aktivitás tehát egyfajta választás, autonómiára törekvés, mely a magyar kormánytól, az „anyaországtól” való függőség felmondását és egy új politikai stratégia fokozatos kiérlelődését sejteti.

Az utóbbi években a romániai magyar kisebbség önálló politikai közösséggé formálódásának lehetünk tanúi.¹⁴ E mögött az önmagában pozitív fejlemény mögött azonban egy keserves csalódás rejlik, melyre vizsgálatunk is valamelyest fényt derített: a bizalomvesztés radikális mértéke visszamenőleg megkérdőjelezi a magyar kormány(ok) eddigi határon túli kisebbségpolitikáját.

Eredményeink a politikaielit-diszkurzusok és a közvélekedések közötti lényegi különbségre is rámutatnak. Ezek szerint a romániai magyar átlagpolgár politikáról alkotott véleményét kevésbé itatják át a napi politikai események, illetve kisebbségi politikai vezetőinek, az RMDSZ-nek „hivatalos” politikai vonala. Ez jól tükröződik a konkrét politikai események fogadtatásában, például a román-magyar alapszerződésnek a vártnál és az RMDSZ-nyilatkozatoknál pozitívabb megítélésében. Másfelől azonban azt is látnunk kell: a magyar kisebbségben még nem rögzült (valószínűleg ilyen rövid idő alatt nem is rögzülhetett), hogy a demokratikus politikai berendezkedés több párt kölcsönös együttműködési szándékát feltételezi: válaszadóink a román pártok szerepét a jelenlegi, kedvezőbb politikai helyzet kialakításában szinte egyáltalán nem értékelik. A kisebbségi politizálás, az új, politikai közösség megformálása tehát még nem a dialógus elvén és szükségességén alapul - s ezen az elmúlt évtizedek politikai történéseinek ismeretében nem is csodálkozhatunk.

JEGYZETEK

- 1 Lásd Sorbán Angéla: *Szociológiai kutatás az erdélyi magyar értelmiség értékrendjéről*. Kézirat. Nagykaroly, Balázs Ferenc Erdélyi Tudományos Intézet (BP ETI) 1993. 90 p. TLA Közép-Európa Intézet Könyvtára (TLA KEI Kv.) 1549/96.; Sorbán Angéla: *Szociológiai kutatás az erdélyi magyarság migrációs potenciáljáról 1994-ben*. Kézirat. (BP ETI) Nagykaroly 1995. 77 p., (TLA KEI Kv.) 1544/96.; *A Duna Televízió Erdélyben*. Kézirat. KÓD Munkacsoport 1995. július-augusztus. 34., (TLA KEI Kv.) 1651/96.; *Erdély 1995*. KÓD Munkacsoport, Budapest, 1996; Magyarai Nándor közvélemény-kutatása az erdélyi magyarság politikai arculatáról. Kézirat. Kolozsvár, XXI. Század Alapítvány, 1996.09.19-10.05. 30. (TLA KEI Kv.) 2318/97.
- 2 A kutatást a Duna Televízió és a Teleki László Alapítvány támogatta. Az adatfelvételt a Teleki László Alapítvány megbízásából az Erdélyi Társadalomkutató Műhely munkatársai végezték 1997 márciusában. A minta nem, lakóhely és vallási hovatartozás szerint reprezentálja az Erdélyben élő felnőtt magyar népességet.
- 3 A vizsgálat egész dokumentációja: Kovács Éva-Misovicz Tibor-Bárdi Nándor: *Politikai attitűdök, nemzeti önképek az erdélyi magyarság körében*. Kézirat és dokumentáció. 120 p. (TLA KEI Kv. 2317/97.)
- 4 A minta megoszlását az alábbi két táblázat mutatja. A megkérdezettek összetétele nem, életkor, vallási hovatartozás, lakóhely szerint reprezentálja az Erdélyben élő felnőtt magyar népességet.

A minta demográfiai összetétele (százalékban)

Neme	
Férfi	50,3
Nő	49,7
Életkora	
29 éves vagy annál fiatalabb	16,3
30-39 éves	18,4
44-49 éves	27,4
50-59 éves	19,5
60 éves vagy annál idősebb	18,4
Iskolai végzettsége	
Csak általános iskolába járt	24,1
Középiskolába is járt	58,9

Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1998. 9. évf. 1.sz.

Egyetemet vagy főiskolát járt	17,0
Foglalkozása	
Alsó vagy középszintű vezető	0,8
Értelmiségi	10,5
Középfokú végzettséggel rendelkező szellemi	15,4
Posztliceális végzettséggel rendelkező mester, technikus	2,0
Vállalkozó	4,3
Munkás	22,4
Kereskedelemben, szolgáltatási szférában alkalmazott	7,3
Földműves, gazdálkodó	2,9
Magyarországi vendégmunkás	0,3
Egyéb	0,5
Nyugdíjas	21,9
Háztartásbeli	4,7
Tanuló egyetemista; munkanélküli	1,5/5,2

Jövedelmi önbesorolás

Nem válaszolt	4,8
100 ezer lejnél kevesebb	7,5
101 ezer-200 ezer lej között	22,8
201 ezer-300 ezer lej között	31,8
301 ezer-400 ezer lej között	17,0
401 ezer-600 ezer lej között	12,3
600 ezer lej felett	3,8
N=991	

A minta földrajzi megoszlása (százalékban)

A lakóhely településtípusa	
Falu	21,0
Község	16,3
Város 30 ezer lakos alatt	25,1
Város 30 001-100 ezer lakos között	14,9
Város 100 001 lakos fölött	22,7
Megye (a román közigazgatás besorolása szerint)	
Fehér	1,7
Arad	2,0
Bihar	7,7
Beszterce-Naszód	3,2
Brassó	4,0
Kolozs	11,4
Kovácsna	8,8
Hunyad	2,3
Hargita	21,5
Máramaros	5,3
Maros	13,6
Szeben	1,3
Szilágy	4,4
Temes	4,3
Erdély történeti régiói	
Szűkebb Székelyföld	30,3
Közép-Erdély .	28,3
Partium és Máramaros	27,7
Dél-Erdély és Bánság	13,7

A magyarok aránya a településen (százalékban)

90-100	26,4
70-90	15,8
50-70	14,4
40-50	5,7
30-40	6,1

20-30	11,5
10-20	11,5
10 alatt	8,6
N=991	

- 5 Ezt támasztják alá az 1997. évi helyhatósági választások székelyföldi eseményei, amikor Csíkszeredában és Székelyudvarhelyen a választási kampány során markánsan megfogalmazódtak a helyi gazdálkodói csoportok érdekelletéi.
- 6 Romániában a múlt év júniusában az említett választásokon kívül *helyhatósági választásokra* is sor került. Az összesített adatok szerint az RMDSZ hat megyében (Bihar, Szatmár, Szilágy, Maros, Hargita, Kovászna) lett a legerősebb a megyei tanácsokban, a Demokratikus Konvenció 15, a Román Nemzeti Egységpárt pedig egy megyében, Kolozsban, ahol a pártelnök a kolozsvári polgármester maradt. A fő kormánypart, a Szociális Demokrácia Pártja 16 megyében vezetett, de ezek közül csak egy (Hunyad) található Erdélyben. Országosan az RMDSZ jól szerepelt, polgármestereinek és tanácsosainak száma meghaladta az 1992. évit De jelentősen csökkent az RMDSZ-re leadott szavazatok száma. (Az országos részvétel is alacsony volt: 56 százalékos.) Az előző választás 50 ezer kolozsvári magyar választójával szemben most csak 26 ezren szavaztak az RMDSZ tanácsosaira. A többiek feltehetően el sem mentek választani. Ugyanez történt Besztercén. Más vegyes lakosságú területeken az RMDSZ, illetve a Demokratikus Konvenció jelöltjei élvezték a magyarság támogatását. Székelyföldön viszont a polgármesteri pozícióba sok helyen magyar nemzetiségű, független jelöltek kerültek (például Csíkszereda, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely), míg a helyi tanácsokban itt is az RMDSZ került többségbe.
Az RMDSZ vezetői a kolozsvári eredményeket a Demokratikus Konvenció kudarcának tekintették Az RMDSZ-szavazatok visszaeséséről vizsgálatot, illetve vitát terveztek a következő SZKT-ülésre, de erre nem került sor a kormánypart támadásai és a magyar-magyar csüccstalálkozó visszhangja miatt.
A novemberi *elnökválasztás* során a magyarság egységesen az RMDSZ jelöltjére, Frunda Györgyre szavazott (761 007-en, az összes szavazatok 6,02 százaléka), aki ezzel negyedik lett a jelöltek között. Frunda jelölésével az RMDSZ célja a magyarellen pszichológiai fal lebontása volt. Az időszak sajtójából és a rendkívül sikeres tv-szereplésekből úgy tűnik, hogy elérték céljukat. Az elnökválasztás második fordulójában Emil Constantinescu, az ellenzék közös jelöltje a szavazatok 54, 4 százalékát szerezte meg (Iliescu volt elnök 45,6 százalékaival szemben). Az előbbire leadott szavazatok ranglistájának élén a magyarok álltak Hargita (91,6 százalék), Kovászna (86,8 százalék, Szatmár (77,7 százalék). Ehhez az egyértelmű magyar támogatáshoz az eddigi kormányzat kisebbségpolitikáján kívül az is hozzájárult, hogy a két választási forduló között Iliescu gyulafehérvári beszédében (november 9.) magyar veszéllyel fenyegetőzött. Több mértékadó román lap élesen bírálta ezért. Közben Constantinescu cáfolta, hogy megállapodást kötött volna az RMDSZ-szel a kormányban való részvételről. Hangsúlyozta, hogy a Demokratikus Konvenció programjában szerepel az állam egységes nemzeti jellegének megővése, és az RMDSZ részvételét a közigazgatásban ennek fogják alárendelni. Mivel azonban Petre Roman első fordulóbeli elnökjelölt szavazói a vártnál kisebb mértékben szavaztak a Demokratikus Konvenció jelöltjére, felértékelődtek a magyar szavazatok. A magyar politikusok óvatosan utaltak arra, hogy a magyar szavazatok nélkül nem születhetett volna meg Constantinescu győzelme. Az RMDSZ vezetői a magyar sajtóban azt hangsúlyozták, hogy a párt most megkapta a teljes támogatottságot a romániai magyarságtól. Az RMDSZ szenátor- és képviselőjelöltjei valamivel több szavazatot kaptak, mint 1992-ben (836 705-6,2%; 812 206-6,64%), de közel 160 ezerrel kevesebbet, mint 1990 májusában. A szenátusban 11, a képviselőházban 25 mandátumot szereztek Az RMDSZ lett (a volt kormánypart, a Társadalmi Demokrácia Pártja után) a negyedik legnagyobb frakció az új parlamentben. (Az események sajtószemléje megtalálható az Udvardy Frigyes szerkesztette *HTMH Sajtószemle* aktuális számaiban.)
- 7 Lásd az előző jegyzet első két bekezdését. Gheorge Funar kolozsvári tevékenységéről és az ezzel kapcsolatos helyi magyar ellenlépésekről részletes tájékoztatást nyújt Balázs Sándor-Swachtz Róbert: *Funar-korszak Kolozsváron a helyi sajtó tükrében 1992-1996*. Erdélyi Híradó, Kolozsvár 1997.
- 8 A romániai magyarság 1989 utáni politikai önszerveződésének áttekintését adja Bakk Miklós: Az RMDSZ mint a romániai magyarság önmeghatározási kísérlete. *Pro Minoritate* 1997. 3. 11 30. Az állam az államban RMDSZ-koncepció legmarkánsabb megfogalmazása: Tamás Sándor: *Egy nemzetiségi társadalom belső normatív rendszere*. Kézirat. (TLA KEI Kv.) 1909/97. 8.
- 9 Markó Béla nem szólalhatott fel a magyar országgyűlésben, az RMDSZ elvárásait, kritikáját figyelmen kívül hagyták Ezt erősítette az a tény, hogy a pápai találkozón a magyarországi ellenzéki pártok már szerettek volna közös nyilatkozatot tenni az RMDSZ-szel az alapszerződéssel és a kormánykoalícióval szemben. A határon túli sajtóban és a közvéleményben igazából Markó Béla budapesti felszólalási lehetőségének volt nagy visszhangja. Hipotézisünk szerint itt érezte meg a határon túli (nem csak a romániai) magyar közvélemény, hogy miközben számára magától értetődő a magyar nemzethez való tartozás ténye, addig a magyarországi politikai elit számára a határon túli magyarok ügyeiben a politikai haszon az elsődleges.
- 10 Közülük egyedül Emil Constantinescu tölt, töltött be komoly politikai szerepet mint a Demokratikus Konvenció korábbi elnökjelöltje, majd a köztársaság elnöke. A magyarság Iliescu elutasításaként már 1992-

ben is szavazott rá. Retorikájában nem használt magyarellenes utalásokat, hangsúlyozta, hogy ismeri a Székelyföldet és a magyarokat. Doina Cornea nyugdíjas kolozsvári egyetemi tanár, bár a parasztpárthoz kapcsolják, de 1990 óta lényegében nem folytat politikai tevékenységet. 1989 előtt vált ismertté, Cs. Gyimesi Éva melletti szolidaritása és a Ceaușescu-rendszer „nyilvános” bírálata révén. Mircea Dinescu bukaresti költő szintén a Ceaușescu-rendszer ellenzékijeként vált népszerűvé, ma nem tartozik egyetlen párthoz sem, de a rendkívül befolyásos, kíméletlenül szókimondó Academia Cataventu satirikus lap főszerkesztője. Smaranda Enache a marosvásárhelyi Pro Europa Liga vezetője. Romániában talán ez az egyetlen kifejezetten a nemzeti konfliktusok kezelésére és megelőzésére létrejött társadalmi szervezet. Meglepőnek tűnik, hogy Ciorbea miniszterelnök nem szerepelt a megnevezettek között.

11 Marcell Dinu szerint a megállapodást az tette lehetővé, hogy a magyar fél elfogadta az Európa Tanács 1201-es ajánlásának értelmezésére vonatkozó román javaslatot. Somogyi Ferenc viszont azt hangsúlyozta, hogy magyar részről nem kényszerültek a korábban képviselt elvek feladására. Takács Csaba az RMDSZ álláspontját a következőkben fogalmazta meg (1996. augusztus 14.): az alapszerződésnek garantálnia kell az anyanyelvi oktatást, az egyházi vagyon visszaszolgáltatását, a kétnyelvűség bevezetését a közigazgatásban, az RMDSZ által szorgalmazott autonómiaformák biztosítását.

12 A magyarországi ellenzéki pártok aggodalommal fogadták az alapszerződés elkészültéről szóló hírt. A FIDESZ azt javasolta, hogy a kormány ne írja alá azt, amit a határon túli magyar szervezetek nem támogatnak (augusztus 15.). Ion Iliescu az 1201-es ajánlással kapcsolatban hangsúlyozta, hogy azt nem a szerződésben, hanem a függelékben közlik, és ott leszögezik, hogy az ajánlás nem jelenti a kollektív jogok és a területi autonómia elismerését. Augusztus 16-án Kovács László magyar külügyminiszter tájékoztatta a magyar parlamenti pártok képviselőit a szövegjavaslatról. Hangsúlyozta, hogy ennél jobb szerződést nem lehetett elérni; az elkobzott egyházi javak kérdése még nyitott kérdés, és a kormány nem kívánja a parlament elé vinni. Ugyanezen a napon az RMDSZ Operatív Tanácsa közzétette a Bukarestben kidolgozott alapszerződés-tervezettel kapcsolatos állásfoglalását. Eszerint 1. nem kívánja a kért területi autonómiát etnikai alapokra helyezni, de problematikusnak tekinti a 1201-es ajánlásból a kollektív jogok kiiktatását; 2. nem tartja kielégítőnek a nyelvhasználatra vonatkozó kitételeket; 3. hiányolja, hogy a magyar egyházi és közösségi javak visszaadásáról semmiféle megállapodás nem született; 4. a szerződéssel kapcsolatos garanciák nem egyértelműek, a nemzetközi ellenőrzés kérdése megoldatlan. További, az RMDSZ részvételével folyó konzultációkra szólították fel a két kormányt.

Augusztus 19-én Budapesten zártkörű megbeszélést tartottak a szlovákiai magyar pártok és az RMDSZ képviselői. Ugyanekkor Horn Gyula nem kívánt találkozni az RMDSZ elnökével. Tőkés László budapesti istentiszteletén arra kérte a magyar kormányt, hogy ne írja alá az alapszerződést, ha azzal az RMDSZ nem ért egyet. Néhány nappal később Markó Béla nyilatkozott az alapszerződésről. Hangsúlyozta, hogy az addigi konzultációkon is kifejtették, hogy nincs szükség az 1201-es ajánlás értelmezésére, illetve hiányolták az alapszerződésből a nemzetközi ellenőrzés garanciáját (augusztus 22.).

Augusztus 26-án Markó Béla, Tőkés László, Takács Csaba RMDSZ-vezetők találkoztak Horn Gyulával, Tabajdi Csabával és Somogyi Ferencsel, a magyar kormány képviselőivel. A tárgyalás során nem közeledtek az álláspontok Horn bejelentette, hogy a kormány véglegesnek tekinti a dokumentumot. Az RMDSZ ezzel szemben elutasította a kollektív jogokkal kapcsolatos negatív értelmezést. A romániai magyar vezetők hiányolták az egyházi vagyon visszaadásával kapcsolatos kötelezettségvállalást. Az aláírás dátumával sem értettek egyet, mert egy leköszönő kormány vállalt kötelezettségeket. Tőkés szerint a kormány megsértette a júliusi magyar-magyar csúcstalálkozó nemzeti minimumának elvét, de kijelentette: „tudomásul vesszük a tényállást, nem akarunk konfrontálódni a magyar kormánnyal, inkább azt keressük, miképpen lehetne az alapszerződést a javunkra fordítani.”

Az ellenzéki pártok kezdeményezésére szeptember 3-án az országgyűlés rendkívüli ülést tartott a román-magyar alapszerződésről. A vitát élő adásban közvetítette a Duna Televízió. Az ellenzék javasolta, hogy Markó Béla is felszólalhasson a rendkívüli házbizottsági ülésen, de a kormánypártok elvetették a javaslatot. A koalíció képviselői kiálltak az alapszerződés mellett.

Másnap (szeptember 4-én) került sor Pápán a második magyar-magyar csúcstalálkozóra, ahol több ellenzéki pártelnök is megjelent. A FIDESZ vezetője a júliusi magyar-magyar csúcs szerződésének megszegésével vádolta a kormányzatot. Eörsi Mátyás cáfolta, hogy a magyar kormány eltért volna a korábbi csúcs megállapodásaitól. Közös közlemény kiadására került sor politikai nyilatkozat nélkül.

Szeptember 6-án az RMDSZ SZKT és a Szövetségi Egyeztető Tanács ülésezett Marosvásárhelyen. A kiadott nyilatkozatban az RMDSZ „tudomásul vette” a szerződést. Hangsúlyozta, hogy „a dokumentum több vonatkozásban nem elégíti ki a romániai magyar nemzeti közösséget, mivel jelenlegi formájában nem lép túl a szándéknyilatkozat szintjén”.

Szeptember 16-án Temesváron Horn Gyula és Nicolae Vacaroiu aláírta a román-magyar alapszerződést. Az RMDSZ nem a legfelsőbb szinten képviseltette magát az aláírási ceremónián. Ugyanekkor a parlamentben Markó Béla újból kifejtette az RMDSZ álláspontját. Kijelentette, hogy az „alapszerződésben megnyilvánult politikai akaratnak gyökeres magatartásbeli változáshoz kell vezetnie a kisebbségekkel szemben, mert ez az

akarat csak így válhat ténylegessé, mélylé és igazzá”. A magyar parlamentben az öt ellenzéki párt közös nyilatkozatban ítélte el az alapszerződést. Néhány nappal később Temesváron Tőkés László részvételével tiltakozást tartottak az alapszerződés ellen (szeptember 19.). Szeptember 26-án a román szenátus ratifikálta az alapszerződést. Az RMDSZ szenátorai közül ketten ellene voksoltak, egy tartózkodott, egy pedig nem szavazott. Ezt követően a sajtóban egyre inkább a választási kampány hírei, a magyar sajtóban Frunda György megnyilatkozásai kerültek középpontba.

13 Lásd például a kolozsvári XXI. Század Alapítvány 1996. szeptember 19.-október 5. között készített közvélemény-kutatását, melynek eredményei a magyarországi tömegkommunikációban is megjelentek (*Magyar Hírlap* 1996. október 18. 3.). Ezt megelőzően más kutatásokról: Bogdán Tibor: Románok és magyarok egymás szemében (*Magyar Hírlap* 1996. április 15. 3.); A romániai magyarok 74 százaléka kedvezően ítéli meg az alapszerződést (*Magyar Hírlap* 1996. szeptember 13. 1.); Martin József Mágikus vonzerő nélkül (*Magyar Hírlap* 1996. szeptember 14. 7.).

14 A romániai magyar kisebbség történetében ez az eredetét tekintve kényszerközösség második alkalommal lép fel önálló politikai közösségként. A két világháború között az Országos Magyar Párt képviselte a politikai életben a magyarság érdekeit (1922-1938).

Political Attitudes among Hungarians in Transylvania, Opinions on the Romanian-Hungarian Basic Treaty and the Participation of the Democratic Association of Hungarians in Transylvania (DAHR) in the Coalition in 1997

The public opinion survey conducted by the research of the Central European Institute of the László Teleki Foundation was made on a 1000-person sample representing Hungarians in Transylvania. The political changes in the winter of 1996 and the election results were most positively valued in the habitations with mixed population. The crucial majority of the people asked agreed with the participation of the DAHR in the coalition. Nearly half of the asked people supported the Romanian-Hungarian basic treaty of the Autumn of 1996 (looking back to February and March, 1997). To the question that who the Hungarian could count on, a bit more than half of the answers were “Nobody expect themselves.”

Thought-provoking than only 4% of the answers was the Hungarian government and even the Romanian government got only the double of this, 8%, while 18% counted on the international organizations and 8,4% on the local governments.

KOOS POSTMA

A cigányokkal szembeni előítéletek alakulása Magyarországon*

A cigányok¹ jelenlétének a magyar társadalomban jelentős múltja van. Többségük, mindig is a társadalom legalacsonyabb rétegébe tartozott, és elmaradottságuk nem szűnt meg a szocializmus idején sem, bár a fejlődésnek mutatkoztak némi jelei. A cigányságot a posztkommunista időszak több szempontból hátrányosan érintette: különösen sújtja őket a munkanélküliség, és fokozottan ki vannak téve a jobboldali erőszaknak.

Elmélet és hipotézisek

Ahhoz, hogy választ tudjunk adni a kérdésre, hogy a cigányellenes előítéletek mennyiben magyarázhatók az átalakulási folyamattal, bizonyos előfeltevéseket kellett elfogadnunk a gyorsan alakuló körülmények és az előítéletek változásának összefüggéseivel kapcsolatban.

A szociálpszichológiai elméletek már adtak bizonyos magyarázatokat az előítéletek keletkezésére vonatkozóan, de azok társadalmi összefüggéseinek kielégítő feltárására még nem került sor. Hogy az egymást kiegészítő pszichológiai és szociológiai elméleteket együtt alkalmazhassuk, kiindulási pontként a strukturális eredetű motivációt vizsgáltuk. Feltételeztük, hogy az egyént legalább két alapvető cél ösztönzi: *a fizikai jólét és a társadalmi elismertség*. Háromféle társadalmi elismerést különböztettünk meg: *a státust* - ezen a nem mindenki számára elérhető javak viszonylagos birtoklását értjük -, *a magatartási megerősítést* - ami a bizonyos személyek elvárásainak való megfelelést jelenti - és *a pozitív kihatást* - vagyis azt a fajta társadalmi elismerést, mely az egymással való törődésben nyilvánul meg. Az alapvető célok járulékos célok megvalósításával érhetők el. A foglalkozás például egyszerre jövedelemforrás, amelynek révén biztosítható a fizikai jólét, hiszen a kereset lehetővé teszi, hogy olyan különleges értékű cikkekhez jussunk, mint mondjuk egy autó. A foglalkozás tehát eszköz a státus elérésére, vagyis a társadalmi elismertség kivívására. Így ezek a köztes célok tulajdonképpen eszközök, melyek valóra válthatják („létrehozhatják”) a két alapvető célt, ezért ezeket szociális *létrehozó funkcióknak* (social production functions) nevezzük.

A rendszerváltás Magyarországon meghatározó befolyást gyakorolt a lakosság társadalmi-gazdasági helyzetére, vagy másképp fogalmazva: a társadalmi és gazdasági változások kihatottak a szociális létrehozó funkciókra, minthogy azok kapcsolatban vannak a társadalmi elismeréssel és a fizikai jóléttel. A jövedelem csökkenése azt eredményezi, hogy az emberek nem tudnak olyan javakra pénzt költeni, amelyek fizikai jólétüket megteremtik. A fizikai jólét színvonalának süllyedése a társadalmi elismerés csökkenéséhez is vezet. A megnövekedett társadalmi egyenlőtlenség együtt jár a státuszjavak mint például a jövedelem, illetve foglalkozás- tekintetében az emberek között meglévő relatív különbségek fokozódásával. Olyan társadalomban, ahol a magánfogyasztás és legalább két munkahely birtoklása erénynek számít, a szegénység és a munkanélküliség nem vívhat ki magatartási megerősítést.

Az elmélet értelmében a törekvés a kompenzáció nélküli veszteség elkerülésére jelentős motiválóerőt képvisel, akárcsak a bekövetkező veszteség egyéni kezelése, vagyis az emberek azon igyekezete, hogy csökkentsék, kompenzálják az őket ért veszteségeket. Ez a fajta motiváció viszont előítélet-gerjesztő mechanizmust von maga után.

Először is: az emberek az őket ért veszteségek okát kutatva gyakran külső tényezőt jelölnek meg, s ez lehet például egy kisebbségi csoport. Az etnikai hierarchia, a kisebbségi csoport társadalmi pozíciójának kollektív megjelenítése elősegítheti az ok megjelölését, amelyre rá lehet fogni a veszteséget. Ez a tendencia még inkább érvényesül, ha az adott

kisebbségi csoport jelentős, szembetűnő vonásokkal rendelkezik, és ha társadalmi konfliktus áll fenn az egyén saját csoportja és a kisebbségi csoport között.

Mindig előítélettel találkozunk, amikor az emberek hibás vagy hamis magyarázatokat találnak; ilyen esetekben a kisebbségi csoport *bűnbakként* szerepel, akit *felelőssé* lehet tenni a megromlott helyzetért.

Másodsorban: az elmélet rámutat arra, hogy a veszteség ilyen kezelése alternatív társadalmi elismerést válthat ki. Az egyén azonosítja magát egy bizonyos csoporttal, vagyis saját érdekcsoportjával. Mindenki arra törekszik, hogy saját csoportját pozitív módon különböztesse meg a többi csoporttól. Ha ez az önmegkülönböztetés nem kielégítő, az érdekcsoport tagjai olyan mód- szerekhez folyamodnak, melyek előítéleteket ébresztenek más külső csoportokkal szemben és elfogult érzelmeket keltenek. Az egyik ilyen stratégia lehet egy külső csoport becsmérése; ezáltal az adott érdekcsoport növelheti saját pozitív megkülönböztető jegyeit. Ezt a folyamatot a *társadalmi elismerés negatív megteremtésének* nevezzük. Ilyen esetekben az etnikai hierarchia határozhatja meg, hogy melyik kisebbségi csoport lesz a rágalmozások célpontja.²

Vizsgálatunkhoz tehát a következő hipotéziseket állítottuk fel: minél jobban érinti az embereket a társadalmi elismerést és fizikai jólétet szolgáló szociális létrehozó funkciók kompenzálatlanul maradt romlása, annál jobban fogják a cigányokat vádolni az elszenvedett veszteségért, és annál negatívabban fognak vélekedni róluk.

A kutatás menete

Ahhoz, hogy egy változás mértékét megállapítsuk, több időpontból kell róla információkat szereznünk. Esetünkben az első adatsor egy olyan felmérésen alapult, mely a nemzeti identitást és az embereknek a kisebbségekről alkotott véleményét vizsgálta. Ezt a felmérést az egykori Magyar Közvélemény-kutató Intézet (MKI) végezte, az ország minden részéből összesen ezer véletlenszerűen kiválasztott 14 éves vagy annál idősebb alannal. (A tizenennyolc év alattiakat végül kihagytuk az elemzésből, így kilencszáz megkérdezett maradt.) Ez az anyag sok fontos információt tartalmazott, így például a cigányokról alkotott vélemények függő változóit. A kérdőív azonban semmi adatot nem közölt a megkérdezettek társadalmi és gazdasági helyzetéről. Ez azt jelentette, hogy ha a változók *módosulásának* magyarázatához következtetéseket akartunk levonni, legalább két újabb felmérésre volt szükségünk. Erre a *kétszakaszos panel* alkalmasabbnak látszott a két különálló mintánál, mivel a paneladatok jobban megfelelnek az egyén társadalmi-gazdasági helyzetében és az előítéletekben bekövetkezett változások összefüggéseinek mérésére.

A panel adatainak összegyűjtésével a Medián Kft. volt megbízva. A panel első szakaszának kérdései egy nagy, 1992. novemberi általános adatfelvételbe illeszkedtek (N = 1200). A cigányokra vonatkozó kérdések közül néhány megegyezett az 1987-es kérdésekkel, így mód nyílt a változók 1987-1992 közötti összehasonlítására. Ezenkívül a felméréshez a megkérdezettek társadalmi és gazdasági helyzetét feltáró kérdéscsoport is kapcsolódott. A felmérés második szakaszára 1993 októberében és novemberében került sor, egy évvel az első kérdéssorozat után. Az egyéves időszak talán rövidnek tűnhet, de ilyen viharosan változó időkben elegendő időtartam arra, hogy az egyén jelentős változásokat éljen meg. A panel összesen 657 esetet tartalmaz; a kérdőív ki nem töltése esetlegesnek bizonyult.

A cigányokkal szembeni magatartás változása 1987 és 1992-93 között

Először a cigányokkal kapcsolatos tíz állításra adott válaszokat mutatjuk be, majd a cigányoknak tulajdonított jellemvonásokat közöljük. Ezek a kérdések egyaránt szerepeltek mind az 1987-es felmérésben, mind pedig az 1992-93 panelben.

A cigányokra vonatkozó állítások. A tíz állítást az első táblázatban soroltuk fel; legtöbbjük arra vonatkozik, hogy hogyan kellene a cigányokkal bánni. A válaszokat megvizsgálva érdekes egybeeséseket tapasztaltunk. A végeredmény azt erősíti meg, hogy a cigányok a magyar társadalomban pozitív és negatív értékeket egyaránt képviselnek. Mindhárom évben a többség egyetértett az első („A cigányok soha nem fognak a társadalomba integrálódni”), az ötödik („A cigányokat kényszeríteni kellene, hogy úgy éljenek, ahogy mások”) és a kilencedik állítással („Van néhány rendes cigány, de a többségük rossz”). Sőt egyetértettek a nyolcadik („A cigány művészet értékesen gazdagítja a magyar kultúrát”) és a tizedik állítással („A cigányoknak soha nem szabadna feladni a hagyományaikat”) is, ami meglehetősen ellentmondásos. Nyilvánvaló, hogy a művészetet és a hagyományokat elkülönítették a cigányság más, negatív jellemzőitől, és pozitívan értékelték.

A másik meglepő, a várakozásokkal ellentétes eredmény, hogy a megkérdezettek toleránsabbá váltak. A pozitívan megfogalmazott állításokkal (2., 4., 8., 10.) többen értettek egyet 1992-ben, mint 1987-ben (kivéve a második állítást). Ez a tendencia folytatódott, amikor az összehasonlításához az 1993-as adatok is rendelkezésre álltak. A negatívan megfogalmazott állítások (1., 3., 5., 6., 7. és 9.) helyeslése éppen ellenkezőleg, az 1987-es és az 1993-as adatok összehasonlításában csökkenést mutat.

1. táblázat. *A cigányokra vonatkozó állítások 1987, 1992-1993*

Állítások	Felmérés	Panel	
	1987 (n = 900)	1992 (n = 657)	1993 (n = 657)
	Százalék helyesli		
1. A cigányok soha nem fognak integrálódni a társadalomba	66	65	60
2. A magyar kormánynek többet kellene tennie a cigányokért	22	17	24
3. A cigányokat teljesen el kellene különíteni a társadalom többi részétől	39	25	27
4. Lehetővé kellene tenni, hogy a cigányok saját maguk irányíthassák ügyeiket	43	59	65
5. Kényszeríteni kellene a cigányokat hogy úgy éljenek, mint a többi ember	77	67	69
6. A cigányokat el kellene magyarosítani, vagyis asszimilálni kellene	36	25	28
7. A cigányok nem érdemlik meg a támogatást	56	52	46
8. A cigányok művészete értékesen gazdagítja a magyar kultúrát	65	66	81
9. Vannak rendes cigányok, de a többségük rossz	88	90	90
10. A cigányoknak nem szabadna feladni a hagyományaikat	65	77	84

A cigányság jellemvonásait tartalmazó kártyák. Nem lehet messzemenő következtetéseket levonni egyetlen kérdéscsoport alapján, még akkor sem, ha az állításokra való reakció egyértelműen a tolerancia növekedését mutatja. Ezért egy másik módszert is alkalmaztunk, mely lehetővé teszi a három év adatainak összehasonlítását a cigányoknak tulajdonított jellemvonások tekintetében. A megkérdezettek elé 32 kártyát tettek. Mindegyik kártyán egy-egy tulajdonság szerepelt, melyek közül 16 negatív tartalmú volt (például ostoba, agresszív), 16 pedig pozitív (például barátságos, szorgalmas). A megkérdezettek a következő feladatot kapták: „Ezek a kártyák különféle jellemvonásokat tartalmaznak. Válassza ki közülük azokat, amelyek a cigányokat jellemzik.”

A második táblázat a kiválasztott negatív jellemzőket mutatja be. Az eredmény ugyanolyan tendenciát mutat, mint amit az állításokkal kapcsolatban megállapítottunk. Az „anyagias” és a „túlontúl magabiztos” tulajdonságok kivételével általánosan csökkenő százalék mutatkozott. Az 1987-es és az 1992-es adatok között kimutatható csökkenés folytatódik az 1993-as adatokban. Ennek az ellentettje látható a harmadik táblázatban, mely a cigányokra vonatkozó pozitív jellemzőket sorolja fel. A „hűséges” és a „vidám” jellemvonások kiválasztásának száma alátámasztja azt az elképzelést, hogy az emberek cigányokról alkotott véleménye nem egysíkú.

Levonható tehát a következtetés, hogy a növekvő tolerancia nem elszigetelt jelenség. A tendencia nyilvánvaló: Magyarországon az emberek a cigányokkal kapcsolatban általában türelmesebb álláspontra helyezkedtek.

2. táblázat *A cigányokra vonatkozóan negatív jellemzőt választók százalékaránya*

Tulajdonságok	Felmérés	Panel	
	1987 (n = 900)	1992 (n = 657)	1993 (n = 657)
	Százalék		
Anyagias	30	35	35
Barátságtalan	44	31	31
Ostoba	55	47	43
Ellenszenves	53	47	40
Agresszív	81	73	70
Élősködő	70	66	59
Felületes	44	41	42
Képmutató	56	53	48
Lusta	78	71	68
Megbízhatatlan	69	70	60
Műveletlen	72	64	61
Túlontúl magabiztos	25	31	30
Önző	35	32	33
Piszkos	78	67	56
Szegény	52	43	47
Széthúzó	11	8	5

3. táblázat *A cigányokra vonatkozóan pozitív jellemzőt választók százalékaránya*

Tulajdonságok	Felmérés	Panel	
	1987 (n = 900)	1992 (n = 657)	1993 (n = 657)
	Százalék		
Alapos	4	7	7
Barátságos	19	24	29
Bátor	29	37	33
Békés		7	11
Büszke	37	40	42
Gazdag	10	21	18
Megbízható	6	8	8
Művelt	5	9	7
Okos	10	10	12
Hűséges	74	74	81
Együttérző	8	7	10
Segítőképző	11	11	19
Szorgalmas	7	7	9
Tiszta	8	7	11
Vendégszerető	22	21	31
Vidám	60	56	61

Az 1992-93-as felmérés elemzése

Az első elemzések után megállapíthatjuk, hogy az 1987-es felmérés, valamint az 1992-93-as panel adatai szerint a magyarok a cigányok iránt fokozódó toleranciát mutatnak. Felmerül a kérdés, hogy szükséges-e folytatni a kutatást és ellenőrizni az elméletet, amely ennek ellenkezőjét, vagyis a türelmetlenség növekedését állítja. Az előítéletekben kimutatott csökkenést azonban átlagadatok alapján állapítottuk meg, ami azt jelenti, hogy egyszerre lehetett növekedés és csökkenés is. Ráadásul a zsidók megítélésének alakulása a fent vizsgált időszakban ismeretlen, mert 1987-ből ilyen jellegű adatok nem állnak rendelkezésünkre. Mivel paneladatokat használtunk az elemzésnél, amelyek segítségével a változások egyéni szinten is kimutathatók, lehetőség nyílt a hipotézis további ellenőrzésére. Először az elemzésnél használt Függő változókat vizsgáljuk, majd megismertetjük az olvasót a független, vagyis értelmezésre alkalmas változókkal.

Függő változók

Bűnbakkeresés. Az állítás, amely *bűnbakkereső előítéletet* feltételez, a következő volt: „A cigányok széles körű támogatásban részesülnek egyéb társadalmi csoportok kárára.” A teszteléshez ötfokú skálát használtunk: egytől (egyáltalán nem értek egyet) ötig (teljes mértékben egyetértek). A skála számtani középarányosa 1992-ben 3,9 lett (1,3 átlagos eltéréssel); 1993-ban pedig 3,7 (1,4 eltéréssel).

A társadalmi elismerés alternatív kivívása. A társadalmi elismertség alternatív mutatóinak vizsgálatára a cigányokat negatív tulajdonságokkal jellemző kártyákat használtuk. Az úgynevezett Mokken-skálaeljárást (Molenaar 1994; Van Schuur 1993) alkalmaztuk a nagyszámú változó csökkentésére. A modell a megbízhatóságon kívül a tételek sorrendjét is teszteli, ezért a homogenitás együtthatóját (H) használja a skála értelmezésére.³ Azokat a tételeket, amelyek nem feleltek meg a követelményeknek, töröltük a skáláról. Összehasonlítás céljából a mérés mindkét időszakára hasonló eszközöket kellett alkalmazni. Csak azok a tételek kerültek kiválasztásra, amelyek mind 1992-ben, mind 1993-ban megfeleltek a követelményeknek. A negyedik táblázat a skálák adatait mutatja, amelyeket ezzel a módszerrel számoltunk ki. A skálák megbízhatósága 0,86 és 0,87, ami figyelemre méltó. A skálák átlagos homogenitást mutatnak.

Hat új változót hoztunk létre a további számításokhoz. Ezeket a változókat a következő névvel láttuk el: *Cigányok negatív '92*, *Cigányok negatív '93*, *Zsidók negatív '92*, *Zsidók negatív '93*, *Magyarok pozitív '92* és *Magyarok pozitív '93*.

4. táblázat A tulajdonságskálák adatai

Skála	Tételek száma	Középarányos	Átlagos eltérés	H	Megbízhatóság
Cigányok					
Negatív 1992	14	7,1	4,0	0,41	0,86
Negatív 1993	14	6,7	4,2	0,45	0,87

A „szegény” és a „pártoskodó” tételek nem feleltek meg a követelményeknek.

A független változók

A rendszerváltás kihatott a magyar lakosság úgynevezett szociális létrehozó funkcióira, különösen az emberek jövedelmére és a foglalkoztatottságra. Ennek megfelelően az alábbi független változókat vezettük be.

A *jövedelemcsökkenés* mérésére a megkérdezetteknek az alábbi három kérdésre kellett válaszolniuk:

- Próbáljon visszaemlékezni egy-két évvel ezelőtti anyagi helyzetére! Azóta anyagi helyzete: -2 jelentősen javult .. 2 jelentősen rosszabbodott.
- Mit gondol, milyen lesz az anyagi helyzete egy-két év múlva?: -2 jelentősen fog javulni .. 2 jelentősen fog rosszabbodni.
- Mennyire elégedett jelenlegi anyagi helyzetével?: -2 igen meg vagyok elégedve .. 2 igen elégedetlen vagyok.

Két skálát tudtunk készíteni -6-tól (semmi csökkenés) 6-ig (csökkenés), 2,2 számtani középarányossal, 2,3 átlagos eltéréssel és 0,60 megbízhatósági rátával 1992-ben (*Csökkenés '92*). 1993-ban ezek a számok a következőképpen alakultak: 2,1; 2,2 és 0,64 (*Csökkenés '93*).

Az anyagi helyzetre vonatkozó másik változót a következő kérdéssel teszteltük: „Mennyire fél attól, hogy elszegényedik?” Az eredményeket egytől (egyáltalán nem) ötig (már megtörtént) kódoltuk. 1991-ben ez a változó (*Szegénység '92*) 3,1 számtani középarányossal rendelkezett, és az átlagos eltérés 1,2 volt, míg az 1993-as mérések a következő adatokat hozták: 3,0 és 1,2 (*Szegénység '93*).

Munkanélküliség. A foglalkoztatottsági helyzet romlását a következő kérdés vizsgálta: „Mennyire fél attól, hogy elveszti az állását?” 1992-ben az adatok négyfokú skálán egytől (egyáltalán nem) négyig (nagyon) a következők voltak: átlag 2,1, átlagos eltérés 1,1. 1993-ban pedig ugyanezen mutatók: 2,1 és 1,0.

A *Munkanélküliség '92*-nek és *Munkanélküliség '93*-nak nevezett változóknál jelentős számban hiányoztak adatok. Ez abból következett, hogy sok megkérdezettnek nem kellett erre a kérdésre válaszolnia, mert például háztartásbeliek, nyugdíjasok voltak. A kiértékelésnél a hiányzó adatok lényeges csökkenést idézhetnek elő a vizsgált esetek számát illetően. A probléma megoldására az érintett alanyokhoz mindkét évben átlagértékeket rendeltük, és így módon sikerült csökkenteni a hiányzó értékek hatását.

A másik problémát a *Munkanélküliség '92* és a *Munkanélküliség '93* változókkal kapcsolatosan a „már megtörtént” kategóriára adott válaszok értelmezése okozta. Ugyanis a válaszokból nem derült ki, hogy kik voltak munkanélküliek a múltban, és kik azok a mérés időpontjában is. Így, akik ezt a választ jelölték be, azoknál mindkét évben az átlagértékeket vettük számításba. Ezek az átkódolások némileg hatással voltak az átlagos eltérésre.⁴

Kontrollváltozók

Tanulmányunk fő témája: az átalakulási folyamatok hatása az előítéletek változására. Ennek tükrében fontosnak tartottuk ellenőrizni azokat a összetevőket, amelyek módosíthatják számításainkat. A következő változók szolgáltak kontrolltényezőként: iskolai végzettség, foglalkozás, életkor, nem, vallás és társadalmi kapcsolatok.

Elemzés: a fennmaradó változási érték

A panel adatainak elemzésekor a különbségértékek használata problémát jelenthet a megbízhatóság szempontjából. Egy másik módszer annak vizsgálatára, hogy a független változók hogyan hatnak a függő változók alakulására a *fennmaradó változási érték* alkalmazása: a változás kifejezhető lineáris regresszivitással, amelynél az első időpontban kapott érték hatása levonandó a második időpont értékéből (Cronbach & Furby 1970; Markus 1979; Willet 1988). E megközelítés szerint a független változó függő változóra gyakorolt hatását a második időpontban azután állapítjuk meg, hogy a hátramaradt függő változóból a lineárisan várható értéket kivontuk.

Független változók az elemzésben

A független változókat úgy is kiszámíthattuk volna, hogy kivonjuk az újonnan létrehozott független változók (lásd fent) első mérési értékeit a másodiktól: $X_2 - X_1$. Ez a módszer azonban nem venné figyelembe azt a tényt, hogy az ilyen tiszta változás az egyéni alaphelyzetektől függően különbözőképpen hathat az emberekre. Ugyanolyan mértékű visszaesés másképp hat arra, aki az első mérésnél alacsony értéket mutatott abban a kategóriában, amelyben egy másik magasat. Tegyük fel, hogy A alany egyes értéket mutatott a *Szegénység '92* kategóriában és hármast a *Szegénység '93*-ban, míg B alany hármast és ötös értékekkel rendelkezik ezekben a kategóriákban. A és B egyaránt három egységnyi növekedést mutat, de ennek a növekedésnek más a jelentősége a két alany egyéni szintjén.

A problémát a mérés két szakasza középarányos értékének mint független változónak a bevezetésével oldottuk meg: $(X_2 + X_1)/2$. A két szakasz közötti független változó a két mérés átlagértékén alapult, és nem a különbségi értéken. Ez a művelet számításba veszi az eredeti értéket, de további adatokat is igényel (lásd alább). Középarányosokat állapítottunk meg a jövedelmi helyzet független és ellenőrző változójának létrehozása céljából is. Ezek a középarányosok a következő változókat eredményezték:

- $(\text{Csökkenés}'92 + \text{Csökkenés}'93)/2 = \text{az (átlag)Jövedelemcsökkenés: } -6\text{-tól } 6\text{-ig, } 2,1 \text{ középarányossal és } 1,9 \text{ átlagos eltéréssel;}$
- $(\text{Szegénység '92} + \text{Szegénység '93})/2 = (\text{átlag}) \text{ Szegénység: egytől ötig, } 3,0 \text{ középarányossal és } 1,0 \text{ átlagos eltéréssel;}$
- $(\text{Munkanélküliség '92} + \text{Munkanélküliség '93})/2 = (\text{átlag}) \text{ Munkanélküliség: egytől négyig, } 2,1 \text{ középarányossal és } 0,9 \text{ átlagos eltéréssel.}$

Még egy kontrollváltozó

Az átlagérték nem vette számításba, hogy a megkérdezettek csökkenést vagy növekedést észleltek-e az említett változók tekintetében a két időpontban. Ugyanazon átlagértékkel rendelkező egyének számára különbözőképpen alakulhatott a változás. Az egyiknél a második mérési érték lehetett magasabb az elsőnél, míg a másiknál ez lehetett alacsonyabb. Ezek a különbségek befolyásolhatják a függő változókra gyakorolt hatást. Ezért új kontrollváltozót vezettünk be úgy, hogy az 1992-es független változók értékeit kivontuk az 1993-as független változók értékeiből: *Csökkenés '93 - Csökkenés '92*, *Szegénység '93 - Szegénység'92* és *Munkanélküliség'93 - Munkanélküliség'92*. A pozitív értékek -amelyek csökkenést jelentenek 1993-ban 1992-höz képest -egyes kódszámot kaptak, és az így nyert három új érték összege létrehozta az új változót, melyet *Független kontrollnak* nevezünk el, és ami nullától (egyik független változóban sincs csökkenés) háromig (csökkenés mindhárom változó esetében) terjedt.

A független és kontrollváltozók a fennmaradó változási érték modelljében

A modell, amelyet a kutatásban használtunk, a következőképpen írható le:

$Y_{93} = \alpha + \beta Y_{92} + \beta (X_{92} + X_{93})/2 + \beta \text{ kontroll} + \varepsilon_{93}$ (1), amelyben: Y_{93} = a *Cigányság negatív '93* és a *Cigányság bünbak '93* függő változók; β = állandó; A_{92} = a *Cigányság negatív '92* és a *Cigányság bünbak '92* függő változók; a kontroll = valamennyi kontroll; ε_{93} = fennmaradó.

Eredmények

A modellt többszörös regresszív analízissel, teszteltük. Az ötödik táblázat mutatja a tesztelés eredményeit. A független és kontrollváltozók *Cigányság bünbak '93-* és *Cigányság*

negatív '93-ra gyakorolt hatását becsült értéken szerepeltetjük, melyből a hátramaradó függő változók (*Cigányság bűnbak '92* és *Cigányság negatív '92*) hatását kivontuk.

5. táblázat *Cigányság bűnbak és Cigányság negatív OLS regressziója*

Függő változók	Bűnbak 1993			Negatív 1993		
Jelzők	B (s.h.)		β	B (s. h.)		β
Hátramaradt függő változók	0,31*	(0,04)	0,29	0,32*	(0,04)	0,30
Független változók						
Jövedelemcsökkenés	0,05	(0,03)	0,07	-0,03	(0,10)	-0,01
Szegénységtől való félelem	0,04	(0,07)	0,03	0,20	(0,19)	0,05
Munkanélküliségtől való félelem	0,00	(0,07)	0,00	0,40	(0,21)	0,80
Kontrollváltozók						
Független kontroll	-0,00	(0,06)	-0,00	-0,12	(0,17)	-0,03
Életkor	0,04	(0,04)	0,05	0,34*	(0,12)	0,13
Iskolai végzettség	-0,15*	(0,08)	-0,09	-0,08	(0,22)	-0,02
Barátság	-0,37*	(0,14)	-0,11	-1,06*	(0,40)	-0,11
Konfliktus	0,31*	(0,12)	0,10	0,87*	(0,35)	0,10
Intercepció	2,36*	(0,39)		2,18*	(1,04)	
R2	0,15			0,16		
Beszabályozott R2	0,14			0,15		

* p,05

** Nem standard együtthatók, standard hiba zárójelben, valamint standardizált együtthatók

Az eredmények azt mutatják, hogy a független változók nem befolyásolják számottevően a *Cigányság bűnbak '93*-at és a *Cigányság negatív '93*-at. A kontrollváltozók, amelyeknek volt némi szerepük az elemzésben, szintén megjelennek a táblázatban: az idősebbek negatívabban vélekednek a cigányokról; a magasabb iskolai végzettségű emberek kevésbé állították be bűnbaknak a cigányságot. A cigány barátokkal rendelkező megkérdezettek szintén kevésbé láttak bűnbakot a cigányságban, és közülük kevesebben vélekedtek negatívan róluk. Ha a megkérdezett személynek volt már konfliktusa cigányokkal, akkor hajlott a negatívabb vélemény kialakítására, és mindig a cigányokat okolta a konfliktusokért.

A végkövetkeztetésben ki kell mondani, hogy ez az elemzés nem erősíti meg a tételt, amely szerint: minél több embernek kell a „szociális létrehozó funkciók” kompenzálatlanul maradt romlásával szembenéznie, annál többen vádolják a cigányokat az elszenvedett veszteségért, és annál negatívabban vélekednek a cigányságról.

Ezeket a feltevéseket esetünkben semmi nem támasztja alá.

Egyéb lehetőségek

Az említett hipotézis érvénytelenségének számos oka lehet. Ezen okokat másutt részletesen elemeztük (Postma 1996). Az előzetes vizsgálat arra engedett következtetni, hogy létezik egy másik, ígéretesnek tűnő megoldás, melynek lényegét az alábbiakban foglaljuk össze.

A magyarok jellemzői. A fent ismertetett kártyás módszert alkalmaztuk a magyarok jellemzésére is. A hatodik táblázat ábrázolja a két skála sajátosságait, melyeket negatív tulajdonságjegyekből állítottunk össze.

6. táblázat *A magyarokhoz kapcsolt negatív tulajdonságok skálájának jellemzői*

SKÁLA	Kategóriák száma	Középarányos eltérés	Átlagos hatás	H	Megbízhatóság
Magyarok:*					
Negatív 1992	15	2,7	2,8	0,41	0,82

Negatív 1994	15	3,2	3,1	0,45	0,84
--------------	----	-----	-----	------	------

* A „szegénység” kategória nem felelt meg a követelményeknek

„Büntető szavazás.” A vádak másik gyakori célpontjai a politikusok. Ez nyilvánvalóan megmutatkozott az 1994-es tavaszi választásokon, melyet az akkori kormánypárt, a Magyar Demokrata Fórum elveszített. A volt kommunisták szociáldemokrata színezetűvé átszervezve pártjukat döntő fölénnyel győztek. Az elemzők általában azzal magyarázták a helyzetet, hogy az emberek nagyon elégedetlenek voltak a kormány gazdaságpolitikájával, mely súlyosan érintette a lakosság nagy részének társadalmi-gazdasági helyzetét (Arató 1994; Ferge 1995). A nyilvánvaló elégedetlenség a politikusokon csapódott le. Pataki (1995) a magyar választói magatartást a „büntető demokrácia” kifejezéssel illeti, amelyben a demokrácia lényegét tekintve tagadó, vagyis feladatának azt tekinti, hogy eltávolítsa a hatalomból azokat, akiket alkalmatlannak ítél; mondhatni úgy is, hogy a hangsúly nem a politikai programokon van, hanem a politikusok megbuktatásán. Könnyen válhat uralkodóvá ez a fajta magatartás egy olyan társadalomban, ahol a népesség nagyobbik része egyetlen politikai pártnak vagy mozgalomnak sem kötelezte el magát.

A „büntető szavazás” elméletét a következő állítással lehet ellenőrizni, amely egyébként szerepelt a panelfelmérés kérdőívében is: „A politikusok nem képesek a mai helyzet nehézségeit megoldani.” A válasz értéke egytől (egyáltalán nem értek egyet) ötig (teljes mértékben egyetértek) terjedt, és 1992-ben ennek a változónak a középátlama 4,3 volt, 1,0 átlagos eltéréssel, míg egy évvel később ezek az értékek a következőképpen alakultak: 4,0 és 1,2. Az említett változó a *Nem képes* elnevezést kapta.

Elemzés. A hetedik táblázat ábrázolja azt a sokoldalú regressziót, amelyben a *Magyarok negatív '93* és a *Nem képes '93* szerepelnek függő változóként. Ismét megbecsültük a független és a kontrollváltozók hatását e két függő változóra, s kivontuk belőle a hátramaradt függő változókat (*Magyarság negatív '92* és *Nem képes '92*).

A *Munkanélküliség* független változó jelentősen befolyásolja a *Magyarság negatív '93*-at. Ez azt jelenti, hogy azok az emberek, akik félnek a munkanélküliségtől, hajlamosabbak negatív véleményt formálni a saját érdekcsoportjukról, mint azok, akik nem aggódnak munkahelyük esetleges elvesztése miatt. Hasonló eredmények láthatunk a *jövedelemcsökkenés* esetében. Úgy tűnik, hogy azok az emberek, akiket negatívan érintenek a társadalmi-gazdasági változások, nem azáltal próbálnak társadalmi elismerést szerezni maguknak, hogy negatívan viszonyulnak egy külső csoporthoz, hanem ehelyett a magyarságról vélekednek negatívabban. Úgy látszik, hogy a magyar nemzethez való tartozást az emberek nem tekintik a társadalmi elismerés egyik lehetséges forrásának.

A *szegénység* jelentősen befolyásolja a *Nem képes '93*-at. Minél több megkérdezett fél az elszegényedéstől, annál inkább egyetért azzal a állítással, hogy „a politikusok nem képesek a mai helyzet nehézségeit megoldani”. Vagyis az elégedetlenség következményeként könnyen előfordulhat „büntető szavazás”.

7. táblázat A *Magyarság negatív* és a *Nem képes* OLS regressziója

Függő változók Jelzők	Negatív 1993			Nem képes 1993		
	B	(s. h.)	β	B	(s. h.)	β
Hátramaradt függő változók	0,22*	(0,05)	0,20	0,19*	(0,05)	0,16
Független változók						
Jövedelemcsökkenés	0,19*	(0,07)	0,12	0,03	(0,03)	0,05
Elszegényedéstől való félelem	-0,03	(0,15)	-0,01	0,13*	(0,06)	0,11
Munkanélküliségtől való félelem	0,35*	(0,16)	0,10	0,10	(0,06)	0,07

Intercepció	1,95*	(0,79)	2,85*	(0,35)
R2	0,07		0,08	
Beszabályozott R2	0,06		0,07	

* = $p \leq 0,05$; a kontrollváltozóknak nincs jelentős hatása

** Nem standardizált együttthatók, standard hiba zárójelben és standardizált együttthatók

Összegzés

Az adatok elemzése két nem várt felismeréshez vezetett. Az elsőre az 1987-es és 1992-93-as függő változók előzetes összehasonlító vizsgálatánál derült fény. Az összehasonlítás a cigánysággal szembeni tolerancia növekedését mutatta. Mindkét módszer - az állítások, melyek a cigánykérdés értékelésére vonatkoztak és a tulajdonságokat tartalmazó kártyák - egyaránt ezt támasztotta alá.

A második figyelmet érdemlő felismerésünk az volt, hogy az előítéletek feltételezett növekedését, ahogy azt az elmélet tételezi, nem erősítették meg a tapasztalati tények. Nehéz volt az elemzésből erre vonatkozóan következtetéseket levonni. Másképpen fogalmazva: a megromlott gazdasági helyzet nem változtatta meg határozott irányban az előítéleteket.

Jelentős tanulságokat eredményezett a magyarok negatív tulajdonságainak elemzése, amelyekből úgy tűnik, hogy azok az emberek, akiket a társadalmi és gazdasági változások hátrányosan érintettek, hajlamosak voltak a magyarságról negatívabb véleményt formálni. A megkérdezettek szerint a politikusok felelősek a nehéz társadalmi-gazdasági helyzetért. Érzékelhető tendencia, hogy a lakosság negatívan ítéli meg azokat a tényezőket, amelyeket nem zárhat ki az életéből: a magyar nemzetet és politikusait. A romló helyzetért leginkább az utóbbiakat teszi felelőssé, és egyéni negatív tapasztalatait az egész nemzetre kivetíti. Ehhez hasonló jelenségeket figyeltek meg olyan kisebbségi csoportoknál, melyek alulértékelik saját magukat egy domináns norma következtében, így igazolva negatív önképüket; például a színes bőrűek a fehér bőrűek társadalmában gyakran hiszik magukat alacsonyabb rendűnek (Erikson 1965; Jost & Banaji 1994). Magyarországon úgy érzik, hogy a magyarok mindig a vesztes oldalon állnak, ami könnyen idézhet elő önbecsmérlő magatartást.

Fordította: Victor Mónika

JEGYZETEK

* E dolgozat alapjául egy, a magyarországi romákkal szembeni előítéletekkel foglalkozó kutatás szolgál, melyet a szerző végzett J. Peschar és S. Lindenberg (ICS/Szociológia Tanszék, Groningen) vezetésével.

- 1 A cigányok általában *romáknak* hívják magukat. *Rom* annyit jelent: 'ember' a *roma* (cigány) nyelvben. Ebben a cikkben azonban a cigány szót használjuk, hogy következtések maradjunk a feldolgozott kérdőívekhez.
- 2 A pozitív csoportjegyek szerzésének másik módja a belső csoport pozitív identitásának növelése, amit a társadalmi elismerés pozitív megteremtéseként ismerünk.
- 3 Ellentétes tételek modelljénél a következő szabály adható meg: erős skála: $0,50 \leq H$; átlagos skála: $0,40 \leq H < 0,50$; gyenge skála: $0,30 \leq H < 0,40$ (Molenaar 1994; Van Schuur 1993).
- 4 Ha a hiányzó értékek és a „már megtörtént” kategória adatait figyelmen kívül hagyjuk, akkor az átlagos eltérés 1,3 a *Munkanélküliség'92*, és 1,2 a *Munkanélküliség'93* esetében.

IRODALOM

- Arato, A: Liberalism, Democracy, and Hungarian Politics: A Conversation with János Kis. *The East & Central Europe Program Bulletin*, 1994. 5/21-7.
- Cronbach, K. J.-L Furby: How we should measure „change” - or should we? *Psychological Bulletin*, 74: 1970. 68-80.

- Csepeli Gy.-E Sik: Changing Content of Political Xenophobia in Hungary - Is the Growth of Xenophobia Inevitable? In: M. Fullerton-E. Sik J. Tóth (eds.): *Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads*. Budapest, Hungarian Academy of Sciences 1995. 121-127.
- Erikson, E. H.: The Concept of Identity in Race Relations: Notes and Queries. In: T. Parsons-K.B. Clark (eds.): *The Negro American*. Boston, Beacon Press 1965.
- Ferge, Zs.: Challenges and Constraints in Social Policy. In: Cs. Gombár E. Hankiss-L. Lengyel-Gy. Várnai (eds.): *Question Marks: The Hungarian Government 1994-1995*. Budapest, Korridor 1995. 144-171.
- Jost, J. T.-Banaji, M. R.: The role of stereotyping in system justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33. 1994. 1-27.
- Markus, G. B.: *Analyzing Panel Data*. Beverly Hills/London, Sage 1979.
- Molenaar I. W.-P. Debets-K. Sijtsma-B. T. Hemker: *MSP, a program for Mokken Scale analysis for Polytomous Items*. Groningen, iec ProGAMMA 1994.
- Pataki, F.: A Country of Discontent. In: Cs. Gombár - E. Hankiss - L. Lengyel & Gy. Várnai (eds.): *Question Marks: The Hungarian Government 1994-1995*. Budapest, Korridor 1995. 209-229.
- Postma, K.: Verandering van vooroordelen ten aanzien van zigeuners in Hongarije. In: W. Arts-J. Peschar (red.): *Om de Oost, Maatschappelijke veranderingen in Oost-Europa rond de ineenstorting van het staatsocialisme*. Houten/Zavetem, Bohn Stafleu Van Loghum 1994. 112-130.
- Postma, K.: *Changes in Levels of Prejudice against Gypsies in Hungary* (proceedings Workshop Transformation Processes in Eastern Europe). The Hague, NWO/SSCW/SRO 1995.
- Postma K.: *Changing Prejudice in Hungary. A Study on the Collapse of State Socialism and its Impact on Prejudice against Gypsies and Jews*. Amsterdam, Thesis Publishers 1996.
- Van Sohuur, W. H.: The nonparametric dominance model. In: W. H. van Schuur (ed.): *Instrumentontwikkeling*. Groningen, Vakgroep Sociologie, RUG 1993. 135-171.

KOOS POSTMA

Changing Prejudice against Gypsies in Hungary

The article is based on a social-scientific research about how changes of prejudice are related to transformation processes. The focus is on prejudice against Gypsies in Hungary. The two research questions are: Have there been changes in the level of prejudice against this group since the start of the transformation processes? And if so, to what extent can these changes be explained by the transition. Descriptive analysis and hypotheses testing were performed on data collected before and after the transition. The results are rather surprising: more tolerance was shown toward Gypsies; and the economic decline was not accompanied by a change in prejudice. A preliminary test indicated that there exists an interesting, alternative explanation.

SZALAYNÉ SÁNDOR ERZSÉBET

A kisebbségi kérdés előzményei és összefüggései a nemzetközi jogrendben

Mintegy kétszáz évvel a francia Emberi és polgári jogok nyilatkozata és az amerikai szövetségi alkotmány megjelenése után hajlamosak vagyunk arra, hogy az emberi jogok, a szabadság, a demokrácia, a jogállamiság felvilágosult eszméjének győzelmét lássuk vagy képzeljük bele a XX. század utolsó évtizedeinek történéseibe. Az eszmék győzelme azonban közel sem jelenti azok kötelező jogi normákban való megtestesülését, de nem jelent megélt valóságot sem. Ellenkezőleg: újból és újból rácsodálkozunk arra, hogy milyen nehéz *alapértékeket jogi normákba önteni* és e jogi normák tényleges és mindennapos *realitássá* változtatni.

*

Az emberi jogok fogalma lényegében a XVIII. században, a felvilágosult államfilozófusok és természetjogi gondolkodók révén vált használatossá. A sztoikusok néhány kezdeti lépése és a korai kereszténység idején elvétve felbukkanó elgondolások ellenére az ókor államfilozófiája nem ismerte az egyén alapjogait. Hiszen abból indult ki, hogy az ember akkor érzi magát a legjobban, ha az állam és a társadalom egészébe betagolódva, annak szerves részeként azokat-vagyis az államot és a társadalmat - szolgálhatja.

A középkori, törzsi szerződéses garanciák elsősorban a monarcháktól kikényszerített, az egyes alattvalói csoportoknak nyújtott korporatív (testületi) jogok voltak csupán. Ez az állítás érvényes Léon Cortes 1188-as nyilatkozatától az 1215-ös Magna Chartán át az 1356-os brabanti Joyeuse Entrée-ig. A Magna Chartában található az a nevezetes biztosíték, mely szerint egyetlen szabad embert sem lehet jogszerű ítélet nélkül elfogni, fogva tartani, tulajdonától megfosztani, kiközösíteni, kiátkozni vagy bármi más módon üldözni. Négy évszázaddal később Sir Edward Coke kijelentette, hogy a fenti garancia nemcsak a XIII. század nemeseit, hanem minden szabad angol állampolgárt véd, illetve megillet. Az a tény, hogy egy eredetileg szűkebb körre érvényes garancia a történelem folyamán és a viszonyok változása révén tágabb, expanzívabb értelmezést nyer, voltaképpen jellemző az alapjogok fejlődésének dinamikus természetére. A szimbolikus, szimbólumszerű kinyilatkoztatások juszticiabilis normákká nővik ki magukat, ha eljön az ideje.

Az emberi jogok fejlődése, bár szorosan összefügg, mindazonáltal nem esik egybe a demokrácia és a népszuverenitás fejlődésével. Nagy-Britannia esete jó példa erre. A hatalom megzabolázása és korlátozása, az államnak a közjó szolgálatába állítása, az igazságosság megvalósítása olyan kérdések, amelyek az ókor óta foglalkoztatják az európai politikai gondolkodást és az európai politikai megteremtőit Bracton már 1250-ben klasszikus módon megfogalmazta a jog primátusát, az állam teljhatalmának korlátozását, a király joghoz kötöttségét Istennek és a jognak még a király is alávetett, hiszen a jog teszi őt királlyá („quia lex facit regem”). Mert ahol az önkény és nem a jog uralkodik, ott király sincs.¹ A monarcha jogi hatalma korlátozásának és tompításának régi hagyománya nagymértékben hozzájárult a brit parlamentáris, demokratikus rendszer kiépítéséhez. Ebben a rendszerben azután a szuverén parlament, mintegy melléktermékként, a brit polgároknak szabadságjogokat biztosított, anélkül azonban, hogy ehhez írott alkotmányra, alapjogok katalógusára vagy alkotmánybírásgóra lett volna szükség.

A demokrácia és a parlamentarizmus alakulása során az európai történelemben Nagy-Britannia példává vált. Kétségtelen tény, hogy az államfilozófia és az elmélet-történetek megfogalmazói szinte kivétel nélkül csupán a nagyhatalmak területén zajló folyamatokat

kísérték figyelemmel. Éppen ezért több mint zavarónak minősült például az a tény, hogy Izland már 930 körül egy Allthing elnevezésű parlamenti gyűlést hozott létre, vagy hogy a svájci Landsgemeindenek révén a szavazati joggal rendelkező polgárok közvetlen demokratikus módon vettek részt az államhatalomban. Ahogyan azt 1803 körül egy német szerző fogalmazta: „Demokratikus alkotmányokat csak igen kicsi államokban, különösen a kis létszámú faragatlan hegylakó népek körében találunk.”²

Svájcnak, úgy tűnik, a korábbi évszázadok során sem volt túl egyszerű dolga, amikor saját különleges helyzetét akarta feltehetően érdektelen környezetével megismertetni - működési struktúrájának átvételéről nem is beszélve. Svájcot említve természetesen azt is meg kell jegyezni, hogy a népszuverenitás kistérségi modelljének gyakorlati megvalósulása nem vonta maga után Svájc aktív részvételét az emberi jogok kiépülésének, kifejlesztésének folyamatában.

Itt visszatérnénk az emberi jogok történetéhez. A XVI. és XVII. század természetjogi követeléseit többek között Hugo Grotius, Johannes Althusius, John Milton és John Locke munkáiban - sokkal inkább az emberi értelmén és autonómián alapultak, mintsem vallási indokokon. Az egyén boldogságának és önmegvalósításának előmozdítása állami feladatnak minősült írásaikban. Elsőként a *felvilágosodás* politikai teóriája kapcsolta össze egymással az alkotmányba foglalt *demokrácia* és az államtól független, illetve afelett álló egyéni szabadságjogok eszméjét. Az 1789-es, addig példátlan emberi jogi nyilatkozatok markáns és feltételt nem tűrő megfogalmazása azzal magyarázható, hogy ezek végső soron forradalmi cselekmények eredményei; taktikai, propagandisztikus célzatú harci eszközök: Amerikában az Angliától való elszakadás igazolásának és az új szövetségi állam morális megalapozásának, Franciaországban a csoportprivilegiumokon nyugvó állam- és társadalmi rendszer elleni frontális támadásnak az eszköze. A megfogalmazások hangneme azt a látszatot keltette, mintha az egyén felszabadítása befejezett ténnyé vált volna. Az 1776-os amerikai függetlenségi nyilatkozat szerint: „Vitathatatlanoknak és nyilvánvalóknak tartjuk a következő igazságokat: minden ember egyenlőnek születik A Teremtő elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel őket.”³

Az 1789-es francia Emberi és polgári jogok nyilatkozata is legalább ennyire egyértelmű: „Minden politikai egyesülés célja: az ember természetes és elvülhetetlen jogainak megóvása.” (Második cikk) „Az olyan társadalomnak, amelyben a jogokat nem biztosították intézményesen, és amelyben a hatalmi ágakat nem választották szét, nincs alkotmánya” (Tizenhatodik cikk)⁴

Visszatekintve azt kell mondanunk, hogy az egyszer kinyilatkoztatott emberi jogok hosszú távon *szimbólumként*, *programként* vagy éppenséggel *utópiaként* hathatnak *Normakénti* és megélt *valóságkénti* érvényesülésük több, nemcsak jogi, hanem együttesen politikai, szociológiai és gazdasági előfeltételtől függ. Az alapjogok eszméi leginkább a pluralista-demokratikus társadalmakban képesek kifejlődni. Az angolszász joghagyományokra jellemző *eljárási* garanciák sikeréhez független bíróságokra volt és van szükség. A *politikai* jogok törvénybe iktatása és gyakorlásának szabadsága az utóbbi két évszázad során lépésről lépésre valósult meg. Bár az amerikai függetlenségi nyilatkozat minden ember jogképességét magától értetődőnek és visszavonhatatlannak tekintette, a rabszolgaság az 1860-as polgárháborúig mégis fennállt. Becslések szerint a XVIII. század végén az Egyesült Államok teljes lakosságának csupán mintegy hat százaléka rendelkezett szavazati joggal, és ez az arány Franciaországban és a svájci arisztokrácia körében sem volt magasabb.⁵

Olympe de Gouges ugyan már 1781-ben követelte a női *egyenjogúságot* és annak alkotmányban való rögzítését. Nyilatkozatának első cikkelye a következőképpen hangzik: „La femme naît libre et demeure égale à l'homme en droits.” (A nő szabadnak születik és egyenjogú is marad a férfival.)⁶ Míg azonban Franciaországban a zsidókat 1791-ben

emancipálták, és a négerek rabszolgaságának 1794-ben véget vetettek, Olympe de Gouges követelése sokáig írott malaszt maradt. Őt magát Robespierre ellenfeleként 1793-ban kivégezték. A nők szavazati jogát több mint nyolcvan évvel később, 1869-ben az amerikai Wyoming területén vezették be, és onnan terjedt át fokozatosan Észak-Amerikára, majd Európára a XX. század elején. Tudomásunk szerint-érdekes módon a sorban feltehetően utolsóként - a svájci szövetségi bíróság 1990-ben az úgynevezett Rohner-ügyben⁷ Appenzell-Innerrhodent is kötelezte a nők szavazati jogának garantálására, és ezzel véget vetett az ott fennállott férfihegemoniának amely furcsa, sajátos kelet-svájci jelenségnek számított.

*

Döntő fordulat az *emberi jogok eszméjének megjelenése a nemzetközi jog színterén* a második világháború után, egyfajta reakcióként a háború szörnyűségeire és embertelen történéseire. Korábban a nemzetközi jog a szuverén, független és területileg körülhatárolt államok körére vonatkozott, kizárólag rájuk volt bízva, hogy belsőjogrendszerükben milyen mértékben részesítik védelemben az emberi jogokat. Emellett nemzetközi szerződések formájában kötelezettségeket vállalhattak, és alávetették magukat a nemzetközi szokásjognak mint az általános jogként elismert gyakorlat megtestesítőjének. Mindeközben az államok maguk döntöttek azon kérdésekről (a mi esetiünkben például az emberi jogokról), amelyeket lényegüknél fogva belső ügyüknek minősítettek. Mára a dolgok ilyen szemlélete megszűnt. Az emberi jogok ma már a nemzetközi jogkeretbe tartoznak. Megvitatásuk nem jelent bavatkozást a szuverenitás „domaine réservé”-jébe, függetlenül attól, hogy uralkodóról, kormányról vagy népszuverenitásról van-e szó.

Az ENSZ Alapokmánya az Egyesült Nemzetek feladatává tette az emberi jogok védelmét. Az alapokmány célkitűzéseit a sokak által ma már nemzetközi szokásjognak tekintett 1948-as Emberi jogok egyetemes nyilatkozata, valamint a két 1966-os ENSZ emberi jogi egyezségokmány ülteti át a gyakorlatba. Az általános, emberi jogi minimális standard kialakulóban lévő nemzetközi szerkezetét szerződések és határozatok tucatjai egészítik ki. *A materiális, anyagi jogi garanciákkal* legalább egyenértékű önálló *védelmi és felügyeleti szervek* jöttek létre, amelyek eltérő mélységű és határfokú jelentéstételi és bírói eljárások révén gondoskodnak arról, hogy az emberi jogok az egyes államok kizárólagos döntési köréből pártatlan nemzetközi ellenőrzés alá kerüljenek.

Elképzelhető, hogy a folyamat elérkezett egy olyan ponthoz, ahol úgy tűnik, jelenleg a környezetvédelem is áll: az egyes államok kötelesek nemzeti jogrendjük megalkotásakor és működtetésekor figyelembe venni, mindenkor normáit kellő komolysággal betartani. De a világméretű interdependencia, az emberiség érdeke egyre inkább megkívánja általánosan érvényesülő minimális normák kialakulását és megerősítését. Így az egyes államokon belüli, elszigetelt szabályok fenntartása nemcsak másodrendű fontosságú és ezáltal kevésbé kívánatos, hanem a világméretű összefonódások miatt jóformán lehetetlen is.

A fenti megfontolások igazolásául álljon itt az emberi jogok regionális, európai szintén zajló védelmének példája: Nyugat-Európa és Kelet-Európa legtöbb állama ratifikálta az Emberi jogok európai egyezményét (EJEE). Ezen államok nemcsak magát az egyezményt fogadták el; de 1989 óta kivétel nélkül alávetik magukat az Emberi Jogok Európai Bizottsága előtt lefolytatható egyéni panasztételi eljárásnak, 1990 óta pedig a strassburgi Emberi Jogok Európai Bírósága kötelező joghatóságának is. Az Európai Közösség luxemburgi székhelyű bírósága (hivatalos neve: Európai Bíróság) 1969-től kezdődően törekszik jogszolgáltatása során az alapjogok biztosítására oly módon, hogy ezen alapjogokat a közösségi jogrendszer íratlan, általános alapelveihez tartozónak ítéli, és úgy véli, hogy azok mint a tagállamok alkotmányainak közös elemei átöröklődtek a közösségre.⁸ Sőt az Európai Bíróság az elé kerülő ügyek eldöntése során az EJEE-t és az azon alapuló, kialakult strassburgi bíráskodást

forrásként használja. Így ma már kétségtelenül nemcsak európai gazdasági térségről beszélhetünk, hanem európai emberi jogi térségről is. Ez utóbbihoz tartozni nemcsak politikai szándékú közösségvállalást jelent, hanem igen jól felfogott érdeke is minden, már hozzá tartozó és ezután csatlakozó államnak.

Az emberi jogok nemzetközi védelme nem tekinthető ugyan minden részletében stabil, rögzült rendszernek, de a második évezred végén annak alapeszméit és -értékeit komolyan már senki sem vitatja. Ezen eszmék és értékek pontról pontra épültek ki, anélkül azonban, hogy befejezett folyamatról lenne szó: az újonnan felmerülő szociális, gazdasági vagy technikai, illetve egyéb forrásokból származó fenyegetettségre mint kihívásra az emberi jogok eszméi és értékalapja folyamatos önmegújítással válaszol. Így nem véletlen, hogy az emberi jogi kérdésekben zajló bíráskodás sohasem csupán az éppen érvényes jog alkalmazása, hanem mindenkor elemi (alapvető) jogi pozíciók kiharcolása is az ember védelme érdekében.⁹

A logikai láncban most az a kérdés következik, hogy szüksége van-e egy demokratikus társadalomnak olyan korlátok beépítésére, amelyek az emberi jogok védelmét szolgálják, s ha igen, akkor milyenekre. A válasz a mai demokráciafogalom, illetve a *demokráciaértelmezés* mibenlétének a függvénye. A demokrácia fő jellemvonása a többségi elv, de nem önmagában, hanem immanens, benne rejlő korlátaival együtt. Tekintettel arra, hogy a többségi döntések ellenzéki és kisebbségi csoportokat, illetve egyéneket szoríthatnak háttérbe, ezért a modern demokráciákban a többségi elv alkalmazásának kihatásait a kisebbségi és az emberi jogok védelmével kell és lehet kordában tartani és mérsékelni. Pluralizmus és tolerancia, kritika iránti fogékonyság, valamint megújulási képesség nélkül olyan társadalom, amely a szabadság és a nyitottság igényével lép fel, nem létezhet.¹⁰ A pluralizmus és a tolerancia mint magatartási formák pedig a belső szabályozáson túlmenően - vagyis az emberi jogok és a demokrácia lényegi elemeinek adott országhatárokon belüli megléte mellett - a rokon szellemű jogrendekben vagy akár az európai vagy éppenséggel univerzális szintű standardek összehasonlító figyelembevételét előfeltételezi.

*

A fentiekben vázlatosan bemutatott emberi jogi doktrínát különösen három vonatkozásban éri szakmai kritika: egyoldalúan individualista, túlságosan antropocentrikus szemléletű, és figyelmen kívül hagyja, de legalábbis elhanyagolja a kollektív jogok iránti igényt. Minden magára valamit is adó „emberi jogász”¹¹ szükségét érzi annak, hogy ezekre a kérdésekre valamilyen választ adjon.

Az első ellenvetés szerint az emberi jogi eszmerendszer elfogult: egyoldalúan individualista, különösen ami a nyugati világ emberi jogi felfogását illeti. E megállapítást helyesebb lett volna múlt időbe tenni, hiszen éppen erre a vádra reakcióként fogalmazódott meg az *emberi jogok három generációjának tézise*.¹² Az első generáció klasszikus, az államhatalom túlsúlyát ellentételezni kívánó polgári és politikai jogai mellett ott állnak a második generáció teljesítményalapú gazdasági, szociális és kulturális jogai, valamint a még frissebb harmadik generáció dinamikus, harmadik világ központú szolidaritási jogai. A harmadik generációhoz tartoznak elsősorban a fejlődéshez, a békéhez, az emberhez méltó környezethez való jogok, de ide értendő az emberiség közös örökségéből való részesedés joga is.

A fenti kategorizálás nyilvánvalóan túlzottan leegyszerűsíti a kérdést. Hiszen tudva levő, hogy míg az első generáció minden további nélkül alkalmas arra, hogy a közigazgatási szervek és a bíróságok segítségével alkalmazást nyerjen, addig különösen a harmadik generációs emberi jogok esetében fennáll a fogalmi félreértésből eredő trivializálás és kódosítás veszélye. Ennek ellenére nem elképzelhetetlen, hogy a gazdasági-szociális és a

dinamikus-szolidaritási természetű ígérek vagy éppenséggel igények egyszer majd jogi formát öltenek. Ilyen körülmények között már az is eredménynek számítana, ha először csupán konszenzus születne azok programjellegéről - mint ahogyan ez az első generációs emberi jogok esetében is történt -, anélkül azonban, hogy a jogérvényesítés útja azonnal nyitva állna.

A második ellenvetés szerint az emberi jogok hagyományos értelmezése *antropocentrikus*. Ez az állítás aligha vitatható. A hagyományos értelmezés a szellem és az anyag, az ember és a természet dualizmusán alapuló mechanikus világgépre épít. A természet csak az ember szemüvegén keresztül jelenik meg, aki a természetet saját hatalma alá kényszerítette, miközben jogalanyi minőségében jogképtelen tárgyakon gyakorolta a jogait, olyannyira, hogy most már önmaga ellen kell önmagát védelemben részesítenie, garantálnia kell az egészséges környezethez való jogát. Ezen jog hagyományos értelmezése nem azon alapszik, hogy az ember az állatok, a növények és a táj méltóságát vagy netán jogait sértette meg, hanem azon a felfogáson, mely szerint az ember a környezet, mégpedig a legátfogóbb értelemben vett közvagyonként felfogott környezet használatát látja veszélyeztetettnak.

A fenti hagyományos szemléletmód a XX. század végére érve azonban, úgy tűnik, túl keveset mond. A szűkebb, antropocentrikusnak mondott emberi méltóság fogalmát *a teremtmények, illetve az élet méltósága univerzálisabb elvének* kell felváltania. Hiszen nemcsak az embernek, de a természetnek és a többi élőlénynek is természetes igénye, hogy létezni és fejlődni hagyják.¹³ A nemzetközi jog nyelvére lefordítva a fenti megállapításokat: a környezet és az élővilág sokszínűségének csorbítására irányuló korlátlan állami szuverenitásnak határt kell szabni. Helyébe annak a felismerésnek kell lépnie, mely szerint mindannyiunk közös érdeke a fajok eltűnésének, a kulturális örökség szétrombolásának, a természeti erőforrások pazarlásának; a túlnépesedésnek és a globális felmelegedésnek a megfékezése és megelőzése. A természet és a környezet az emberiség közös örökségének elválaszthatatlan része, amelyet pedig minden kétséget kizáróan meg kell őrizni.¹⁴

A harmadik ellenvetés úgy szól, hogy az emberi jogok mai *felfogása túlzottan individualista és túl kevésbé kollektív* természetű. Ez az érv, véleményem szerint, csak részben állja meg a helyét. Eltekintve ebben az összefüggésben a nemzeti, faji és vallási kisebbségi jogok kollektív természetével összefüggő pró és kontra érvektől, most csak általában az emberi jogok közvetett - vagy ha úgy tetszik, immanens, benne rejlő-kollektív természetére akarok kitérni. A saját emberi jogaiért küzdő egyén hasonló érdekű emberek egész csoportjának tesz küzdelmével szolgálatot, és ezzel indirekt módon hozzájárul a mindenkorai politikai folyamatok állandó mozgásban tartásához. Hadd álljon itt eszmefuttatásunk igazolására az alapjogok egyik kategóriáján bemutatott példa.

A vélemény-, a sajtó-, az egyesülési és gyülekezési szabadság mint *eszmei alapjogok* az igazság felismerésének előfeltételei, a szellemi toleranciára nevelés eszközei, a kényelmetlen, ellenszenves, a hagyományostól eltérő nézetek elnyomására irányuló hajlam ellenszerei. Éppen ezért alapnak tekinthetők a szabad és demokratikus döntési folyamatok számára, hiszen az információhoz jutás és az ellenőrzés joga rejlik bennük. A népet nem tekinthetik nagykorúnak és saját maga irányítására alkalmasnak, ha az adott állam vagy az éppen hatalmon lévő pártok vagy klikkek döntenek el, hogy melyik vélemény kellőképpen veszélytelen ahhoz, hogy a nép elé tárják. Vagy még tovább menve: a nép nem képes a különböző szerveket és hatóságokat szabadon megválasztani és ellenőrizni, ha nem kritizálhatja, nem kifogásolhatja, nem kérdőjelezheti meg azok tevékenységét. És a fenti eszmei alapjogok bizonyos értelemben egyes kisebbségi csoportok védelmének is eszközei, hiszen végső soron a többségi akarat korlátozását is lehetővé teszik egyes - esetleg - népszerűtlen eszméket valló kisebbségi csoportok javára. Így belátható, hogy ezen alapjogok voltaképpen az életképes és reális demokrácia funkcionális, működésbeli előfeltételei.

A *eszméknek* fentiekben felvázolt, általam kívánatosnak tartott szabadpiaca és az ezzel szorosan összefüggő nyitottság természetesen nem képes azonos mértékben, egyöntetűen minden egyén és minden csoport érdekeit szolgálni. Nem újdonság az a megállapítás, mely szerint léteznek olyan csoportok és kisebbségek, amelyeknek igen alacsony az esélyük, hogy többséggé váljanak, illetve-többséggé válásuk éppenséggel lehetetlen. E csoportok és kisebbségek saját elhatározásból keletkezett vagy rájuk erőszakolt mássága azonban pótlólagos csoport-és kisebbségvédelmet tesz szükségessé. Okfejtésünknek ezen a pontján áttérünk az *emberi jogokról a kisebbségi jogokra*.

*

A speciális; sajátos kisebbségvédelem szükségességét - talán kissé rendhagyó módon - *Svájc példáján* szeretném bemutatni.¹⁵ Svájc olyan ország, amely hangsúlyozottan tudatában van a kisebbségi kérdés jelentőségének. A svájciak előszeretettel állítják; hogy saját, konszenzuson és részvételen alapuló döntési mechanizmusukhoz¹⁶ kiépültek a kisebbségvédelem intézményei. Ez természetesen Svájc földrajzi határain belül igaz is - *de azon túl fatális tévedés lenne az általában szükséges és elégséges kisebbségvédelmi eszközöket a közvetlen demokrácia és a föderatív alapú hatáskörelosztás intézményeivel azonosítani*. A Svájcban élő németek, franciák és olaszok, sőt rétorománok történelmi szerencséje, hogy ebben a vonatkozásban éppen az ő országuk jelenti a pozitív kivételt. Az általános elvek szempontjából azonban nem minden tanulság nélkül való a svájci modell egynemely intézményének működése: hiszen nem azt állítottuk, hogy a fent említett eszközök nem alkalmasak kisebbségvédelmi célokra; hanem csupán azt, hogy önmagukban nem elegendők. Érdemesnek tűnik a svájci népi kezdeményezést és nyelvi viszonyokat néhány mondattal jellemezni.

A *kezdeményezés* révén új politikai impulzusok és alternatívák kerülhetnek a szövetségi állam döntési folyamataiba a létező intézményi keretektől és a parlamenttől függetlenül. Ilyen értelemben a kezdeményezés a kisebbségi csoportok számára az ellenkezés, illetve az ellenállás eszköze. Az utóbbi évtizedekben - a népszavazáshoz hasonlóan - a kezdeményezés is bizonyos mértékű átalakuláson ment keresztül: reprezentatívabbá vált.¹⁷ Ezen azt értem, hogy számos kezdeményezés közvetett módon előre részeredményeket érhet el: hiszen a megszólított hatóságok már az esetleges népszavazás lefolytatása előtt reagálnak rá, tevékenységükkel elébe mennek, megelőzik, illetve sok esetben szükségtelenné teszik azt, nem utolsósorban azért, hogy lehetőség szerint semlegesítsék „kívülálló” csoportok befolyását a rendes döntéshozatali folyamatra. Így a kisebbségi és ellenzéki csoportok, miközben a népi kezdeményezés intézményéhez folyamodva érvényesíteni igyekeznek érdekeiket, közvetett módon lehetőséget nyernek arra is, hogy részt vegyenek a többség döntéshozó tevékenységében.

Maga a *föderalizmus* a négy nyelvű svájci nemzet¹⁸ olyan adottsága, amely a svájci németek, franciák, olaszok és rétorománok békés egymás mellett élésének-sőt megkockáztatható: békés együttélésének-begyakorolt eszköze. Tekintve, hogy Svájc francia és olasz kisebbségei saját kantonjaikban többséget alkotnak, a szövetségen belül elfoglalt kisebbségi pozíciójuk sokkal elviselhetőbb. Természetesen a svájci konstrukció sem tökéletes: a megoldás hiányossága, hogy nem minden kisebbségi nyelvhez tartozik saját, a német, a francia vagy az olasz mintának megfelelően szabályozott terület: a rétoromán anyanyelvűeknek tudvalevően nincs kantonjuk.

Egészében véve azonban a - svájci alkotmány által garantált - föderalizmus, legalábbis a nyelvi kisebbségek számára, pragmatikus és hatékony védelmet nyújt. Ha egy pillanatra alkotmányjogi szempontból is szemügyre vesszük a fenti megállapítást, feltűnhet benne egy, magában az alkotmányban rejlő ellentmondás: a nép és az egyes csoportok szabadon, minden

anyagi jogi korlát nélkül módosíthatják a szövetségi alkotmányt¹⁹, ez önmagában azt is jelentheti, hogy a kisebbségi nyelvek alkotmányos jogállását akár hátrányosan is meg lehet változtatni. *Elméletileg* tehát nincs jogi értelemben abszolút módon garantált kisebbségvédelem. A demokratikus folyamatok durva megsértése Svájcban a kisebbségekkel szemben azonban *gyakorlatilag* elképzelhetetlen. Hiszen Svájc vagy marad többnyelvű, vagy pedig elveszti belső létjogosultságát, „raison d'être”-jét, és egyszerűen széthullik.

A fenti gondolatmenettel azt kívántuk bebizonyítani: Svájc belső jogrendszere nem tartalmaz *speciális kisebbségvédelmi szabályokat*. A többség dönt, ahogyan az pluralista demokráciához illik, de a többségi akarat nem érvényesülhet abszolút módon, korlátok és feltételek nélkül. A szövetségi alkotmányban foglalt alapjogok, az egyes kantonok alkotmányai, az Emberi jogok európai egyezménye, az ENSZ emberi jogi dokumentumai és egy sor egyéb nemzetközi jogi szerződés, továbbá a föderációból adódó hatáskörelosztás és nem utolsósorban a méltányosság és a tolerancia mint beépített fékek folyamatosan a többségi döntések szűrőiként működnek. Svájcban tehát a kisebbségeknek bizonyos mértékben *indirekt*, a föderalizmusból, a demokráciából illetve éppenséggel az alapjogokból levezethető *csoporjogok* állnak rendelkezésére.

*

Európában például Németország, jog-összehasonlító szempontból Svájchoz hasonlóan - ha nem is olyan mértékben -, vagyis pluralista, szövetségi alapon kezeli a kisebbségvédelmet, speciális szabályok alkalmazása nélkül. Az 1982-es kanadai szövetségi alkotmány viszont a svájci és a német alkotmány által követett elvvel szemben külön rendelkezéseket tartalmaz az egyes etnikai kisebbségekre (az indiánokra és az eszkimókra), valamint a francia anyanyelvűekre vonatkozóan. E tanulmány kereteit azonban túllépné annak bemutatása, hogy milyen változáson, milyen válságon megy keresztül az utóbbi évtizedekben az eddig „megbízhatóan” működő svájci vagy éppen kanadai (konkrétabban: québeci) kisebbségvédelmi rendszer.²⁰

Az egykori Szovjetunió alkotmányai²¹ az orosz államot tizenöt köztársaságra, húsz autonóm köztársaságra, nyolc autonóm területre és tíz autonóm körzetre, összesen tehát 53 területi egységre osztották fel: Az 1988 és 1990 közötti időszakban a tizenöt köztársaság, számos autonóm terület, valamint néhány alkotmányosan korábban el nem ismert kisebbség szuverénné és részben önállóvá nyilvánította magát. Ez számtalan nemzetközi jogi kérdést vetett fel, különösképpen az új államok elismerésének, szuverenitásának, az államutódlásnak a problémáját, nem egy esetben új értelmezést téve szükségessé. Anélkül, hogy az utóbb említett nemzetközi jogi intézmények változásaira itt kitérnénk, egy ponton meg kell állnunk:²² a hagyományos, klasszikus nemzetközi jog szerint az új államokat nem aszerint ítélték meg, hogy kormányaik szabad választások útján nyerték-e el legitimitásukat, vagy hogy tiszteletben tartják-e az emberi és kisebbségi jogok éppen aktuális nemzetközi minimumszintjét. A klasszikus nemzetközi jog érvényesülése idején sokkal inkább egyfajta *rend*, egyfajta „pragmatikus stabilitás”²³ volt kívánatos: a nemzetközi jog szempontjából csak azon kormányok minősültek államuk hiteles képviselőinek, amelyek képesek voltak hatalmukat ténylegesen és huzamosan fenntartani, még akkor is, ha demokratikus vagy éppenséggel emberi jogi alapú legitimációjuk kívánnivalókat hagyott maga után.

Századunk kilencvenes éveinek kelet- és közép-európai változásai után azonban a fenti szemléletmód, úgy tűnik, átértékelésre szorul. Az első, legegyszerűbb és leghamarabb felmerülő kérdés, hogy vajon helyes-e ma egymással szembeállítani egyrészt *a rendet és a stabilitást*, másrészt pedig *a demokráciát és az emberi jogokat*, és a régi logika szerint a rend mellett dönteni. Nem jelentené-e ez a döntés azt, hogy a szuverenitást középkori vagy éppen abszolutisztikus értelemben az uralmon lévők privilégiumaként értelmezzük, ahelyett

hogy egyfajta modern felfogásban népszuverenitásként kezelnék?²⁴ Nem jelentené-e a régi logika szerinti döntés azt is, hogy pusztán a hatalomgyakorlás hatékonysága okán lemondunk a demokrácia, az emberi vagy kisebbségi jogok igényéről is? A klasszikus nemzetközi jog idején az új államok megítélése a rend és a stabilitás alapján nyilvánvalóan az államközi kapcsolatok strukturális, szerkezetbeli hiányosságait takarta: a mindenkori kormányok az irányításuk alá került népességgel szuverén módon, minden külső beavatkozás elhárításával járhattak el. Tehették mindezt azért, mert nem léteztek sem nemzetek közötti, sem pedig nemzetek feletti ellenőrző intézmények. A nukleáris fegyverek és a kelet-nyugati konfliktus korában túlságosan veszélyes lett volna minden olyan elképzelés, amely a demokratikus vagy emberi jogi előírásoknak netán erőszakkal, katonai úton akart volna érvényt szerezni. Érthető tehát, hogy az új államok megítélésében a rend és a stabilitás hosszú ideig elsőrendű jelentőséggel bírt.

Az *emberi jogok* nemzetközi jogrendszerének kiépülése és továbbfejlődése a második világháborút követő időszakban jóformán áttekinthetetlen.

A *kisebbségvédelem* kialakulóban lévő nemzetközi jogi rendszere azonban jelenleg még sem konkrétságát, sem garanciáit tekintve nem érte el az általános emberi jogokét. Azt a kérdést pedig, hogy vajon van-e, lehet-e nemzetközi jogi alapon igényt tartani egy *demokratikus kormányzati rendszerre*, vajon létezik-e egy „emerging right to democratic governance”,²⁵ még az 1989 utáni években is csak óvatosan tesszük fel. Szükségesnek tűnik két születőben lévő nemzetközi jogi intézményről néhány szót ejteni.

*

A nemzetközi jogi *kisebbségvédelem* intézménye kapcsán két problémakört ragadunk ki: a népek önrendelkezési jogának és a kisebbségek tényleges védelmének kérdését. E két problémakör vitathatatlanul összefügg, bár a kettő közül az önrendelkezési jog nyújt alapot tágabb, messzebb vívó igényekhez, mégis a kisebbségvédelem gondolata az átfogóbb.

Az első világháborút követően a Nemzetek Szövetsége keretében megalkották a kisebbségvédelem szerződéses rendszerét, amely azonban nem általában, hanem csupán egyes államok számára állapított meg kötelezettségeket. E szerződéses rendszer szándéka szerint a kisebbségeknek a mindenkori többséggel azonos jogállást biztosított, az oktatás és a nyelvhasználat terén bizonyos speciális jogosítványokkal. A második világháború után a kisebbségvédelmet háttérbe szorította az individuális emberi jogok kiépítése. Több évtizeden keresztül gyakorlatilag egyetlen, általános érvényű szerződés maradt a kisebbségek védelmére: az ENSZ keretében 1966-ban aláírt polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának 27. cikkelye. Ez biztosítja a „nemzeti, vallási és nyelvi” kisebbségek számára²⁶ a saját kultúra, vallás és nyelv használatának, ápolásának jogát. A 27. cikkely különálló, stabil, történelmileg kialakult és tagjainak összetartozás-tudatán alapuló csoportot ért kisebbségen. Nem tekinti e jogosítványok címzettjének az állam politikai vagy szociális szempontból kisebbségben lévő csoportjait. De nem szól a 27. cikkely az olyan „kisebbségről” sem, amely számbeli fölényben van (például Dél-Afrika fekete lakossága).

A nyolcvanas évek elején kezdtek szakmai szóhasználattal a „*kisebbségvédelem nemzetközi szokásjogi tartalmáról*” beszélni, keresve annak elemeit, próbálgatva a szokásjogi minimumra, standardre való hivatkozás politikai fogadtatását.²⁷ Ebben az időszakban a szokásjogi alapú nemzetközi kisebbségvédelem elemeihez tartozónak ítélték a genocídium és az erőszakos asszimiláció tilalmát, a kultúra ápolásának, a vallásgyakorlásnak, a nyelvhasználatnak a jogát, a diszkrimináció tilalmát, valamint az államok azon kötelezettségét, hogy kisebbségeik védelmére pozitív intézkedéseket foganatosítsanak. Ma már úgy tűnik, ehhez a programhoz további tartalmi elemként hozzásorolhatjuk -a valamikori Jugoszlávia területén lezajlott szörnyűségek hatására is - a kényszerkitelepítés tilalmát,

valamint a szülőföldön maradás jogát is.²⁸ Mi több, két évvel az évszázad, illetve az évezred vége előtt egyetlen állam sem zárkozhat el hitelesen a nemzetközi jogi kisebbségvédelem programjától annak megvalósítását saját belügyének minősítve és ezáltal elzárkózva a nemzetközi jelleg mint egyfajta garancia érvényesülése elől. Alighanem igaz, hogy a kisebbségi problémák egésze nem pusztán egyedi esetek egymásmellettisége, hanem egyfajta kaleidoszkóp: színesen kavargó változások gyors egymásutánja. A nemzetközi jog nyelvére áttéve a kisebbségvédelem tárgyát és technikáját: nem csoda, hogy a definíciók megfogalmazására tett kísérletek mindig igen kényes feladatot jelentettek, és eddig általában nem is vezettek megnyugtató eredményre. Pedig a fent említett néhány elem ma már minden kétséget kizáróan a nemzetközi jog részét képezi: így *cogens* szabálynak minősíthetjük a genocídium és kényszerkitelepítés tilalmát. A jogegyenlőség igénye és a diszkrimináció tilalma a kisebbségvédelem minimális tartalmi elemének tűnik, a megfogalmazott ellenvetések ritkulása és mára már hiánya folytán gyakorlatilag a *szokásjog* által biztosítottak tekinthető. És végül az az elv, hogy a kisebbségeknek csoportspecifikus sajátosságai - hagyományaik, kultúrájuk, vallásuk, nyelvük - fenntartásához és fejlesztéséhez az állam tűrési, sőt támogatási kötelezettségére van szükségük, más szóval, hogy a kisebbségeknek ilyen értelemben a többségtől való elkülönülésre és „jogegyenlőtlen” bánásmódra van igényük, ma már a kisebbségvédelem *programjellegű* szintjének tekintendő. Tekintettel az ENSZ, de főként az Európa Tanács és az EBEÉ, illetve EBESZ keretében igen gyorsan szaporodó, a nemzetközi jog által is értékelhető lépésekre,²⁹ a regionális és szubregionális nemzetközi jogi megállapodásokra európai szinten³⁰ - a fent megfogalmazott igényeknek rövid időn belül *közvetlen jogi érvényességet* és sajátos alkotmányjogi és nemzetközi jogi biztosítékokat kell szerezni.

A népek *önrendelkezési joga* kérdésénél eleinte nem volt szó a kisebbségvédelemről. Az önrendelkezési jog *előzményei* is a XVIII. század végéig a felvilágosodás eszmerendszerére nyúlnak vissza. A hangsúly abban az időszakban az alattvalók beleegyezésének követelményén, a „consent of the governed”, vagyis a demokratikusnak nevezhető népszuverenitáson volt. Ehhez az a követelés társult, hogy a határokat ne lehessen az érintett lakosság hozzájárulása nélkül megváltoztatni.

A XIX. századot a *nacionalizmus önrendelkezés-teóriája* uralta. A népnek mint nemzeti, etnikai-kulturális egységnek az előbbi elmélet szerint a nemzetállamban kellett volna megtestesülnie. Minden nemzet alkosson egy államot, minden állam pedig egy nemzetet testesítsen meg.³¹ A fenti követelés megvalósításának módja azonban mindvégig homályban maradt. A XVIII-XIX. század fordulóján mintegy ötven állam létezett. Ma az ENSZ-nek 180-nál is több tagállama van. Ezzel szemben egyes becslések szerint a Földön - a nyelvjárásokat nem számítva - közel háromezer különböző nyelvet beszélő, mintegy ötezerféle, etnikai, illetve nemzeti alapon egymástól elkülönülő embercsoport él.³² A fenti egy nemzet=egy állam követelésen alapuló önrendelkezés-elmélet nemcsak a harmadik világot hagyta teljes egészében figyelmen kívül, hanem nagyvonalúan megfeledkezett Európa számos kisebbségéről is.³³

Az ENSZ alapokmánya 1. cikkely 2. pontjában és 55. cikkelyében „a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog elvének” tiszteletben tartását tűzte egyik céljául. A két 1966-os emberi jogi egyezségokmány azonban már minden nép önrendelkezési „jogáról” szól.³⁴ Az ENSZ a gyakorlatban az önrendelkezés formulát a *gyarmatosítás felszámolására* használta fel. Ez a tény az *önrendelkezési jog antikolonialista értelmezésének* egyértelmű, de egyben egyoldalú támogatását jelentette. Az önrendelkezési jog alkalmazási körét a nyugat-európai államok gyarmataira, továbbá az amerikai, az ausztrál; valamint az új-zélandi szigetbirtokokra korlátozták, mégpedig az úgynevezett sós víz-elmélet szerint. Eszerint népnek és az önrendelkezés jogosultjának csak olyan terület lakossága tekinthető, amely földrajzilag különálló, a gyarmati határok által körbezárt, s az anyaországtól a tengerek sós

vize választja el. Az ENSZ által követett gyakorlat az önrendelkezési jogot a gyarmatok függetlenséghez való jogává tette, mely magában foglalta azt a jogot is, hogy szuverén államot hozhatnak létre a volt gyarmati határok keretein belül. Nem véletlen tehát, hogy az önrendelkezésnek csak annyiban tulajdonítottak jogi jelleget, amennyiben az ENSZ gyarmati felszabadító mozgalmának célját szolgálta, minden egyéb összefüggésben pusztán politikai-morális követelés maradt.

Az 1980-as évek végének és az 1990-es évek elejének közép- és kelet-európai, valamint szovjetunióbeli eseményei azonban a nemzetközi jog tudományát és gyakorlatát is rákényszerítik egyes intézmények tartalmának ártértekelésére, alkalmazási körük bővítésére. Nem megalapozatlan ezért azt gondolni, hogy most, a XX. század utolsó éveiben az *önrendelkezési jog újjáéledésének és több irányba mutató kiterjesztésének* vagyunk tanúi.³⁵

Az önrendelkezési jog tartalmi elemzése feltárja annak számos *megjelenési formáját*. Célszerűnek látszik közülük néhányat kiemelni és megkülönböztetni. Kettő befelé mutat, és egyetlen állam vagy nép belső önrendelkezését érinti. A *belső önrendelkezés* messzemenően azonosítható a belső szuverenitással: az államot alkotó nép joga politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális rendjének szabad megválasztása. Arra a kérdésre, hogy a „kisebbségi” nép - és nem pusztán az államalkotó többségi nép - is szabadon és autonóm módon meghatározhatja-e saját rendjét, a kisebbség védelem nemzetközi jogi szabályai adnak választ. A belső önrendelkezési jognak - a belső szuverenitáson túl - azt is jelentenie kell, hogy az államon belüli döntéshozatal folyamatainak jogi és gyakorlati szemszögből egyaránt a nép hozzájárulásán kell alapulniuk, demokratikusnak kell lenniük.

A *külső önrendelkezés* jelentheti azt, hogy bizonyos területek leválasztásához vagy anektálásához szükség van az érintett lakosság hozzájárulására. Mégis külső önrendelkezésen leggyakrabban a *szecesszió* vagyis *elszakadás jogát* érti a nemzetközi jog, annyiban, amennyiben szecesszió új szuverén állam megalkotását vagy egy területnek egy másik államhoz való csatlakozását, továbbá sajátos státus - akár valamiféle *autonóm*, kisebbségi, vagy egyéb politikai *státus* - létrehozatalát érti. A *gyarmatok felszabadulása*, vagyis az anyaországoktól való, az ENSZ gyakorlatában elismert függetlenedése alapján véve nem más, mint a szecesszió sajátos formája.

A gyarmatok felszabadulása mint a külső önrendelkezés egyik megjelenési formája ma már szokásjogi alapon elismerhető. Egy általános szecessziós jog elfogadottsága a nemzetközi jogban azonban 1989 előtt több mint vitatott volt. A félelem az állandó felfordulástól, a szétdarabolódástól, a szuverenitás korlátozásától, az intervenciótól elnyomta az önrendelkezés és a kisebbségvédelem alapelveinek tudomásulvétele és az érvényre juttatása iránti hajlandóságot a realistán gondolkodó világban. A kormányok az önrendelkezési jogban valamilyen forradalmi és ezáltal alkotmányellenes törekvést láttak, amely törvényességét és elismerését szemmel láthatóan csak erőszakos úton történő megvalósításától remélhette.³⁶ 1989-ig a legtöbb nemzetközi jogász azon a véleményen volt, hogy nem bizonyítható a szecessziós jogra vonatkozó olyan folyamatos gyakorlat és általános jogi meggyőződés létezése, amely a „hiteles nemzeti követelések megvalósítását” lehetővé tenné.³⁷

A szovjet birodalom összeomlása most már lehetővé és hihetővé teszi azt a megállapítást, mely szerint az önrendelkezési jog belső állami, demokratikus aspektusa éppúgy, mint a kisebbségek védelmével összefüggő aspektusa, újfajta fejlődés előtt áll. Az önrendelkezési jog hosszú távon csak akkor lesz hiteles és működőképes intézménye a nemzetközi jognak, ha lehetetlenné teszi a népakarat és a népi szuverenitás háttérbe szorítását, és megadja a kisebbségben lévő népeknek az emberi jogokkal nyilvánvalóan ellentétes és türhetetlenül igazságtalan idegen uralom felszámolásának lehetőségét. A jogfejlődés hosszú távon az önrendelkezési jog alkalmazhatóságának kibővülése irányába halad: mivel a gyarmatok

felszabadulása zömében befejeződött, a XX. század végétől kezdve a *demokrácia és a kisebbségvédelem megvalósulását is szolgálhatja.*

JEGYZETEK

- 1 Bracton (Henry of Bratton): *De legibus et consuetudinibus Angliae*. Lib. I. cap. 8. F. 5. In: G.E.Woodbine/S.E.Thorne (eds.): Cambridge/Mass. 1968. 2. köt. 33.
- 2 Jakob Fries: *Philosophische Rechtslehre und Kritik aller positiven Gesetzgebung, mit Beleuchtung der gewöhnlichen Fehler in der Bearbeitung des Naturrechts*. Jena 1803. 93. -saját fordítás a német eredetiből.
- 3 Kovács-Szabó: *Az emberi jogok dokumentumokban*. Budapest 1980. 633.
- 4 Ibid. 120. és 123.
- 5 Robert C. Brooks.: Franchise. In: J. T. Adams-R. V. Coleman (eds.): *Dictionary of American History*. 1940. II. 322-325., továbbá Heinz Kläy: *Zensuswahlrecht und Gleichheitsprinzip*, Diss.: Bern, Aarau 1956. 85. Erich Gruner szerint (*Schweizerische Nationalratswahlen*. Bern 1978. Ia 73.) például a választójoggal rendelkezők számára vonatkozó megbízható adatok Svájcban csak az 1890-es évektől állnak rendelkezésre.
- 6 Lásd erről további részleteket Elisabeth Badinter: *L'une et l'autre*. Paris 1986., főként a 198-205.
- 7 Theresa Rohner gegen Kanton Appenzell-Innerrhoden. Urteil vom 27. November 1990 des schweizerischen Bundesgerichts. In: *Europäische Grundrechte Zeitschrift*= EuGRZ 1991/5-6. 95-102.
- 8 A közösség szervei egy 1977. 04. 05-i közös nyilatkozatukban kifejezetten elismerték a közösség bíróságának hatáskörét az alapjogok ügyében való döntésre. Az alapjogok problémakörével összefüggő számos ügy közül példaértékűnek minősíthető az „Internationale Handelsgesellschaft” 11/70. sz. hat. In: Hummer-Simma-Vedder-Emmert: *Europarecht in Fällen*. Nomos 1994. 89. és köv. old.), valamint a „Nold”-ügyben hozott határozat (4/73. sz. hat., uo. 345. és köv. old.), melyek szerint az alapjogok olyan általános jogelveknek minősülnek, amelyeknek védelme a közösség bíróságának is kötelessége. A bíróság legújabb gyakorlatából vett esetek azonban azt is mutatják, hogy a fentiek nem kötelezik a közösség bíróságát arra, hogy az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéleteit, illetve bizottságának határozatait minden további nélkül elfogadja. (Lásd például az Otto BV/Postbank ügyben hozott C-60/92. sz. hat. In: *Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht*=EuZW 1993. 766. és köv. old.) Egyébként az Európai Unióról szóló szerződés (1992. 02. 07. Maastricht) F. cikk (2) bek. révén az alapjogok védelme az Európai Unió primer jogforrásainak rendszerébe is belekerült. Az F. cikk (2) bek. szövege: „Az Unió a közösségi jog általános elveként tiszteletben tartja az 1950. november 4-én Rómában aláírt Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezmény által garantált alapvető jogokat, valamint a tagállamok közös alkotmányos hagyományaiból következő alapvető jogokat.” (Szerződés az Európai Unióról. *Az Európai Közösség Jogszabályainak gyűjteménye* I.1/10 3.)
- 9 Müller, Jörg Paul: Grundrechte in der Demokratie. EuGRZ 1983. 337-344.
- 10 Ezt a nézetet látszik elfogadni és beépíteni az Emberi Jogok Európai Bírósága is néhány ítéletébe, például: az *Oberschlick-ügy* (1991. 05. 23., A/204 § 57.), az *Observer and Guardian-ügy* (1991.11. 26.,A/216 § 59.) vagy a *Sunday Times-ügy* (1991.11. 26., A/217 § 50.), de korábbiak is. Lásd Berger, V.: *Case Law of the European Court of Human Rights*. 1995.
- 11 A kifejezést Josef L. Kunz használta 1954-ben a következő szövegösszefüggésben: „At the end of the First World War »international protection of minorities« was the great fashion: treaties in abundance, conferences, League of Nations activities, an enormous literature. Recently this fashion has become nearly obsolete. Today the well-dressed international lawyer wears »human rights«.” Kunz: The present status of the international law for the protection of minorities. *American Journal of International Law*=AJIL (48) 1954. 282.
- 12 Alston; Philip: A Third Generation of Solidarity Rights: Progressive Development or Obfuscation of International Human Rights Law? *Netherlands International Law Review*=NILR, (29) 1982. 307-322., továbbá Riedel, Eibe H.: *Theorie der Menschenrechtsstandards*. 1986. 210-259. és 311-343., valamint Kardos Gábor: *Emberi jogok egy új korszak határán*. Budapest 1995., különösen a 28-82., de lásd még Mavi Viktor: Szolidaritási jogok avagy az emberi jogok harmadik nemzedéke. *Állam és Jogtudomány* 30/1 2.
- 13 Végig kimondatlanul is ezt bizonyítja ennek az eszmének legelfogadottabb és legautentikusabb megszólaltatója, Konrad Lorenz még a jogi logikához szokott gondolatvilágban élő személy számára is érthetően és olvashatóan például *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne* című írásában (Budapest 1994). Vagy ugyanehhez a témához további nem jogi munka: Eibl-Eibesfeldt, Itenäus: *Fallgruben der Evolution-der Mensch zwischen Natur und Kultur*. (Wien 1991. 66.)
- 14 Ehhez lásd Lennon, Michael J.: Has International Law Failed the Elephant? *AJIL* (84) 1990. 1-43.
- 15 A svájci modell kiemelése és példaként való kezelése a többi, talán tipikusabbnak mutakozó, létező kisebbségvédelmi megoldások közül azzal indokolható, hogy egy atipikus modellből könnyebben és

- szemléletesebben lehet azokat a tényezőket kiemelni; amelyeket a tipikus modellekben viszont szeretnénk látni.
- 16 Ilyenek: a népszavazás és a népi kezdeményezés, a közvetlen demokrácia intézményei, valamint a föderatív alapú hatáskörmegosztás az államszövetség és a kantonok között.
 - 17 Ehhez lásd Lammer, Markus: *Das demokratische Prinzip in der aktuellen schweizerischen Diskussion* (diplomadolgozat kéziratban). Karl-Franzens-Universität Graz 1994. Különösen 20-33. További, újabb források a témához: Fleiner-Gerster, Th.: Minderheitenschutz im kantonalen Recht der Schweiz. In: *Jahrbuch des Öffentlichen Rechts= JÖR* 1991/40. Jaggi, J. Christian: *Nationalismus und ethnische Minderheiten* (Zürich 1993). Richter, Dagmar: Die rechtliche Stellung der Minderheiten in der Schweiz. In: Frowein-Hofmann-Oeter: *Das Minderheitenrecht europäischer Staaten*. I. Berlin Heidelberg 1993. 308-368.
 - 18 Az 1874. április 19-én népszavazással elfogadott svájci alkotmány már preambulumban használja a „svájci nemzet” fogalmát: „Die Schweizerische Eidgenossenschaft, in der Absicht, den Bund der Eidgenossen zu festigen, die Einheit, Kraft und Ehre der schweizerischen Nation zu erhalten und zu fördern, hat..” (In: Rehbinden-Zäch: *Schweizerische Gesetze*. Bern-Basel-München, Stand 1993.10/4.) Az 1938. február 20-i népszavazással az alkotmány 116. cikkelye Svájc négy nemzeti nyelvét és három hivatali nyelvét rögzíti: „(1) Das Deutsche, Französische, Italienische und Rätoromanische sind Nationalsprachen der Schweiz. (2) Als Amtssprachen des Bundes werden das Deutsche, Französische und Italienische erklärt.” (In: Rehbinden-Zäch: *Schweizerische Gesetze*. 10/48.) 1995. március 10-én került sor a fenti nyelvi cikkely, a 116. cikk új szövegéről való népszavazásra. A svájci alkotmány új 116-os cikkelye a következőképpen hangzik: „(1) Deutsch, Französisch, Italienisch und Rätoromanisch sind die Landessprachen der Schweiz. (2) Bund und Kantone fördern die Verständigung und den Austausch unter den Sprachgemeinschaften. (3) Der Bund unterstützt Massnahmen der Kantone Graubünden und Tessin zur Erhaltung und Förderung der rätoromanischen und der italienischen Sprache. (4) Amtssprachen des Bundes sind Deutsch, Französisch und Italienisch. Im Verkehr mit Personen rätoromanischer Sprache ist auch das Rätoromanische Amtssprache des Bundes...” *Neue Zürcher Zeitung=NZZ* 1995. március. Frenkel, Max: *Was bringt der neue Sprachenartikel?*
 - 19 Lásd a svájci alkotmány 118-123. szakaszait. In: Rehbinden-Zäch i.m: 10/48-50.
 - 20 A hosszú évekig húzódó „Meech Lake”-konfliktus, vagyis az 1987-es alkotmány-kiegészítés vitája, vagy más igények megfogalmazása, többek között a Québec-tartomány „société distincte”-ként való elismertetése lényegében éppen ezt, tehát a beváltak hitt modellek válságát jelzi. Bizonyos értelemben a svájci és a kanadai modell hasonlóságait, különbségeit, mindkettő használhatóságát a kisebbségek mint védendő értékek szempontjából vizsgálja Marko, Joseph: *Autonomie und Integration Rechtsinstitute des Nationalitätenrechts im funktionalen Vergleich* című művében, Wien-Köln-Graz 1995. Különösen 332-337.
 - 21 Az 1918-as, 1924-es, 1936-os és 1977-es szovjet alkotmány 71., 85., 87., illetve 88. cikkelyei. Lásd egyébként a szovjetunióbeli, illetve annak utódállamaiban fennálló kisebbségi kérdéskomplexumhoz: Brunner, Georg: Die Rechtslage der Minderheiten nach sowjetischem Verfassungsrecht. In: Brunner-Kagedan: *Die Minderheiten in der Sowjetunion und das Völkerrecht*. Köln 1988., továbbá szintén Brunner, G.: Die Stellung der Muslime in den föderativen Systemen der Sowjetunion und Jugoslawiens. In: Kappeler-Simon-Brunner: *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien*. Köln 1989., valamint Brunner, G.: Minderheiten in der Sowjetunion. In: *German Yearbook of International Law* 34. 1991. 354-412.
 - 22 A Nemzetek Szövetségének égisze alatti kisebbségvédelem jelentősége nagyobb, mint amennyi figyelmet tulajdonítunk neki.
 - 23 A kifejezést használja Anaya, James: The Capacity of International Law to Advance Ethnic or Nationality Rights Claims. *Human Rights Quarterly* 13. 1991. 403-411.
 - 24 Reisman, W. Michael: Sovereignty and Human Rights in Contemporary International Law. *AJIL* (84) 1990. 866-876.
 - 25 A kifejezést használja Franck, Thomas M.: The Emerging Right to Democratic Governance. *AJIL* (86) 1992. 46-91.
 - 26 Az egyezségokmány 27. cikkelyének angol, francia, illetve német nyelvű szövege a „nemzeti” jelző helyén az „ethnic-ethnique-ethnische” szavakat használja. Lásd például a német nyelvű szerződésszöveget: Sartorius Bd. II. (St. 1988) Internationale Verträge/Europarecht 20/10. Az egyezségokmány 27. cikkelyének értelmezését lásd többek helyett Bruhács Jánosnál: A kisebbségek védelmének szabályozása az ENSZ keretében. In: Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.): *Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről*. Pécs 1988. 198-206. A 27. cikkely szövege: „Olyan államokban, ahol nemzeti, vallási vagy nyelvi kisebbségek élnek, az ilyen kisebbségekhez tartozó személyektől nem lehet megtagadni azt a jogot, hogy csoportjuk más tagjaival együttesen saját kultúrájuk legyen, hogy saját vallásukat vallják és gyakorolják, vagy hogy saját nyelvüket használják.” Kovács-Szabó i.m. 410.
 - 27 Ermacora, Felix: The Protection of Minorities before the United Nations. *Recueil des Cours d'Académie de Droit International=RCADI* (182) 1983. IV. 247-370, ezen belül a 345-346.

- 28 Erre a kérdésre különösen a német nemzetközi jogi szakirodalom reagált gyorsan, láthatóan felkészülten a 80-as évek végén, 90-es évek elején. Például: Tomuschat, Ch.: Das Recht auf Heimat. Neue rechtliche Aspekte. In: *Festschrift für K.J.Partsch*. 1989. 183-212. vagy Kimminich, O.: Das Recht auf Heimat, ein Menschenrecht für alle. In: Blumenwitz/von Mangoldt (szerk.): *Neubestätigung und Weiterentwicklung von Menschenrechten und Volksgruppenrechten in Mitteleuropa*. 1991. 39-49. de mindenekelött: Zayas, A de: Das Recht auf die Heimat, ethnische Säuberungen und das Internationale Kriegsverbrechertribunal für das ehemalige Jugoslawien. *Archiv der Völkerrechts=AVR* (35)1997. 29-72.
- 29 Lásd az említett intézmények keretében fennálló konkrét jogi adottságok ismertetését és értékelését legrészletesebben: Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest 1996. A monográfia elkészülte óta jelentős változás történt: a kisebbségi keretegyezmény is hatályba lépett 1997. szeptember hónapban.
- 30 Ide értendők az időközben az Európai Unió tagállamaivá vált nyugat-európai államok korábban-részben az első világháborút, részben pedig a második világháborút követő évtizedekben - kötött, zömében kétoldalú megállapodásai. De természetesen és elsősorban figyelemre méltóak a kilencvenes években a kelet-közép-európai államok által kötött úgynevezett alapszerződések!
- 31 K. Bluntschli követelése hangzott ily módon *Allgemeine Staatslehre* című művében (1886. 6. kiadás, 1965-ös újrányomás) 107.
- 32 Az etnikai illetve nemzeti csoportok számát illetően igencsak megoszlanak a vélemények: a skála 575-től 5000-ig terjed. Lásd Gurr T. R.-Scarritt J. R.: Minorities Rights at Risk: A Global Survey. *Human Rights Quarterly=HRQ* (11)1989. 375-405. Illetve Gurr: *Minorities at Risk. A Global View of Ethnopolitical Conflicts*. Washington 1993.
- 33 A XIX. századi nacionalizmus misztifikáló megfogalmazásánál egy sokkal találóbb, a kérdés lényegéhez közelebb álló megjegyzés, bár csipkelődő ugyan, K. W. Deutschól származik: „Eine Nation ist eine Gruppe von Menschen, die durch einen gemeinsamen Irrtum hinsichtlich ihrer Abstammung und eine gemeinsame Abneigung gegen ihre Nachbarn geeint ist.” Az idézet saját magyar fordításban: „A nemzet egy olyan embercsoport, amelynek tagjait a származásukra vonatkozó közös tévedés és a szomszédaikkal szemben érzett közös ellenszenv köti össze.” K. W. Deutsch: *Nationenbildung, Nationalstaat, Integration*. Düsseldorf 1972.
- 34 A két egyezségokmány azonos szövegű I. része tartalmazza ezt a mondatot: „Minden népnek joga van az önrendelkezésre.” Kovács-Szabó i.m. 398. és 423.
- 35 Lásd többek között S. Oeter: Selbstbestimmungsrecht im Wandel. Überlegungen zur Debatte um Selbstbestimmung Sezessionsrecht und „vorzeitige” Anerkennung. *Zeitschrift für Ausländisches Öffentliches Recht und Völkerrecht=ZAÖRV* (52) 1992. 742-780.
- 36 Így például Katanga (1960-1963), Biafra (1967-1970) vagy Banglades (1971-1972).
- 37 Ezen a véleményen volt többek között két québeci származású szerző: J. Brossard: L'accession à la souveraineté et le cas du Québec. 1976. 82-89. valamint Turp, D.: Le droit de sécession en droit international public. *Canadian Yearbook of International Law* (20) 1982. 77.

ELISABETH SÁNDOR-SZAIAY

Minority question in an international law context at the end of the twentieth century

Some two hundred years after the French Declaration of the Rights of Man and the Citizen and the Federal Constitution of the United States, one tends to regard the last decades of the twentieth century as the period of the victory of the idea of human rights, liberty, democracy and the rule of law. The victory of ideas, however, did not lead to the transformation of these ideas into legal norms, neither to their transformation into reality. On the contrary, it is surprisingly difficult to convert the basic values into legal rules and to turn them into reality.

By the end of the twentieth century, at least on European level, the substantive and procedural norms, the institutional structure and the implementation mechanism of minority protection has been formed into a comprehensive system by means of international treaties as well as customary international law.

The national, democratic aspect of the right to self-determination as well as its minority aspect is on the verge of a new kind of development. In the long term, the right to self-determination can remain a credible and functioning institution of international law only if

the minorities are given the opportunity to liberate themselves from alien domination which is unbearably unjust and is evidently contrary to the norms of human rights. In the long term, the development of international law points towards the widening of the applicability of the right to self-determination. This right may serve the realization of democracy and the protection of minorities.

KARTAG-ÓDRI ÁGNES

A csoportidentitás és a kisebbségi kulturális jogok

Az identitáshoz való jog az egyéni szabadságot előtérbe helyező etnikai elvű csoportautonómia központi kategóriája. Ugyanakkor egyetemes emberi jog is, melynek alanyai egyének és csoportok vagy közösségek egyaránt lehetnek. Az identitáshoz való jogot rendszerint úgy lehet felfogni, mint folyamatosan gyakorolható szabadságjogot. Az identitás ápolása, fejlesztése és megőrzése lényegében a kultúra által történik

A kulturális jogok a nemzetközileg elismert emberi jogok corpusába tartoznak (az úgynevezett második generációba, a gazdasági és szociális jogokkal együtt). Az egyén vagy a csoport arra irányuló jogairól van szó, hogy kifejezésre juttassa saját kultúráját, amelyet egyéni kulturális érdekként vagy pedig az azonos (egymáshoz közeli) kulturális értékeket elfogadó meghatározott csoporthoz való tartozásként értelmeznek. A szakirodalom a kulturális jogok kérdéskörének tárgyalásakor lényegében a csoportjogokat helyezi előtérbe. Mindaz, amit kulturális jognak, illetve a saját kultúrához való jognak neveznek - a másághoz való jog elismerését feltételezi mind az egyén, mind pedig a csoport számára.

Mivel e második generációs jogok a „valamivel szembeni szabadság” negatív meghatározással jellemezhetők, s biztosításukhoz nem az állam tartózkodása, hanem beavatkozása szükséges, továbbá mivel a szubjektum lehet olyan közösség, amely e csoport identitásának fogalma által alakul ki, fennáll annak a veszélye, hogy a kulturális jogok kérdése politikai szintre tevődik át. A kollektív identitás körüli tömörülés ugyanis a többnemzetiségű közösségekben a leggyakrabban a többség-kisebbség viszonyának jelentését kapja, illetve a csoportos kulturális jogok (etnikai) kisebbségi jogokká válnak

A kérdést az teszi időszerűvé, hogy az európai multikultúra kontextusát illetően nincs megfelelő tolerancia; ezt úgy próbálják áthidalni, hogy leszűkítik egy köztes fogalomra - a kulturális identitáshoz való jogra.

A kulturális identitás azoknak a tényezőknek az összessége, amelyek alapján egy személy vagy csoport önmagával rendelkezik, kifejezésre jut és felismerhetővé válik; a kulturális identitás magába foglalja az egyén szabadságát és méltóságát, ugyanakkor azt is, hogy részese a különféle sajátos és általános, történelmi és a jövő felé forduló kulturális folyamatoknak.

A kulcsszavak emberi jogok, kultúra, kulturális jogok, kollektív identitás, kulturális identitás.

Bevezető

A mai világban az „identitás” elterjedt fogalom, amellyel sok mindent igyekeznek kifejezni: a politikai identitást a modern identitás válsága váltja ki; a nemzeti identitás érzését a nemzetállamokban a hazafias ikonográfia erősíti; a kulturális identitás a multikulturalizmus érvényesülésének eszköze abban a kísérletben, hogy létrejöjjön az egyéni és a csoportos kulturális jogok toleráns megnyilvánulásának modellje stb.

Első látásra úgy tűnik, hogy az identitás jól ismert és szokásos diagnózisokat és magyarázatokat tesz lehetővé, valamivel részletesebb elemzés után azonban észrevehető, hogy a terminus által lefedett „terület” az állandó használat miatt a vártnál kevésbé lesz meghatározható. Ez a megállapítás, úgy tűnik, különösen a kulturális identitás fogalmára igaz. A multikulturális és multietnikumú Európa kérdésének, akárcsak a türelmetlenség „eszméje” és a modern demokrácia eszméje összeütközésének aktualizálódása, szükségessé teszi az emberi jogok fogalma minden elemének az újbóli meghatározását. Az Európa Tanács legújabb próbálkozásai előtérbe helyezik a kulturális jogokat, arra alapozva, hogy a jogon

kívüli kategóriáknak, ebben az esetben a kultúra védelmének konfliktushelyzetekben, „sajnos” elsősorban *jogi kifejezést* kell kapnia. Ez pedig azzal a nehéz feladattal szembesít, amellyel meghatároznák a kultúra, a kulturális jogok fogalmát mint az emberi jogok és jogok szubjektumai általános fogalmának a részét, ami a kulturális identitás fogalmában nyer gyakorlati alkalmazást.

A kulturális jogok helyének megállapítása az emberi jogok általános rendszerében

Úgy tűnik, az emberi jogok általános fogalmának meghatározása nem „elégge” végleges, habár terjedelmes irodalmat szenteltek neki. Ennek több oka is van, közülük néhány szembetűnő: az egyik ok az lehet, hogy a terminus viszonylag új, s a mindennapi beszédben csak az Egyesült Nemzetek Szervezetének megalakulása óta használatos (habár olyan ellentétes vélemény is van, miszerint az emberi jogok villámgyors változáson estek át¹ az úgynevezett „természetjogi” értelmezéstől a közvetlen politikai visszaélésig, az úgynevezett „álarcfogalomig” (Posner 1986); másrészt ezeknek a jogoknak a rövid története számuk gyors növekedésének tendenciáját mutatja, úgyhogy most, a század végén szükségessé válik belső osztályozásuk (az emberi jogok úgynevezett katalógusa); továbbá ezen jogok hierarchiájának és védelmi mechanizmusának (belefoglalva az internacionalizálás kérdését is) létrehozása úgyszintén viszonylag lassan történik.

Ettől függetlenül azonban kiindulhatunk abból a tényből, miszerint ma úgyszólván általánosan elfogadott nézet, hogy a kultúra és a civilizáció formájától és állapotától függetlenül minden emberi lény alapvető jogait legalább elméletileg el kell ismerni, s emiatt egyetlen állam sem merészeli nyilvánosan ellenezni az emberi jogok eszméit (Claude-Weston 1989:16). Mi több, az emberi jogok védelmének „internationalizálása” (Dimitrijević 1989: 3. és 291-től tovább) folytonos és nyilvánvalóan szükséges eljárás.

Az állami politika szintjén az emberi jogok jelentőségének értékelésében jelentős változások vehetők észre. Míg korábban az emberi jogok védelmének teljes kérdésköre a belső igazságszolgáltatás tárgyát képezte, ma már általánosan elfogadott, hogy alkotmánya megfogalmazásakor egyetlen ország sem hagyhatja figyelmen kívül az emberi jogok egyetemes szavatolásának elveit.

Az integrációs folyamatok - példaként az Európa Tanács szervezetét említjük - ehhez formálisan is hozzájárulnak az Emberi Jogok Európai Bíróságának és ez utóbbi bizottságának gyakorlata mutatja, hogyan alakulnak ki a védelem nemzetközi szabványai (Paunović 1993). Az emberi jogok nemzetközi védelmének fejlődése során fokozatosan szükségessé vált az osztályozásuk (figyelemmel kísérve az „alcsoportok” különbözőségeit). Így

jött létre az *Emberi jogok katalógusa*. Az általános és szokványos felosztás az emberi jogok három generációját különbözteti meg (Bokorné 1995:25). A legszemléletesebb magyarázatot Vasak metaforájában találjuk, amely szerint az első nemzedékbe a polgári és politikai jogok (liberté), a másodikba a gazdasági, szociális és kulturális jogok (égalité), a harmadikba pedig a szolidaritási jogok (fraternité) tartoznak (Vasak 1977:29).

Hogy a kulturális jogok fogalmi meghatározásának kísérlete lehetővé váljék, mint már hangsúlyoztuk, előbb néhány, úgymond, formális jellegű (helymeghatározó) megjegyzést kell tennünk.

- a) Az emberi jogok második generációja, amelyhez az előbb említettek szerint a kulturális jogok is tartoznak, bizonyos értelemben ellentétesek az elsővel (a polgári és politikai jogokkal). Ez utóbbiak „valamihez való jogként” („rights to”) elsősorban pozitív értelmezést kapnak, és következésképpen az állam *tartózkodását* követelik. Ezzel ellentétben a „*valamivel szembeni szabadság*” negatív értelmezése szerint meghatározott második generációnak az a jellegzetessége, hogy a magától értetődő

tartózkodás mellett az állam *intervencióját is* követeli „az értékek megteremtésében és elosztásában való egyenlő részvétel” biztosítása céljából (Claude Weston 1989:18).

- b) Vannak szerzők, akik a „nemzedékek” különbözőségét abban látják, hogy az első generációhoz tartozó jogok a szabadságok és jogok egyéni felfogásán alapszanak. Ezzel szemben a második generációhoz tartozók (szociális-gazdasági, kulturális, oktatási és hasonló jogok) *kollektív* jogokat képeznek, olyan értelemben, hogy nem az egyént mint individuumot, hanem egyes (különböző mércék alapján kialakult) bővebb vagy szűkebb közösségeket illetnek meg (Imbert 1995:3). Az álláspont megválasztásának a hatékony összehasonlítás szempontjából nincs illusztratív jelentősége, viszont annál nagyobbak a következményei: Az a meghatározás ugyanis, hogy a közösség a jogok „hordozója”, azonkívül, hogy nehéz pontosan azonosítani a lehetséges közösségek hálózatát, ahhoz az értelmezéshez is vezethet, amely a kulturális jogok kérdését az úgynevezett kisebbségi jogokra korlátozza, miáltal ez a kérdés lényegében politikai térre tevődik át és leszűkül. Ezt most nem részletezve megemlítjük, hogy a leginkább elfogadható megoldást az egyik legújabb nemzetközi dokumentumtervezet kínálja (Avant-project de Declaration sur les droits culturels), amely a kultúra meghatározásakor annak szubjektumaként *személyt vagy csoportot* jelöl meg.

Arra, hogy a végletek nem kívánatosak, mert eltorzíthatják az alapeszmét, példaként azt az ellentétes nézetet említjük meg, amely „a különbözőséghez való jog” („right to be different”) megfogalmazásában jut kifejezésre, ez pedig lényegében azt jelenti, hogy a kultúrát nem lehet objektívan, hanem csak az egyén szemszögéből meghatározni (Vedel 1991:355).

Marad azonban a megállapítás, hogy a „generációk” között fennáll a szubjektumok különbözőségének elve. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy az „új nemzedékek” kialakulásában benne van annak a civilizációs előrehaladásnak az eszméje, amely lehetővé teszi e jogok természetének szubtilisabb megközelítését, aminek formális következménye a (nem) meghatározott csoportok szubjektumként való különválasztása; ez elsősorban a harmadik generációra (a békéhez való jog, környezetvédelmi jogok stb.) vonatkozik. Ez ugyanakkor alátámasztja azt a feltételezést, hogy a másodiknak mint „köztes generációnak” konfliktuselhárító jellege is van, s így szubjektumai egyszerre az egyének és a közösségek.

- c) Az előzőkből következően felvetődik a generációk tulajdonságaiból adódó és a jogok természetét érintő különbségek kérdése is. Míg ugyanis az első generációról azt tartják, hogy az általános jogokat foglal magába, addig a másodiknál a címzettek és a jogok természete (a szociális egyenlőség szavatolása) alapján nyitva marad *a különösség* opciója.
- d) A hagyományos polgári és politikai jogok szavatolásának értelme, hogy az egyén szabadságát megvédje az államtól, egyszersmind határt szabjon az állam hatalmának. Olyan tiltások, amelyek elrendelik az állam tartózkodását a cselekvéstől. Ezzel szemben a jogok második csoportjának (szociális-gazdasági, kulturális, oktatási és hasonló jogok) értelme a „gyengébb rétegek” védelme (Jovanović 1924:458). Ebből ered az állami cselekvés szükséglete is; e jogok megvalósításának előfeltétele éppen az állam törvényhozási tevékenysége. Ezeknek a jogoknak az alkotmányos szavatolása „inkább egy nagy törvényhozási program, mintsem meghatározott jogszabályok gyűjteménye” (Jovanović 1924:459). A hagyományos jogoktól eltérően ezek nem csupán az alkotmány alapján valósulnak meg (ritka eset, hogy az alkotmányban külön kiemelik és csoportosítják ezeket a jogokat, s felsorolják megvalósításuk biztosítékait és feltételeit-ilyen kivétel Spanyolország, Portugália és Venezuela alkotmánya). A törvénnyel ugyanis nemcsak védelmük eszközeit és eljárási módját határozzák meg, hanem

megállapítják minden egyes jog tartalmát, valamint azokat a szubjektumokat is, akiket ezek a jogok megilletnek.

- e) Ebből következően a második generációba tartozó jogok „fokozatosan valósulnak meg”, s ez azt jelenti, hogy az államok csupán kötelezettséget vállalnak arra vonatkozólag, hogy „erőfeszítéseket tesznek”, törekednek fokozatos biztosításukra. A fortiori példája lehet ennek az, hogy az oktatáshoz való jogot belevonták az Európa Tanács emberi jogi védelmi rendszerébe, s beleépült Az emberi jogok védelméről szóló európai egyezménybe is (az 1963. évi 1. számú Jegyzőkönyv 2. cikkelye), éppen azért, hogy „erőteljesebb” mechanizmus védje (Paunović 1993:129).
- f) Az előbbi megállapításból következik ezeknek a jogoknak a nemzetközi elterjesztésére vonatkozó elképzelés erősödése. Míg a hagyományos jogok esetében védelmük lényege valamilyen módon abban állt, hogy beleépültek a belső jogrendszerbe, addig a második generációt az a próbálkozás jellemzi, hogy kiváljon az államok egyedi igazságszolgáltatásából, s a védelem minimumának a mércéit nemzetközi szinten állapítsák meg. Amint a vonatkozó irodalomban is olvashatjuk (Hiber 1996:204), tekintve, hogy e jogok védelmének az állam egyszerre kötelezettje és szavatolója, szükséges megakadályozni e két funkció összekeverését.

A kultúra, a kulturális jogok

A kultúra fogalma. „A kultúra a maga különleges formáival, folyamataival és saját törvényszerűségeivel külön valóság” (Kale 1988:49): A kultúrát sokféleképpen és különböző (gazdasági, szociális, pszichológiai, művészeti, filozófiai stb.) szempontokból lehet meghatározni (Szabó 1973: 107-119). Úgyszólván nincs olyan szociológiai tankönyv, amely ne térne ki a kultúra fogalmára. Amerikai szociológusok (Kreber, Kluckhohn) a kultúra 257 különféle meghatározását gyűjtötték össze (és rendszerezték); ez is mutatja, hogy nem célszerű e fogalomnak akár „munkajellegű” definiálásával sem próbálkozni. Mégis ki kell választanunk valamilyen elemi meghatározást, amely funkcionális kiindulópontul szolgálhat. Funkcionálisat, a fogalom azon tényezőire való korlátozódás értelmében, amelyek alapján felvázolhatnánk azokat a jogokat, amelyeket *közvetlen kulturális jogokként* jelölhetünk meg (CDCC, [95] 11. rev.: 13). Ez mindenekelőtt a kultúra azon elemeinek a meghatározását jelenti, amelyeket összekötő kapocsként használhatunk a megfelelő jog megalkotásánál. Egy ilyen új definíciót kísérel meg az UNESCO kulturális jogokról szóló nyilatkozata tervjavaslatának első cikkelye (Fribourg 1995:1), amely szerint a kultúra elemei azok az értékek, vallások, nyelvek, tudományok és művészetek, hagyományok, intézmények és életmód, amelyekkel egy személy vagy csoport kifejezésre juttatja magát, megvalósul és fejlődik.

Ez a definíció néhány többtényezős fogalmat tartalmaz: *a tárgy* (értékek... életmód), *az alany* (egyén... csoport) és *a célok* vagy eredmények (megvalósulás... fejlődés) szerint. A kultúra fogalma is különféle kifejezést kap azzal a próbálkozással, hogy ezek a kifejezések vagy elemek objektivizálódjanak. A kultúra fogalmának többtényezős jellegéből ered, hogy a közvetlen kulturális jogokat is elvileg többféleképpen lehet meghatározni, úgymint: a) politikai, gazdasági, szociális vagy a legszűkebb értelemben vett kulturális; b) egyéni és csoportos; c) kisebbségi és mutatis mutandis többségi; d) nemzetközi, illetve belső joggal vagy pedig egyidejűleg mindkettővel védett jogok. Tartalmukat viszont az említett tényezőkhez (objektum, szubjektum, cél) való viszonyuk meghatározásával, *instrumentalizálásával* nyerik el.

Az így különválasztott tényezők konkretizálásának egy irányban kell történnie, amelyet a kultúra mai fogalmának a klasszikus gyökerekkel való összeegyeztetésének, korszerűsítésének nevezhetnénk. (Megfigyelhető ugyanis, hogy a „művelést” és az oktatást is

jelentő latin *cultus* tőhöz hasonlóan, még a kultúra újabb definíciói is összetevő elemekként foglalják magukba mind az anyagi, mind a szellemi alkotásokat. (Ilić 1974:255; Marković 1994:263). Ha nem vesszük figyelembe az előző észrevételt, kultúrán csak szellemi kultúrát, azaz szellemi javakat és értékeket értünk (állam és jog, magatartási normák, a megértés eszközei, a vallás, tudás, nevelés, oktatás, tudomány, filozófia, művészet, ideológia, szokások stb.) (Tylor 1924:8; Kale 1988:42; Marković 1994:264), méghozzá „a saját kumulatív múltja általi nagy feltételezettségével” (Kreber 1969:978), de olyan értelmezésben, amely nemcsak a kulturális formákra, hanem a folyamatokra is kiterjed (Kale: ibid), szükségszerűen eljutunk az alapdefiníció funkcionális (a korszerű formákra és folyamatokra is vonatkozó) kiegészítéséhez (amint azt már előzőleg kifejtettük).

Ebbe a meghatározásba ugyanis már a hetvenes évek óta (Déclaration d'Arc-et-Senans) az oktatási rendszer mellett beletartozik a kommunikációnak vagy „tájékoztatási kultúrának”, tehát a tömegtájékoztatás minden formájának s az úgynevezett „kulturális iparnak” (az újságoktól a divatig és az életmódkultúráig stb.) a rendszerezése is, mégpedig azzal a céllal, hogy minden ki számára biztosítva legyen a saját választás lehetősége a szabadság és az emberi jogok tiszteletben tartásának jegyében (Declaration on Cultural Objectives. Berlin 1984).

A kultúra fogalmának (valamennyi elemének) objektivizálásában megnyilvánuló nehézségek még érthetőbbé válnak, ha nem hagyjuk figyelmen kívül *a kultúra szubjektumát* (csak a legtágabb meghatározást tartva szem előtt), ami magába foglalja a kultúra szubjektív alkalmazásának különféle formáit: az alkotást, a kommunikálást, a szelektálást, a választást s ennek megváltoztatását... Ezért nem kell csodálkoznunk a teoretikusok „örvendezésén” a régészet azon sajátossága láttán, hogy önmagától dinamikusan objektivizálódott: „a látókörből szükségszerűen eltűnnek az egyének, sőt közös magatartásuk is... az adatokat viszont készen, minden mástól eltérően a legtisztábban kapjuk meg” (Kreber 1969:981).

Közvetlen kulturális jogok. A közvetlen vagy általános kulturális jogok meghatározott (olyan, amilyen) definícióhoz kötődnek, s úgy azonosíthatók, mint az *embernek* (egyénnek vagy csoportnak) a jogai a *saját kultúra* kifejezéséhez, amelyet egyéni kulturális *érdekként* vagy pedig *azonos* (közeli) kulturális *értékeket* tiszteletben tartó meghatározott csoporthoz való *tartozásként* értelmezünk

Az általánosság szintje szerint így osztályozhatók:

- a) jog *a kulturális életben való részvételhez* (a legáltalánosabban), amelybe beleértődik a kultúrához való csatlakozás joga; a választás joga az egy vagy több kultúrához való tartozást illetően, azzal a joggal együtt, hogy ezt a kultúrát (ezeket a kultúrákat) kifejezhessék; a kulturális eredményekben (fejlődésben) való részvétel joga; a nemzetközi kulturális együttműködéshez való jog; az információk eléréséhez való jog; a kulturális demokrácia kinyilvánítása;
- b) az alkotáshoz és *a művészi* kifejezéshez való jog, beleértve az intellektuális tulajdonhoz való jogot is;
- c) *a tudományos* kutatás szabadságához és az eredményekhez való hozzáférés és azok alkalmazásának joga, különösen szem előtt tartva a gazdasági és etikai összefüggéseket. (Megemlítjük, hogy ez voltaképpen a gazdasági, szociális és kulturális jogokról szóló nemzetközi egyezmény klasszikus megoldásának változata. A *JSZSZK Hivatalos Lapja* 1971:7.)

Kulturális és kollektív identitás

A kultúra és a közvetlen kulturális jogok fogalmának az előzőekben felsorolt többféle jelentéséből nem következik azok meghatározatlansága. Közös nevezőjük, az együttes *differentia specifica* a *(kulturális) identitáshoz való jog*. A kulturális jogokról szóló

nyilatkozat idézett tervezete a kulturális identitást úgy határozza meg, mint azoknak a tényezőknek az összességét, amelyek alapján egy személy vagy csoport *önrendelkezik, megnyilvánul és felismerhetővé válik*; a kulturális identitás magába foglalja az egyén szabadságát és méltóságát; s ugyanakkor a különféle egyéni és általános, történelmi és a jövő felé forduló kulturális folyamatokba való beleépülését is (Wiley 1994:130). Az identitás fogalmának s ebből következőleg az identitáshoz való jognak e meghatározási kísérlete ugyanakkor *kettősséget* is mutat a kultúra és a kulturális jogok meghatározásában - *egyediséget és közösséget*.

Ezáltal szükségessé válik még egy fogalomnak a meghatározása. Ez pedig *a kulturális közösségcsoport* fogalma. Ez olyan emberek csoportja, akik azonos kulturális értékeket becsülnek, azonos kulturális referenciák alapján ismerik fel egymást, akiket közös identitás köt össze, s akik szeretnék ezt a közös identitást megőrizni és továbbfejleszteni.

Ahhoz azonban, hogy egyáltalán kulturális jogokról (és kulturális identitásról) beszélhessünk, lényeges annak hangsúlyozása, hogy *az egy kulturális közösséghez való tartozás, illetve e tartozás vállalása egyszerre egyéni kulturális és politikai jog* (Bíró Gáspár 1995:217).

Senkit sem lehet besorolni bizonyos kulturális közösségbe valamilyen jelleg, jegy alapján, legyen az bármennyire is objektív és felismerhető. A kulturális identitás megválasztása magába foglalja a közösség-, a csoportidentitás választásának a szabadságát is. Mutatis mutandis, a közösség csoportos kulturális jogaiban való participáció is *az egyén individuális emberi joga*.

A kulturális közösség meghatározásának az a legnagyobb veszélye, hogy összemossuk az etnikai közösséggel. A kulturális pluralizmus ekkor etnikaivá alakul át, és elkerülhetetlenül hangsúlyozottan politikai térre tevődik át. Eltűnik minden különbség a kulturális és a politikai jogok között oly módon, hogy az előbbiek beleolvadnak az utóbbiakba. Ez különösen a többnemzetiségű közösségekben éleződik ki, amelyekben feltételezik, nyilvántartják vagy éppen hangsúlyozzák *a többség és a kisebbség* létezését; ebben az esetben ugyanis a csoportos kulturális jogok (etnikai) kisebbségi jogokká válnak. Ugyanilyen veszély áll fenn akkor is, ha a kulturális közösséget összekeverik a vallási közösséggel. Ekkor szükségszerűen romba dől az emberi jogoknak mint egyéni „felismerhetőségeknek” és kollektív jogoknak a védelmét szolgáló általános eszméje, s megnyílik az út a lehetséges konfliktusok előtt.

A kollektív kulturális jogok artikulációja ekkor átváltozik többség és kisebbség viszonyává (amely egyébként politikai irányát tekintve történelmileg változó viszony), és önmagában véve is az érdekek ütközésének lappangó és lehetséges forrását képezi. *A többség érdekét* megvédi *az állam*, amely objektíve *a többségi nemzetként* értelmezett többségnek kedvez. A kisebbség érdeke nehezebben jut kifejezésre és nehezebben érvényesül, ami a veszélyeztetettség érzetét váltja ki. A kulturális identitás ekkor már csak ürügy, s a politikai identitás funkcióját veszi át (Bíró 1994:97), míg az érdekek összeütközése (a többség-kisebbség viszonylatában) a türelmetlenség körülményeiben és a demokratikus intézmények hiányában drámai méreteket ölthet, amire a volt Jugoszlávia esete szolgálhat intő példaként.

Kétségtelen, hogy demokratikus és pluralista társadalomban az etnikai, vallási, politikai és minden más kisebbségnek nemcsak saját identitása kifejezéséhez van joga, hanem a többség-kisebbség viszony *a pozitív megkülönböztetést* is szükségessé teszi. A messzemenő és kiszámíthatatlan következményekkel járó tévedések abban mutatkoznak, hogy az etnikai, a kulturális vagy politikai közösséghez való tartozás jogát valódi ismérv nélkül jelölik meg, vagy ami még rosszabb, negatívan határozzák meg, ez pedig végső soron azt is eredményezheti, hogy elvész a kulturális identitás *megválasztásához* való jog. Ez szintén egyik felismerhető eleme azoknak az okoknak, amelyek összetűzéshez vezettek a volt Jugoszláviában.

Az így „összekevert” csoportos identitások szintje és jellegzetességei számos tényezőtől függenek, amelyeket nehéz azonosítani... Néhányat azonban már *prima facie* ki lehet emelni: a tolerancia alacsony szintje, ami minden összetűzést a „mindent vagy semmit” logikájáig élez ki; a kompromisszumhoz szükséges közeledés leszűkítése, ami azt jelenti, hogy az egyik fél minimális követeléseit a másik fél maximális engedménynek tekinti; az összetűzések állandó jellegűvé válnak, s kiereszkölik annak lehetőségét is, hogy minél tovább elhúzódjának; a csoportidentitások összeütközései kiegészülhetnek a nemzetek közötti szembenállással, amelyben a szereplők mind politikai, mind egyéni téren irracionálisan viselkednek, érzelmi, erkölcsi, vallási és a leggyakrabban történelmi pozíciókra hivatkozva.

Ez azt jelenti, hogy konkrét körülmények között a csoportnak mint a kulturális identitás hordozójának a kérdését szükségszerűen el kell különíteni, elvont fogalommá kell emelni, amely fölöslegessé tesz minden további vitát arról, hogy az állítólagos kulturális jogok miként pervertálódhattak militáns etnikai és „államalkotó” politikává.

Itt újabb kérdés vetődik fel, mégpedig a *közösség* fogalmának a meghatározása. A szakirodalom szerint ezek olyan csoportok, amelyek a következő jellegzetességeket mutatják: megvan a képességük *normák* alkotásához (ebben az esetben a kollektív szolidaritás belső: normáira gondolnak, amelyek kívül esnek a politika és a jog illetékességén; sajátos kulturális és egyéb *hagyományokkal* rendelkeznek, ami önrendelkezésük alapja; a közösséghez tartozás szükséglete, ohaja azon elv alapján, hogy „odatartozom, mert oda akarok tartozni” (Friedrich 1959: 23-24).

Fontos hangsúlyozni, hogy meglétüknek e jellegzetességei vagy inkább tényezői nem képezhetik politikai határozatok vagy jogi szabályozás tárgyát. Ugyanis a közösséget integráló tényezők meglétéből (ami objektíven mérhető) logikusan mindössze annyi következik, hogy ez eleme lehet a közjogi autonómiastátus meghatározásának. Ha tehát létezik a kulturális intézmények „saját” rendszere, ebből következően létezik ennek a rendszernek az autonóm igazgatásához való „jog” is. A kollektív szolidaritás belső normái azonban nem tartoznak sem a politika, sem a jog szférájába.

Ezért a kollektív identitás meglétét adott ténynek, szociológiai realitásnak² feltételezik, illetve tekintik E realitás szükségszerűen tartalmazza azokat a nehézségeket is, amelyek a politikai és a kulturális szempont megkülönböztetésénél jelentkeznek. Azonban a kulturális identitás fogalmának a „valóságba helyezése újabb (szociológiai) hipotézisként veti fel a döntéshozók (a „többség”) politikai akaratának meglétét, ami szükséges ahhoz, hogy lehetővé váljék a kollektív identitás kulturális komponenseinek fejlődése.

A kollektív identitásról számos elmélet van. Különösen érdekes a *szociális identitás* (Eisner 1986:316; Brewer 1979:307) vagy újabb változatában az „önkategorizálás” elmélete (Abrams-Hogg 1991). Ez az elmélet lényegében azokat az univerzális lélektani mechanizmusokat kutatja, amelyekről feltételezik, hogy az identitás valamennyi formája mögött jelen vannak, azaz a közösség viselkedésében döntő lélektani tényezők. A csoportok csak akkor léteznek, ha tagjaik azonosulnak a csoporttal, vagyis ha az individuumok saját magukat a csoport által határozzák meg, illetve a csoportba sorolják. E tanítás szerint a kategorizálás szükségszerűen elkülönít, a világot szegmentumokra osztja: az, hogy valaki egy „belső” csoporthoz (in-group) tartozik, magával hozza a „külső” csoporttól (out-group) való elkülönülést. Ebben a mechanizmusban a „magunk” (csupán implicit) elképzelése érthetővé teszi, hogy „ők” is vannak, akiktől mi különbözünk (Ez a teória vezetett a kategorizáláson alapuló szociális felosztottság elismeréséhez.)

E felfogás szerint az önbesorolás egy lépéssel tovább is megy, mivel az in-group arra törekszik, hogy az összehasonlításban kedvezőbb színben tűnjék fel. A neki tetsző hízalgó sztereotípiát tagjainak személyes identitása erősíti, míg a külső csoport tagjai szokás szerint negatív sztereotípiát hordanak. Ennek a teóriának a hívei a „csoport-tudat működésére vonatkozó magyarázatukat azzal az állásponttal zárják le, hogy erre szükség van a csoport

fennmaradása szempontjából. Az elmélet sematikusá teszi a kisebbségek) és a többség viszonyát, s leggyakrabban a nacionalizmus működésére vonatkozó sztereotípiaként alkalmazzák, habár általánosabb érvényre is igényt tart.

A kollektív identitás kialakulási folyamatának három szakaszát különböztetik meg (Abrams-Hogg: *ibid*):

1. Az individuumok legelőször *önmagukat* mint a belső csoport tagjait vagy részeit kategorizálják, *szociális identitást tulajdonítva maguknak*.
2. Ugyanakkor különválnak a releváns külső csoportoktól. Ebben a folyamatban sajátítják el a kollektív identitáshoz fűződő *sztereotip* normákat.
3. Viselkedésük mindjobban megfelel az önmaguknak előírt normáknak, s ezzel párhuzamosan a „tagság” érzése mind kifejezettebb lesz. *Ezáltal az önbesorolás és az önmeghatározás sztereotípiákhöz kötődik.*

A szociális identitás elméletében sok mindent kifogásolhatunk. Mindenekelőtt azt, hogy a lélektani jellegzetességeket univerzálisnak tekinti, s ebből következően a csoport azonosítása is, a klasszikus szociológiához hasonlóan, amely univerzális társadalmat feltételez, független a társadalmi-történelmi kontextustól (Billing 1995:66). A szociális-lélektani teoretizálás túlhangsúlyozott univerzalizmusa oda vezet, hogy elsikkad a szociális kategóriák sajátos jelentése. Másrészt az in-group identitás különböző formáinak kialakulása *a lélektani* hasonlóság a priori meglétét feltételezi.

Az univerzalista álláspont relativizálása (amelynek révén ezt az elméletet alkalmazhatjuk egy „megfoghatatlan fogalom meghatározási kísérletében”) abban a nézetben jut kifejezésre, hogy több identitás, az önbesorolás *egyéni megválasztásában* pedig több lehetőség is létezik, ami azt jelenti, hogy *különböző kontextusban különböző* identitások kerülnek előtérbe, válnak elsődlegessé. Így merül fel hipotézisünk, mely szerint ez a kategorizálás és „homogenizálás a kulturális identitás *kiválasztásának* alapján mehet végbe. A kulturális identitás

Hangsúlyozva, hogy a kulturális identitás kiválasztásának szabadsága a csoportidentitás mint kulturális közösség kiválasztásának a szabadságát is jelenti, továbbá hogy a kulturális kollektív jogokban való (nem)résztvétel az egyén emberi joga, következtetésként tehát elfogadjuk az önbesorolás elméletének nézeteit; a „többségi vagy a „kisebbségi” kulturális identitás elfogadása nem automatikus, hanem az egyén feltételes választása, és nem függ az előre meghatározott „ismertetőjeltől”. (Ez az álláspont elfogadható még a „hivatalos” kultúrához vagy pedig a szubkultúrához való tartozás viszonylatában is.)

A kulturális identitásra (mint általában a kulturális jogokra is) vonatkozó modern koncepció azonban minden kérdést a multikulturalizmusra összpontosít, s az európai kultúrák kölcsönös függőségét állapítja meg és juttatja kifejezésre. Ez a maga részéről pozitív politikai akciót feltételez.

A Nyilatkozat a multikulturális társadalomról és *az európai kulturális identitásról* (Palermo 1990) című dokumentum szerint ennek a politikai akciónak három célja van: egyrészt biztosítani Európa egész lakossága számára a közös kulturális örökségben való részesedést, s ösztönözni mindenki részvételét e közös kultúra fejlesztésében; másrészt létrehozni az egyének és minden közösség számára a szociális teret, amelyben biztosítva van az önkifejezés és az életstílus szabadsága, ami által identitásuk felszabadul, s ezt csupán mások identitásának tiszteletben tartása korlátozza; harmadrészt bátorítani a különböző kultúrák együttműködését és kölcsönös gazdagítását célzó akciókat.

Szem előtt tartva, hogy ez a koncepció a multikulturális európai kontextusra vonatkozik, továbbá hogy a kultúrák „találkozásának” szükségessége is állandó jellegű életigazság és tény, nemzetközi téren kísérlet történik a kulturális jogok fogalmának instrumentalizálására, közvetlenül az identitásból (vagy a kulturális identitáshoz való jogból) kiindulva.

Ezeket közvetett kulturális jogoknak nevezzük, összehasonlítva a (korábban említett) közvetlen jogokkal, amelyek a kultúrához való jogból erednek. A következő jogok tartoznak

ide (CDCC 11. rev: 12-13): az egyén joga arra, hogy a közösséghez vagy identitáshoz való tartozást válassza, illetve visszautasítsa, ide értve az egyén akarata ellenére történő asszimiláció tilalmát is; az egy vagy több identitáshoz való tartozás joga, valamint a több értékrendszerhez való jog; az összes kultúra joga arra, hogy tiszteletben tartsák (az emberi jogok értelmében); a dinamikus identitáshoz való jog; az identitás tudatához való jog, ide kapcsolva az ilyen tudat visszautasítását is, továbbá az egyetemességhez való jogot is; a jog a kulturális „etnocídium” elleni védelemhez magába foglalja az életfeltételek és a környezet védelmét, valamint a kisebbségek pozitív megkülönböztetéshez való jogát is.

A nyilvánvaló erőfeszítés annak érdekében, hogy meghatározzák ezeket a jogokat, valamint a lényegükben és általánossági fokukban is különböző kategóriák ellentmondásai kellőképpen illusztrálják, milyen nehéz mindezen fogalmakat, különösen az identitást meghatározni. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az identitás nem valamilyen „dolog” (thing). Az „egyéni és közösségi vonatkozó beszédmód tömör megjelöléséről van szó (Bhavnani-Phoenix 1994/4-5:18). A „beszédmódok (ways of talking) vagy ideológiai diszkurzívok nem szociális vákuumban alakulnak ki, hanem az életformához kötődnek. Másrészt az egyéni lélektani állapotok (mint az identitás megformálásának elvont kiindulópontjai) a társadalmi környezettől, illetve a világról kialakított képzettől függenek, amely mindig az adott kultúrához kötődik.

Zárszó helyett

A kulturális jogok, kulturális identitás, sőt az ebből eredő jogok fogalmi meghatározásának kísérletei is, sajnos, néhány elvont és szinte áthidalhatatlan ellentmondásra mutatnak rá alapvető fogalmi szinten. A kulturális jogok ambivalens természete az alapfogalom ugyanilyen jellegéből ered - a kultúra ugyanis a részleges és az egyetemes szimbiózisa. Így a kulturális jogokat is a sajátoshoz és az egyetemeshez való jog egyszerre jellemzi. Tehát mind az egyediség, mind a csoportosság benne foglaltatik. A kulturális jog csak akkor emberi jog, ha célja az egyén (ön)azonosítása, amely az individuálistól halad az általános felé, és fordítva (Meyer-Bisch 1991:13.).

JEGYZETEK

- 1 E századvégi visszatekintésben fontos emlékeztetni arra, hogy az emberi jogok „története” demagóg elemeket is tartalmaz egészen a visszaélésig, mivel ideológiai és politikai megfogalmazása mindig azoktól származik, akik az adott pillanatban hatalmon vannak.
- 2 A kollektív identitáshoz való jogot a Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól 1. cikkelye határozza meg: „Az államok a saját területükön védik a kisebbségek létezését és nemzeti vagy etnikai, kulturális és nyelvi identitását, valamint ösztönzik ezen identitás előmozdításának feltételeit.” A/47/678-Add2/1992. december 18.
- 3 Az identitás egyéni kiválasztása az önfelismerés akciója (Smith 1991:3. és tovább). A folyamat mutatis mutandis összefogja a kiegészítő tényezőket, amelyek alapvetően meghatározzák a kollektív identitást: a nembéli (gender), térbeli (területi) és osztályhovatartozást.

IRODALOM

- Abrams, D. and Hogg, M. A.: *Social Identity Theory*. New York, Springer Verlag 1991.
- Billing, M.: National Identity in the World of Nations. In: *Banal Nationalism*. London, Sage Publications 1995.
- Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, Osiris-Századvég, 1995.
- Bíró Gáspár: Minority Rights in Eastern and Central Europe and role of International Institutions. In: *Searching for Moorings East Central Europe in the International System*. Ed. by J. Laurenti. New York, UN Association of the USA 1994.
- Bhavnani, K-K. and Phoenix, A.: Shifting Identities-Shifting Racism: an Introduction. *Feminism and Psychology*, 1994. 4-5.

- Bokorné Szegő Hanna: Az emberi jogoktól való időleges eltérés, illetve az emberi jogok állandó jellegű törvényes korlátozása. *Acta Humana* 1995. 18-19.; 23-39.
- Brewer, M.: In-group -biasi the minimal intergroup situation: a cognitive-motivational analysis. *Psychological Bulletin* 1979. 86.
- Claude, R. P. Weston, B. H.: *Human Right in the World Community, Issues and Actions*. University of Pennsylvania Press 1989.
- Dimitrijević, V.: Internacionalizacija ljudskih prava dva veka posle Francuske revolucije. *Arhiv za pravne i društvene nauke* 1989. 3.
- Eisner, J. R.: *Social Psychology*. Cambridge University Press 1986.
- Friedrich, C. J.: *The Concept of Community in the History of Political and Legal Philosophy*. New York, The Liberal Art Press 1959.
- Hiber, D.: Pravo na mirno uživanje imovine, obhvi njegovog ugrožavanja i mogućnosti ponovnog uspostavljanja u jugoslovenskom pravu. In: *Pravo ljudskih prava - nove teme*. Beograd, Beogradski centar za ljudska prava 1996.
- Ilić, M.: *Dmštveni sistem i kultura*. Beograd, Sociologija, Rad 1974.
- Jovanović, S.: *Ustavno pravo Krljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd, Geca Kon 1924.
- Kale, E.: Uvod u znanost o kulturi. Zagreb, školska knjiga 1988.
- Kluckhohn, C.: The Concept of Culture. In: *Policy of Sciences*. Ed.: by Lener, D. -Lasswell, H. Stanford University Press 1951.
- Kreber, A.: O kulturi. In: *Teorije o draštvu, Osnovi savremene sociološke teorije*. Beograd, II knjiga, Vuk Karadžić 1969.
- Marković, M.: *Sociologija*. Priština 1994.
- Meyer-Bisch, P.: *Les droits culturels: une catégorie sous-développée des droits de l'homme*. Cahiers du centre interdisciplinaire d'éthique et des droits de l'homme. University de Fribourg 1991.
- Paunović, M.: *Jurisprudencija Evropskog suda za ljudska prava*. Pravni fakultet u Beogradu 1993.
- Posner, R.: *The Economic of Justice*. Harvard University Press 1983.
- Smith, A D.: *National Identity*. London, Penguin Books 1991.
- Szabó Imre: *A kulturális jogok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973.
- Szamel Katalin: A gazdasági, szociális és kulturális jogok értéke. *Acta Humana* 1993. 11. 272.
- Tylor, E. B.: *Primitive culture*. New York, Brentanos Publisher 1924.
- Vasak, K.: Les droits de l'homme, quels droits, quel homme? In: *Mélanges René-Jean Dupuy*. Paris 1977.
- Wiley, N.: The Politics of Identity in American History. In: *Social Theory and the Politics of Identity*. Cambridge, USA, Blackmen 1994.

ÁGNES KARTAG-ÓDRI

Group identity and cultural rights of minorities

Right to identity is a universal human right which has basic significance in the survival of diverse groups and communities, as well as in their cohesion. Since safeguarding and developing diverse identity forms lie in the sphere of culture, the cultural rights that legally ensure that individuals, as well as groups, can maintain their identity have extremely great importance.

The freedom of choosing one's own cultural identity actually allows the individual to decide on his/her belonging and devotedness to a certain cultural community, or to more than one. On the basis of the 1990 Palermo manifesto on Multicultural society and European cultural identity, two kinds of cultural rights seem to be distinguishable in the multicultural European environment: direct cultural rights, which are deducible from the right to culture, and indirect cultural rights in connection with the individual choice of cultural identity. Out of the latter, special emphasis is placed on the right of the individual to freely choose his/her community and identity, the prohibition of assimilation against the individual's will, the right to multiple identity, the right of any culture to honour, the right to develop sense of identity, the right to defence against any sign of ethnocidal tendencies, and, in the case of minority communities, even the right to positive discrimination.

Since each culture is symbiosis of individuality and universality, the final conclusion to be drawn is that cultural rights must have the dual feature of the right both to individuality and to universality.

A romániai magyar közélet 1997. évi kronológiája

- Január 5. Az elmúlt esztendő utolsó napjaiban lezajlott kormánykoalíciós tárgyalások eredményeként az RMDSZ jelöltjei közül a kormány két prefektust és nyolc alprefektust iktatott be. Hargita megyében Dézsi Zoltán, 50 éves tanár, Gyergyószentmiklós polgármestere kapott prefektusi kinevezést, Szatmár megyében pedig Riedl Rudolf 52 éves mérnök foglalta el a prefektusi széket. A nyolc kinevezett és beiktatott alprefektus: Arad megyében Bognár Levente, 40 éves mérnök, az RMDSZ megyei ügyvezető elnöke; Bihar megyében Modok Gusztáv, 52 éves jogász-közgazdász; Kolozs megyében Buchwald Péter, 59 éves kutató vegyész; Kovászna megyében Gazda László, 48 éves mérnök; Hunyad megyében Segesvári Miklós, 44 éves jogász; Maros megyében Burkhardt Árpád, 55 éves műépítész; Szilágy megyében Csóka Tibor, 45 éves közgazdász; Bukarestben Czédly József, 70 éves jogász-közgazdász. (RMDSZ Tájékoztató, Bukarest-a továbbiakban: T jan. 6. 938.)
- Január 6. A román kormány kinevezte az RMDSZ két államtitkárát. Az Egészségügyi Minisztériumban dr. Molnár Géza György 54 éves kolozsvári járványtani kutatóorvos, a Vízügyi, Erdőgazdálkodási és Környezetvédelmi Minisztériumban Kiss János Botond 56 éves biológus, a Duna-delta évtizedek óta Tulceán élő, ismert kutatója nyerte el az államtitkári posztot. (T jan. 7. 939.)
- Január 14. Kineveznek *négy* újabb RMDSZ-es államtitkárt. Oktatásügyi Minisztérium: Béres András; Területrendezési Minisztérium: Borbély László; Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium: Kovács Adorján; Munkaügyi és Népjóléti Minisztérium: Bara Gyula. (T jan. 14. 944.)
- Január 23. „A romániai magyar közösség nagy várakozással tekint a jövőbe, igényei közé tartozik az önálló Bolyai Egyetem visszaállítása - olvasható a Bolyai Társaság nyilatkozatában.
- Január 25. A román kormány jóváhagyta a Kisebbségvédelmi Hivatal létrehozásáról és működéséről szóló határozatot. A döntéssel gyakorlatilag megkezdheti munkáját a Tokay György miniszter vezetésére bízott, közvetlenül a miniszterelnöknek alárendelt kisebbségügyi intézmény, amelynek meghatározták felépítését és hatáskörét. A 46 fős Kisebbségvédelmi Hivatal struktúrájához egy államtitkár; egy miniszteri tanácsos és négy igazgatóság, továbbá egy, a romák társadalmi beilleszkedését szolgáló és felügyelő országos hivatal tartozik (T jan. 28. 954.)
- Január 25. A Romániai Magyar Pedagógus Szövetség Szovátán tartotta tisztújító közgyűlését. Asztalos Ferenc a napokban elfogadott, a tanügyi dolgozók helyzetét rendező statútumról tájékoztatta a közgyűlést. A tisztújítás során újraválasztották Lászlófy Pált elnöknek, továbbra is Bíró István a főtitkár, az alelnökök: Pál Ferenc (Székelyföld), Szöcs Judit (Közép-Erdély), Matekovics Mihály (Partium) és Nagy F. István (oktatáspolitikai alelnök). (Romániai Magyar Szó, Bukarest - továbbiakban: RMSZ jan. 30.)
- Január 31. A magyar nyelvű egyetem kérdése a megváltozott helyzetben címmel szervezett megbeszélést Kolozsváron az RMDSZ Szabadelvű Köre. Az egyetemi diákokból és érdeklődőkből álló közönség előtt Cs. Gyimesi Éva, Magyar Vincze Enikő, Egyed Péter és Magyar Nándor László olvasott fel vitaindító tanulmányt. Szerintük sokan nem képesek a korszerűségi követelményeket felismerni, a hajdani Bolyai Egyetemből mítoszt csináltak. A négy előadó szerint időszerűtlen a különálló magyar egyetemi infrastruktúra kiépítése. Dezső Gábor, a Bolyai Társaság titkára felolvasta a Bolyai Társaság január 23-i nyilatkozatát. Vita alakult ki arról, hogy a jelenlegi feltételek mellett reális lehet-e az az igény, hogy a közeljövőben megalakuljon és működjön az önálló magyar egyetem. A felszólalók többsége kiállt az önálló Bolyai Egyetem mellett. (Szabadság, Kolozsvár-továbbiakban: SZ febr. 3., 6., 7.; RMSZ febr. 5.)
- Február 10. Az önálló magyar egyetem jogos igénye a romániai magyar közösségnek, szögezte Horváth Andor, a Bolyai Társaság elnöke a Szabadelvű Körhöz intézett nyílt levelében. Az

egyetem szétválasztása, az osztozkodás nem járható út, a reális elképzelés az új egyetem. Azonnali célnak kell tekinteni a kolozsvári egyetem, a Zeneművészeti és a Képzőművészeti Főiskola, a marosvásárhelyi Orvosi Egyetem román-magyar kétnyelvűségének azonnali elismertetését (SZ febr. 10.)

Február 12. A Szabadság közölte Cs. Gyimesi Éva tanszékvezetőnek a Szabadelvű Kör január 31-i ülésén elhangzott előadását. Kolozsváron az önálló magyar egyetem szerint a következőt jelentené: „egy szabadalmazott és a bevált modellekkel nem törődő, helyi gyártmányú, barkácsolt torzszülöttet és egyfajta szellemi gettót: bezárkózást a nyelvi-nemzeti sajátosságba. Ehelyett Cs. Gyimesi Éva két- vagy akár többnyelvű egyetem kialakítását tartaná szükségesnek (SZ febr. 12.)

Február 24. Balti Gábor helyettes külügyi államtitkár és Petru Cordos külügyi főigazgató vezetésével Budapesten megkezdődött a magyar-román szakértői tárgyalások második fordulója. A megbeszélésen az alapszerződés végrehajtását szolgáló kormányközi vegyesbizottság létrehozásáról, a két külügyminisztérium együttműködéséről és a konzuli hálózat bővítéséről volt szó. Az első forduló január 23-24-én Bukarestben volt. (RMSZ febr. 26.)

Február 25. Budapesten befejeződött a kormányközi vegyesbizottság létrehozásáról szóló jegyzőkönyv szövegegyeztetése. Balti Gábor beszámolt arról, hogy az alapszerződés egyes pontjainak végrehajtására kilenc albizottságot hoznak létre. (RMSZ febr. 27.)

Február 27. Az RMDSZ kezdeményezésére a kormánykoalíciót alkotó pártok frakcióvezetői, illetve elnökei aláírták a kormánykoalíciós pártok parlamenti együttműködésének szabályzatát. A szabályzat, amelynek kidolgozásában ugyancsak oroszánrészt vállalt az RMDSZ parlamenti csoportja, megszabja a kormánykoalíció működésének alapelveit - többek között a konszenzus elvének alkalmazását a döntések meghozatalában -, és számos rendelkezést tartalmaz a törvényhozói munka összehangolására vonatkozóan. (T febr. 28. 977.)

Február 8. A Szövetségi Képviselők Tanácsa (SZKT) Marosvásárhelyen tartott ülésén Markó Béla, az RMDSZ szövetségi elnöke kifejtette, hogy a kormányba való belépést megelőzően érvek és ellenérvek ütköztek egymással. Szerinte a romániai kormányprogram kompromisszum eredménye, de szerepelnek benne az RMDSZ fontos célkitűzései: decentralizáció, nemzetközi jogszabályok jóhiszemű alkalmazása és ennek megfelelően a belső törvények módosítása, az erőszakos asszimiláció és az etnikai összetétel megváltoztatásának tiltása, kisebbségi törvény elfogadása, az egyházak egyenjogúságát biztosító egyházi törvény elfogadása, az anyanyelvi műszaki, szakmai, egyetemi oktatásra vonatkozó tiltások felszámolása. (RMSZ márc. 1.)

Február 27. Tőkés László püspök, az RMDSZ tiszteletbeli elnöke 25 pontos javaslatot terjesztett elő. Tőkés szerint az RMDSZ kormányba lépve elmulasztotta megfogalmazni jogos követeléseit, ezt pótolni kell. A dokumentum sürgeti az RMDSZ által kidolgozott autonómia-törvénytervezet, valamint a kisebbségi és vallásügyi törvény elfogadását, a tanügyi törvény felülvizsgálatát, a kisebbségek kollektív jogainak elismerésére vonatkozó tárgyalások megkezdését, a magyar művelődési élet autonómiájának biztosítását, az állami magyar nyelvű közszolgálati médiák autonómiájának biztosítását, a felekezeti oktatás 1948 előtti állapotoknak megfelelő helyreállítását és állami támogatását, az egyházi javak visszaadását, az anyanyelv használatát a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és a közéletben, magyar prefektusok kinevezését a székely megyékbe, valamint a román-magyar kerekasztal megszervezését. (SZ febr. 27.)

Március 3. Bukarestben ülésezett az RMDSZ Operatív Tanácsa. A tanácskozás napirendjén a kormányzati munka során felmerülő kérdések meg vitatása, a további teendők megjelölése szerepelt. Az Operatív Tanács úgy döntött, hogy az RMDSZ részt vesz a január 31-i kormányrendelettel létrehozott és ezután megalakuló új konzultatív testületben, a Nemzeti

Kisebbségek Tanácsában. Az új testület létrehozásában, a rendelet meg alkotásában fontos szerepet játszott Tokay György. A Nemzeti Kisebbségek Tanácsa nem a kormánnyal, hanem a Kisebbségvédelmi Hivatallal áll kapcsolatban, együttműködik a kisebbségi szervezetek tevékenységének összehangolásában. (RMSZ márc. 5.)

Március 5. A Nemzeti Kisebbségvédelmi Főosztály létesítéséről, szervezéséről és működéséről szóló kormányhatározat szerint a miniszterelnöknek alárendelt, a nemzetiségi kisebbségügyi miniszter vezetésével működő főosztály törvénytervezeteket dolgoz ki, véleményezi a kisebbségekre kiható törvénytervezeteket, pénzügyi támogatást nyújt a kisebbségi szervezeteknek, megvizsgálja a kisebbségek jogait sértő észrevételeket, előmozdítja a kisebbségek identitásának megőrzését. A Nemzeti Kisebbségvédelmi Főosztály mellett konzultatív szervként működik a Nemzeti Kisebbségek Tanácsa. (RMSZ márc. 5.)

Március 8. A Bolyai Társaság közgyűlést tartott Kolozsvárott. Egyhangú határozatot hoztak arról, hogy a Bolyai Társaság kéri az önálló kolozsvári állami magyar Bolyai Egyetem létesítésének törvénybe iktatását. Szakbizottságot kell felállítani, amely kidolgozza ennek részleteit, a Bolyai Társaság részt kíván venni ebben a munkában. A Bolyai Társaság továbbá felkéri az RMDSZ-t, hogy tegye meg az ehhez szükséges lépéseket, és ilyen irányú döntést vár a jelenlegi hatalomtól is. Sürgető feladatnak tekintik a magyar nyelv státusának bizonyos egyetemeken struktúrájában való megszilárdítását, törvényes rendezését, beleértve egyes felsőoktatási intézmények kétnyelvűségének elismerését. A tisztújítás során újraválasztották elnöknek Horváth Andort, az alelnök Neményi Ágnes, a titkár Kása Zoltán lett. (RMSZ márc. 13.; SZ márc. 10.)

Március 92. Kétnapos hivatalos látogatásra Budapestre érkezett Victor Ciorbea miniszterelnök. Ciorbea Horn Gyulával tartott megbeszélést, majd a két miniszterelnök által vezetett delegációk tárgyaltak egymással. Aláírták a kormányközi együttműködési és aktív partnerségi vegyes bizottság, valamint a kormányközi gazdasági vegyes bizottság létrehozásáról szóló egyezményt. A szakminiszterek által aláírt további egyezmények egyike lehetővé teszi, hogy a jövőben csökkenjen a várakozási idő a román-magyar vasúti átkelőhelyen. A román kormányfő szerint nincs elvi akadálya a magyar egyetem újraindításának sem. Első lépésként a Babeş-Bolyai Egyetemen ösztöl két magyar szak indul. Ciorbea egyetértett a kétnyelvű helységnevtáblák elhelyezésével. (RMSZ márc. 14.)

Március 14. Victor Ciorbea miniszterelnök március 15-e alkalmából üzenetet intézett a romániai magyarsághoz, melyet kérésére magyar és román nyelven továbbítottak a megyei prefektúrákra, terjesztés céljából. „Magyar testvéreink számára március 15-e a szabadságot, a bátor kiállást, a haladást jelképezi, Kossuth Lajos nevét pedig ugyanolyan tisztelet övezi körükben, mint amilyenel mi, románok emlékezünk Avram Iancura.” Az egész üzenetet áthatja a baráti kézfogás szándéka. (RMSZ márc. 14.)

Április 5. Déván ülésezett az RMDSZ Szövetségi Képviselők Tanácsa. A legégetőbb kérdés az egyetem ügye volt. A Kolozsvári Magyar Diákszövetség (KMDSZ) arra kérte az SZKT-t, fogadja el az általuk kidolgozott, a Bolyai Egyetem beindításával kapcsolatos határozattervezetet. Markó Béla szerint ősszel nem fogják kettéválasztani a Babeş-Bolyai Tudományegyetemet. A romániai magyar állami egyetemmel kapcsolatosan folyik a szakmai és társadalmi szervezetek szintjén a vélemények megfogalmazása és cseréje. (RMSZ ápr. 7.)

Április 5. Az SZKT-hoz intézett levelében Tőkés László kérte, hogy a testület fogadjon el határozatot a kolozsvári Bolyai Egyetem ügyében, továbbá indítványozta, hogy az RMDSZ foglaljon állást a kisebbségben élő balkáni román közösségek helyzetével kapcsolatosan. Az SZKT Állandó Bizottsága, mivel a két dokumentum ismertetésére közvetlenül az egynapos tanácskozás bezárása előtt került sor, szükségesnek tartotta állásfoglalásában közölni az alábbiakat: Az önálló magyar egyetem kérdésére az SZKT visszatér, amikor az Ügyvezető Elnökség Oktatási Főosztálya kidolgozza és előterjeszti - egy korábbi SZKT-határozat értelmében - az önálló magyar felsőoktatás létrehozására vonatkozó programtervezetét, és

megtörténik a tanügyi törvény 1997 áprilisára ígért parlamenti módosítása. Az RMDSZ tiszteletbeli elnökének a balkáni román közösségek ügyében tett indítványával az SZKT Állandó Bizottsága egyetértett. (SZ ápr. 10.)

Április 8. A Romániai Magyar Keresztény Egyházak Elöljáróinak Állandó Értekezlete állásfoglalást adott ki a Bolyai Tudományegyetem ügyében. 1959-ben erőszakosan felszámolták a magyar egyetemet, az 1989-es fordulatot követően a romániai magyarság egyöntetűen kiállt a magyar nyelvű felsőoktatás visszaállítása mellett. Az egyházak szükségesnek tartják, hogy az önálló magyar egyetem újraindításával orvosolják a négy évtizeddel ezelőtti jogfosztást. Az állásfoglalást a magyar történelmi egyházak püspökei írták alá. (SZ ápr. 8.)

Április 17. Megalakult a Kisebbségvédelmi Hivatal kolozsvári kirendeltsége; a kolozsvári iroda a Kolozs megyei prefektúra épületében van; 15 megyét lát el. (SZ ápr. 18.)

Április 18. Heves támadások érték Fodor Imrét, Marosvásárhely polgármesterét, mert a polgármesteri hivatal alkalmazási feltételeként előírta a román és a magyar nyelv ismeretét. Tamás Sándor képviselő a román alkotmány és a Románia által elfogadott nemzetközi dokumentumok vonatkozó részeivel igazolta, hogy Marosvásárhely RMDSZ-es polgármesterének pályázati felhívása sem az alkotmány előírásaival, sem a nemzetiségek békés egymás mellett élésének íratlan szabályaival nem ütközik. Marosvásárhelyen a város nemzetiségi megoszlása: 52 százalék magyar, 46 százalék román és 2 százalék más nemzetiségű. (SZ ápr. 18.)

Április 21-22. Budapesten kétnapos tanácskozást tartottak Az egyházak szerepvállalása a nemzeti kisebbségek közösségépítésében címmel. 1945 óta először találkozott a Kárpát-medence magyar történelmi egyházainak csaknem 150 képviselője. Tabajdi Csaba államtitkár bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a Határon Túli Magyarok Hivatala kiemelt feladatának tekinti a kisebbségben élő magyarság önszerveződésének ügyét. Az államtitkár kifejtette: a magyar kisebbségek számára fontos, hogy a történelmi magyar egyházak visszakapják korábban elvett vagyonukat, illetve méltányos módon kárpótolják őket. (RMSZ ápr. 23.)

Április 24. Az Európa Tanács parlamenti közgyűlése április 24.-i határozatával felfüggesztette Románia monitorizálását. A határozat előírja, hogy Romániának egy éven belül módosítania kell a Büntető törvénykönyv alapvető szabadságjogokkal ellenkező előírásait, javítania kell a börtönviszonyokon, meg kell oldania az utcagyerekek helyzetét, törvénybe kell léptetnie az elkobzott javak visszaszolgáltatását vagy a kárpótlást, továbbá intézkednie kell a román társadalmi integrációja érdekében. A vita során újabb feltételként szabták az Európai szociális charta ratifikálását, a nemzeti kisebbségi jogok biztosítását az ET 1201-es ajánlása szellemében. (SZ ápr. 25.)

Április 23. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem sajtótájékoztatóján Andrei Marga rektor kijelentette, hogy ez évben nem létesítenek magyar nyelvű tagozatot a jogi karon, 28 magyar és 8 német nyelvű tagozat fog működni az egyetem keretén belül. A szakokon belül román, magyar és német részleget hoznak létre. Az adott nyelveken előadó tanárok külön részlegeket fognak alkotni, amelyeknek igazgatói a dékánnak vagy dékánhelyettesnek lesznek alárendelve. A BBTE szintjén Szilágy Pál rektorhelyettes felel a magyar nyelvű oktatásért, Nicolae Bocsan a román nyelvűért és Wolfgang Breckner a német nyelvűért. (RMDSZ Sajtófigyelő, Kolozsvár - a továbbiakban: SF - ápr. 24. 76.) A jogi karon harminc helyet különítettek el a magyar nyelven érettségizett felvételizők számára. A kémia szakon húsz, a geológia-földrajz szakon tíz helyet biztosítottak magyar anyanyelvű diákoknak (SZ ápr. 25.)

Április 28-30. Petre Roman házelnök vezetésével a romániai szenátus küldöttsége Budapestre látogatott. A delegáció találkozott Horn Gyula miniszterelnökkel, Kovács László külügyminiszterrel, Göncz Árpád köztársasági elnökkel, az MSZP vezetőivel. A felek egyetértettek abban, hogy áttörés következett be a magyar-román kapcsolatokban. (RMSZ ápr. 30.; SZ máj. 1.) Göncz Árpád köztársasági elnök felajánlotta Petre Romannak:

Magyarország átadja tapasztalatait Romániának a gazdaság átalakulással kapcsolatban, hogy segítsen a hibák elkerülésében. A Babeş-Bolyai Tudományegyetemmel kapcsolatban Petre Roman kifejtette: nem lenne szerencsés részekre osztani az intézményt. (RMSZ máj. 1.) Román-magyar vegyes kamara létrehozásában állapodott meg Magyarországon Petre Roman és Tolnay Lajos, a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara elnöke. (RMSZ máj. 1.)

Április 26. Kolozsváron tartotta meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület éves közgyűlését. Benkő Samu elnök leszögezte: „Jogaink visszaszerzésében nem történt változás.” Még mindig az anyanyelvi oktatási rendszer visszaállítása a legégetőbb gond, ugyanúgy, mint hét évvel ezelőtt. A kulturális javak visszaigénylése is fontos követelés. Az EME taglétszáma jelenleg 3125 fő. Az egyesület önerőből a tevékenységéhez szükséges anyagiaknak alig öt százalékát képes előteremteni. Az EME kiállt a Bolyai Egyetem mellett, felmerült az alkotmány megváltoztatásának szükségessége is: a magyar nyelv csak úgy használható természetességgel, ha az ország második nyelvének fogadják el. Kötő József, az RMDSZ alelnöke kifejtette, hogy a romániai magyarság a felsőoktatás megteremtésében három forrásra támaszkodhat: az állami költségvetésre, az önszerveződésre és az anyaországi támogatásra. (SZ ápr. 30.)

Május 2. Emil Constantinescu elnök találkozott a 16 romániai egyház vezetőivel. Lucian Muresan görög katolikus érsek szerint a találkozó csalódást keltett. Az államfő állást foglalt az egyházi és közösségi javak fokozatos visszaszolgáltatása mellett, ezt azokkal kell kezdeni, amelyeket már jelenleg is a zsidó, német és magyar közösség használ. Jakubinyi György érsek szerint konkrétumokról akkor lesz szó, amikor az elnök külön fogadja az egyes egyházak képviselőit. Constantinescu kifejtette, hogy a magyar történelmi egyházak vagyonának visszaadása sajátos problémát jelent. Szavaiból kitűnt, hogy nem fogják a történelmi egyházak minden követelését teljesíteni. (SZ máj. 5.)

Május 3. Kijevben az ukrán és román külügyminiszter aláírta a két ország közötti alapszerződés véglegesített szövegét. Hennagyij Udovenko ukrán külügyminiszter elmondta: az alapszerződés értelmében a két fél sérthetetlennek ismeri el a jelenlegi határokat, és a jövőben is tartózkodni fog a határmódosítási törekvéstől. A Kígyó-sziget körüli, kőolajban gazdag tengerfenék kiaknázásáról a felek két éven belül fognak megegyezni. (SZ máj. 5.) Valeriu Stoica igazságügy-miniszter kifejtette, hogy a román-ukrán alapszerződés megkötése „nem zárja el az utat a románok egyesülése előtt”. Ahogy a németek egyesülni tudtak, miért ne tehetnék meg ugyanezt a románok, mondta Stoica. (RMSZ máj. 6.)

Május 4. Markó Béla vezetésével Duray Miklós, az Együttélés elnöke meghívására RMDSZ-küldöttség látogatott Szlovákiába. Révkomáromban pártközi megbeszélésre került sor. Markó Béla elmondta: „a Magyarország határain kívül élő magyar közösségek politikai szervezeteivel az RMDSZ eddig is folyamatos kapcsolatot tartott fent, szlovákiai látogatásunk is e rendszeres kapcsolat részének tekinthető.” Az RMDSZ új helyzete lehetőséget kínál arra, hogy a térség kisebbségi politikájában új modell érvényesítésével próbálkozzanak (RMSZ máj. 6.)

Május 8. Birtalan Ákos turisztikai miniszter kijelentette: amennyiben a parlament nyári vakációja előtt nem kerül sor az oktatási törvénynek a kormányprogramban előírtak szerinti módosítására, lemond tisztségéről. Hangsúlyozta, azért jelzi két hónappal a tavaszi parlamenti ülésszak lezárása előtt elhatározását, hogy ne mondhassák, lépése „derült égből villámcsapás”. Béres András tanügyi államtitkár, Tokay György kisebbségvédelmi tárca nélküli miniszter, valamint Kelemen Hunor művelődési államtitkár megerősítették, hogy vállalják a szolidaritást Birtalan Ákossal. (RMSZ máj. 9.)

Május 18. A román kormány jóváhagyta a 84/1995-ös tanügyi törvény kiegészítésére és módosítására vonatkozó törvénytervezetet. Ez tartalmazza egyrészt a romániai oktatás általános reformját szolgáló szabályozásokat, másrészt a romániai magyarság RMDSZ által megfogalmazott jogos igényét az anyanyelvi oktatásra vonatkozó diszkriminatív, a kisebbségi

oktatást korlátozó rendelkezések eltörlésével kapcsolatban. A tervezett módosítások értelmében megszűnik a kisebbségek nyelvén történő szakmai oktatásra vonatkozó tiltás, lehetővé válik az anyanyelven való egyetemi felvételi, külön tankönyvek szerint folyik a román nyelv és irodalom oktatása a kisebbségi iskolákban, magyar nyelven lehet oktatni a történelmet és a földrajzot, a helynevek és más fogalmak kötelező román nyelvű elsajátítása mellett. Minden szakmában - beleértve a jogtudományt, közgazdaságtant, műszaki felsőoktatást - lehetővé válik az anyanyelvi egyetemi-főiskolai oktatás. Az egyházi iskolák világi oktatást is folytathatnak, és ehhez részben állami támogatásra is számíthatnak (T máj. 19. 1029.)

Május 17. Kölcsény Ferenc és Szilágyi Domokos után szobra van immár Szatmárnémetiben Dsida Jenőnek is. A mellszobrot - Andrássy Kurta János alkotását - alig száz méterre a költő egykori lakóházától avatták fel. (RMSZ máj. 19.)

Május 18. Pünkösöd napján Gyergyószentmiklóson felavatták Kossuth Lajos egész alakos, műkőből készült szobrát, Miholcsa József szobrászművész alkotását. Márton Áron mellszobra és a Millecentenáriumi Emlékmű után ez a művész harmadik Gyergyószentmiklóson felállított munkája. (RMSZ máj. 21.)

Május 25. Háromnapos hivatalos látogatásra Romániába érkezett Göncz Árpád köztársasági elnök. A Románia államelnökével folytatott tárgyalása után megtartott közös sajtóértekezleten Constantinescu kijelentette: a két ország kapcsolatai modellként szolgálhatnak a térségben, amelyet konfliktusok gyötörnek. Göncz Árpád a Victor Ciorbea miniszterelnökkel folytatott megbeszélésről elmondta: örömmel nyugtázta az alapszerződés megvalósításában elért eredményeket, a kisebbségi kérdések megoldására tett lépéseket (RMSZ máj. 27.) Göncz Árpád találkozott az RMDSZ vezetőivel. A magyar köztársasági elnök az RMDSZ kormányzati szerepvállalását olyan lépésnek ítélte, amelyet nem lehetett és nem is lett volna szabad megkerülni. (T máj. 26. 1034.) Göncz Árpád találkozott Ion Iliescu volt elnökkel. A találkozó után Iliescu elnök az újságírók előtt kifejtette, hogy a román állam mindig széles körű jogokat biztosított a kisebbségeknek, más országok viszont, Magyarország vagy Franciaország, asszimilálták őket (RMSZ máj. 27.)

Május 26. Göncz Árpád felavatta a Bukaresthez közeli Snagovban a Magyarország 1956-os miniszterelnöke, Nagy Imre és társai emlékére felállított oszlopot. Göncz Árpád újabb megbeszélést folytatott Emil Constantinescuval a Romániában tartózkodó Leni Fischer asszony és Daniel Tarschys, az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének elnöke, illetve az Európa Tanács főtitkára jelenlétében. (RMSZ máj. 28.)

Május 27. A magyar államfő Kolozsvárott villásreggelin fogadta az erdélyi magyar történelmi egyházak vezetőit. Ezután az időközben Kolozsvárra érkezett Constantinescu államfővel koszorút helyeztek el a Biasini-ház falán lévő Petőfi-emléktáblához, valamint a Memorandisták emlékművéhez. Délután Göncz Árpád Marosvásárhelyt megkoszorúzta a székely vértanúk emlékművét és beszédet mondott a város főterén. Göncz Árpád kifejtette: Magyarország érdeke, hogy Románia az Európai Unió tagja legyen, hiszen akkor biztonságban tudhatja Erdély magyarjait, s nem választja el őket nehezen átjárható határ. Göncz Árpád kijelentette, hogy látogatásának célja az volt, hogy Constantinescu elnökkel végiggondolják a román-magyar együttműködést a csatlakozást illetően, illetve megteremtsék az együttműködés feltételeit. Hozzátette, hogy hite szerint a tavalyi választások után az RMDSZ részvételével létrejött új román kormány biztosíték a romániai nemzetiségek érdekeinek, jogos igényeinek figyelembe vételére. Göncz Árpád elégedetten nyugtázta, hogy a román kormánynak az önálló magyar nyelvű egyetem létesítése ellen sincs elvi kifogása. (SZ máj. 28.)

Május 28. Bill Clinton amerikai elnök Emil Constantinescuhoz és Göncz Árpádhoz intézett üdvözlő levelet. Ebben hangsúlyozta, hogy a két államfő találkozása történelmi jelentőségű, a megbékélés, valamint a barátság megszilárdítása Magyarország és Románia között

példaértékű Európa és az egész világ számára. Göncz Árpád és Emil Constantinescu közös válaszában mondott köszönetet Bill Clintonnak ezért az üzenetén, amelyet az első magyar-román államfői találkozó alkalmából küldött. (RMSZ máj. 29.)

Május 30. Tőkés László a vele készült interjúban a magyar államfő látogatásával kapcsolatban kijelentette: „Nem szeretem előre történelminek minősíteni az eseményeket.” Elmondta, hogy Göncz Árpádnak átadott egy levelet, melyhez a mostani helyzetet szemléltető dokumentációt mellékelte. Levelében azt írta, hogy akkor fog történelmivé válni az esemény, ha az integrációt szolgáló és a jószomszédi kapcsolatokat javító eredmények kiegészülnek a romániai magyarsághelyzetét javító intézkedésekkel. Tőkés László vérszegénynek tartotta az oktatási és a közigazgatási törvény módosítását. Az oktatási törvény szerint két alapvető dologban elmarad az eredeti, félmillió aláírással támogatott változattól, az egyik a Bolyai Egyetem, a másik pedig az egyházi vagyon kérdése. A Bolyai Egyetem ügyében Tőkés László szerint jóvátételre van szükség. (SZ máj. 30.)

Május 24. Ünnepelesen felavatták Zágónban az újjáépült Mikes-Szentkereszty-udvarházat. A Székely Nemzeti Múzeum patronálásával helyére került a Mikes Kelemen-, Csutak Vilmos- és Kiss Manyi- emlékkiállítás anyaga, a róluk elnevezett emlékszobákban. Ünnepelesen leleplezték a Mikes Kelemen-mellszobrot, Bocskai Vince szobrászművész alkotását. (RMSZ máj. 27.)

Május 28. Nem engedélyezett tüntetést szerveztek Székelyudvarhelyen, melynek során erőszakkal eltávolítottak a Csereháton svájci segítséggel épülő árvaházból az ott tartózkodó görög katolikus apácákat. Az akció során nem történt testi sértés. Az 1991. évi svájci adományozás kedvezményezettje a gyergyószentmiklósi Szent Miklós Alapítvány. Az eredeti szerződésben kikötötték, hogy Székelyudvarhelyen, a Cserehát negyedben felépülő árvaházban Székelyudvarhely fogyatékos gyermekeit helyezik el. A Szent Miklós Alapítvány senkit sem hatalmazott fel arra, hogy képviselője legyen. 1996 júniusában - az építkezés végső szakaszában - az Aris Industrie Rt. elajándékozta az épületet a bukaresti Szeplőtelen Szív görög katolikus kongregációnak, hogy ők létesítsenek az épületben árvaházat, tehát önkényesen változtattak az épület rendeltetésén. A Vacaroiu-kormány egyik utolsó intézkedéseként az építkezés telkét a bukaresti apácarendnek adományozta. A város tiltakozott a döntés ellen, mert a közel 70 ezer lakosú városban mindössze 33 görög katolikus él. Az új kormány megsemmisítette az adományozást, a telek visszakerült az önkormányzat tulajdonába. Addig azonban folyt az építkezés, és a hatóságilag lezárt épületbe beköltözött négy görög katolikus apáca. A tüntetés szervezőit megbírságotlák. Megállapították, hogy nem etnikai konfliktusról van szó, hanem tulajdonjogi vitáról. (RMSZ jún. 7-8.)

Június 7. Hivatalos látogatásra Bukarestbe érkezett Magyar Bálint művelődési és közoktatási miniszter. Virgil Petrescu romániai oktatási miniszterrel együtt aláírta a kétoldalú ekvivalencia-egyezményt. (SZ jún. 9.) Ezt követően Magyar Bálint erdélyi körútja során először Brassóba, majd Sepsiszentgyörgyre látogatott. Itt Orbán Árpád megyei tanácselnök elmondta, hogy ősztől a Babeş-Bolyai Tudományegyetem 25 fővel főiskolai szintű menedzserképzést indít Sepsiszentgyörgyön. (SZ jún. 10.)

Június 8. Magyar Bálint kíséretével Illyefalván folytatta erdélyi látogatását. Sepsilylefalván részt vett Mikszáth Kálmán mellszobrának leleplezésén és az emlékmúzeum felavatásán. A miniszter Magyarország ajándékaként átadta Mikszáth Kálmán mellszobrát, Gáti Gábor alkotásának hasonmását. (RMSZ jún. 10.)

Június 9. A magyar művelődési és közoktatási miniszter Marosvásárhelyen megtekintette a Nemzeti Színházban Görgey Gábor *Komámasszony, hol a strukker?* című darabját, majd a Kultúrpalotában marosvásárhelyi értelmiségiekkel folytatott kötetlen beszélgetést. (RMSZ jún. 12.)

Június 10. Erdélyi útjának utolsó napját Magyar Bálint Kolozsváron töltötte. Találkozott a Babeş-Bolyai Tudományegyetem vezetésével, köztük Szilágyi Pál rektorhelyetttel és Cs.

Gyimesi Éva professzorral. Meglátogatta a magyar tanszéket, találkozott a tanárokkal, és átadta a magyar kormány ajándékait. Végül sajtótájékoztatót számolt be útjának tapasztalatairól. Kifejtette, hogy az önálló magyar egyetem létrehozása már egészen biztosnak látszik. Az egyetem nem jöhet létre a magyar állam segítsége nélkül, de annak működtetése s a vele járó gondok a romániai magyar közösségre és a román államra hárulnak. (RMSZ jún. 13.)

Június 21. Kolozsvárott ülésezett az RMDSZ Szövetségi Egyeztető Tanácsa. A NATO-ba jutás esélyeinek elnapolásával máris felerősödtek a magyarellenes hangok, a parlamentben az ellenzék vehemensen támadja a magyarságot, tájékoztatta a résztvevőket Markó Béla. A közigazgatási törvény kompromisszum eredménye. Az RMDSZ eredetileg úgy kérte, hogy tízszázalékos kisebbség esetén fogadják el a többnyelvűséget a közigazgatásban, végül húsz százalékban állapodtak meg. Dr. Csiha Kálmán püspök kifogásolta, hogy a törvény felekezeti oktatásra vonatkozó része hiányos. (RMSZ jún. 25.)

Június 25. Kolozsvárott ülésezett a Romániai Magyar Keresztény Egyházak Elöljáróinak Állandó Értekezlete. A Vallásügyi Államtitkárság megkeresése nyomán foglalkoztak az 1993. október. 28-án benyújtott vallásügyi törvénytervezettel, és megtették módosító javaslatukat. Az előjárók állásfoglalása aggodalommal állapította meg, hogy a tanügyi törvényt módosító tervezet ellentmond az Európa Tanács előírásainak, illetve az egyházak elvárásainak, ugyanis nem biztosítja a felekezeti oktatás helyreállítását, és nem teszi lehetővé az elkobzott egyházi ingatlanok visszaadását. (RMSZ júl. 8.)

Június 30. A Román Televízió vezetősége közleményében bejelentette, hogy a nyáron új műsorrendet léptet életbe. Ennek keretében a magyar adást olyan időpontra tette, amikor az aktív romániai magyar lakosság nem nézheti az adást. A tárgyalások eredményeképpen sikerült elérni, hogy az első adón három napon át egy-egy órás műsor lesz, a másodikon félórás, de mindegyik 17 óra előtt kerül adásba, a kettes adón pedig 14 óra előtt. A román televízió műsorrendjében a tíz százaléknyi kisebbség részére csupán a műsoridő 3,73 százaléka jut, a lakosság 7,3 százalékát kitevő magyar kisebbség az adásidőnek csak 1,45 százalékát kapja. A műsorváltogatás azt jelenti, hogy csak a nyugdíjasok és a munkanélküliek nézhetik a magyar adást. (RMSZ júl. 1.)

Július 7. Bill Clinton nyolcórás hivatalos látogatást tett Romániában. Clinton Emil Constantinescuval tárgyalt, majd kormánypárti és ellenzéki politikusokkal találkozott. Elismerően szólt a Romániában bekövetkezett változásokról, kiemelte az RMDSZ kormányban való részvételének fontosságát, a román-magyar megbékélés jelentőségét. (RMSZ júl. 12.)

Július 7. Az erdélyi magyar történelmi egyházak vezetői Kolozsváron találkoztak az RMDSZ vezetőivel. Mikó Lőrinc és Tőkés Elek beszámolt a Bukarestben, a vallásügyi államtitkárságon megtartott gyűlésről, majd elmondta aggályait az egyházi javak visszaadásával és az iskolák ügyével kapcsolatban. (RMSZ júl. 10.)

Július 9. A román kormány elfogadta az oktatási törvényt módosító sürgősségi kormányrendeletet, amely tartalmazza a kisebbségi anyanyelvi oktatás korlátozásának megszüntetését. A kormány ülése után kiadott közlemény szerint a rendelet értelmében a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van ahhoz, hogy minden szinten anyanyelvi oktatásban részesüljenek. (RMSZ júl. 11.)

Július 12. Nyárádszereda főterén, ahol egykor Bocskait fejedelemmé választották, egyházi méltóságok, RMDSZ-vezetők, sok vendég, érdeklődő és Bekecsalja népének jelenlétében - immár harmadszor visszaállították Bocskai István mellsobrát, Horváth Géza alkotását, amelyet a században már kétszer eltávolítottak, és a templomban őriztek (RMSZ júl. 14.)

Július 14. Victor Ciorbea miniszterelnök kinevezte Niculescu Antalt a kormány főtitkárának helyettesévé, államtitkári rangban. Niculescu Antal hatáskörébe tartozik a Remus Opris által vezetett kormányfőtitkárságon, illetve a helyi közigazgatási szerveket koordináló

kormányhivatalon belül három igazgatóság. a minisztériumok főtitkárainak munkáját irányító igazgatóság, a protokolligazgatóság és a jogszabályok alkalmazását felügyelő igazgatóság. Niculescu Antal kinevezésével az RMDSZ megkapta az 1996. novemberi választási eredmények alapján kialakult algoritmus, illetve a koalíciós egyeztetés szerint a szövetséget megillető nyolcadik államtitkári tisztséget. (T júl. 14. 1070.)

Július 14. Megjelent a Hivatalos Közlöny (Monitorul Oficial) 152. számában a tanügyi törvényt módosító sürgősségi kormányrendelet, és ezzel érvénybe léptek a kormányrendeletbe foglalt törvényt módosítások (T júl. 15. 1071.)

Július 16. Victor Ciorbea miniszterelnök sajtóértekezletén az Európai Unió értékelésével kapcsolatban (Románia nem szerepel az EU keleti bővítési tervének első körében) kijelentette: Románia tisztában van azzal, hogy gazdaságilag nincs felkészülve az uniós csatlakozásra. (RMSZ júl. 18.)

Július 19. Marosvásárhelyen a rendőrök szeme láttára román nemzetiségű marosvásárhelyiek újból lefestették a város bejáratánál elhelyezett kétnyelvű helységnévtáblákon a magyar nyelvű feliratot. (RMSZ júl. 21.)

Július 22. A vallásügyi államtitkár hívta össze azt a megbeszélést, melyen megjelent a Romániában bejegyzett 15 egyháznak egy-egy képviselője, akik kifejhették véleményüket a vallásügyi törvénytervezettel kapcsolatban. Az 1993-ban kidolgozott tervezet szövegét újratárgyalták. Előzőleg a történelmi egyházak püspökei egyeztető tárgyaláson vettek részt, ahonnan egységes szövegtervezettel érkeztek a megbeszélésre. A törvénytervezet 78 paragrafusából 30-at tárgyaltak meg. Az ortodox egyház ragaszkodott ahhoz, hogy a hivatalos neve nemzeti egyház legyen. A többi egyház képviselői tiltakoztak, azzal érveltek, hogy ezzel megszűnik az az alkotmányos elv, hogy minden egyház egyenlő. (RMSZ júl. 23.)

Július 23. Az RMDSZ vezetői a szövetség kolozsvári székházában fogadták a Kovács László magyar külügyminiszter által vezetett küldöttséget, melyben a magyar kormány tisztségviselőin kívül jelen volt mind a hét parlamenti párt elnöke, illetve képviselője. Az RMDSZ vezetői ismertették a magyarországi politikusokkal a romániai magyarság helyzetének alakulását, és elemezték a tanügyi törvény, illetve a helyi adminisztráció törvényének módosítása során kialakult helyzetet és lehetőségeket. A magyar külügyminiszter, valamint minden parlamenti párt képviselője pozitívan értékelte az RMDSZ szerepvállalását a kormánykoalícióban és a szövetség által kifejtett eddigi tevékenységet. (T júl. 23. 1077.)

Július 24. Újból lefestették Marosvásárhelyen a magyar feliratokat. A névtáblák védelmét a rendőrség megtagadta. (RMSZ júl. 25.)

Július 25. Két nappal a kolozsvári magyar főkonzulátus újból megnyitása után - Bitay Károly főkonzul szeme láttára- levették a magyar zászlót a főkonzulátus épületéről. A főkonzulátusnak otthont adó református parókiára 30 millió lejes pénzbüntetést rótt ki a Funar irányítása alatt álló polgármesteri hivatal, arra hivatkozva, hogy kitűzték a magyar lobogót, ezzel, úgymond, megsértették az épület műemlékjellegét. (Magyar Nemzet júl. 26.) A bukaresti magyar nagykövetség jegyzéket adott át a román külügyminisztériumnak. A nem tiltakozó jellegű jegyzékben a magyar fél a román hatóságoktól a jogsérelem mielőbbi megszüntetését, a zászló visszaszerzését és ottmaradásának biztosítását kérte. (Népszava júl. 26.)

Július 29. Ismeretlen tettesek horogkeresztet rajzoltak dr. Kelemen Attila és Kerekes Károly, az RMDSZ parlamenti képviselőinek marosvásárhelyi irodáján levő névtáblára. Értesítették a rendőrséget. Kerekes Károly elmondta, hogy ez az akció szerves része a Marosvásárhelyen korábban beindított etnikafeszültség-keltő kampánynak. Két éve áll a tábla a polgármesteri hivatal épületének oldalbejáratánál, és eddig senkit sem zavart. (Népújság, Marosvásárhely - továbbiakban: NÚ júl. 30.)

- Július 30. A román rendőrség megakadályozta a kolozsvári magyar főkonzulátus épületére kitűzött zászló ellopására irányuló újabb kísérletet, amelyet ezúttal egy darus kocsi segítségével kívántak elkövetni. (RMSZ aug. 1.)
- Július 30. C. V. Tudor, a Nagy-Románia Párt elnöke egy-egy millió lejjel jutalmazta azt a három román férfit, akik július 25-én ellopták Kolozsváron a magyar lobogót, Funar pedig anyagi támogatást ígért családjuknak, és kijelentette, javasolni fogja a városi tanácsnak, hogy a három férfi kolozsvári díszpolgárságot kapjon. (Népszava, júl. 31.)
- Július 25. Tőkés László püspök a Tusnádfürdőn megrendezett nyári szabadegyetemen kifejtette, hogy „az igazi megbékélés csakis olyan, nemzetközileg elkötelezett erők és pártok között valósulhat meg, melyektől távol áll mindenféle nacionalista kizárólagosság vagy internacionalista, kozmopolita nemzetietlenség. A térség három országának NATO-csatlakozásáról szólva Tőkés László kijelentette: „A mi részünkről még az a félelem is megfogalmazódik, hogy Magyarország belépése a katonai szövetségbe egy »új politikai vasfüggöny« leereszkedését jelenthetné a magyar kisebbség előtt.” (SZ aug. 1.)
- Augusztus 14. Horn Gyula miniszterelnök telefonbeszélgetést folytatott Victor Ciorbea kormányfővel. Horn Gyula elismeréssel szólt a román reformtörekvésekről. A magyar kormány minden lehetséges eszközzel támogatja Romániát az euroatlantai csatlakozás feltételeinek teljesítésében. (RMSZ aug. 16-17.)
- Augusztus 17. Antonescu-szobrot lepleztek le Nagysármáson, ahol 1944 szeptemberében 126 zsidó esett áldozatul a vészkorszaknak. Ion Antonescu diktátor sorrendben harmadik romániai szobrát Andrei gyulafehérvári ortodox püspök szentelte fel. (Népszava aug. 18.)
- Augusztus 20. Kovács László külügyminiszter Budapesten találkozott a határon túli magyar szervezetek képviselőivel. A megbeszélésen Tabajdi Csaba politikai államtitkár és Petróczi Sándor, a HTMH elnökhelyettese is részt vett. Az RMDSZ-t Markó Béla szövetségi elnök, Takács Csaba ügyvezető elnök, Verestóy Attila, a szenátusi frakció vezetője és Frunda György szenátor képviselte. A megbeszélésen kölcsönös információcserére került sor a határon kívüli magyar kisebbségek helyzetéről, aktuális törekvéseiről, illetve Magyarországnak a határon túli magyar közösségek helyzetét rendezni kívánó politikájáról, a térség országhoz fűződő viszonya rendezésére irányuló törekvéseiről az európai és euroatlanti integrációs folyamat tükrében. A magyar szervezetek vezetői aggodalmukat fejezték ki azzal kapcsolatban, hogy Magyarország előnyös helyzete nem jár-e valamilyen fal kiépülésével Magyarország és közvetlen szomszédai között. „Felerősödtek a magyar- és RMDSZ-ellenes támadások a román sajtóban, a kormánykoalíció egy részét sikerült elbizonytalanítani. A következő időben ezt a kérdést kezelni kell” - szögezte le a találkozó után Markó Béla RMDSZ-elnök (Bihari Napló - továbbiakban BN - aug. 22.)
- Augusztus 21-22. Székelyudvarhelyen a Haáz Rezső Múzeum volt a házigazdája a II. összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpóziumnak; melynek rendezői közé tartozott az Erdélyi Múzeum Egyesület, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Magyar Történészek Nemzetközi Társulata. Az első találkozót 1996-ban tartották, és akkor úgy döntöttek, hogy a következő öt évben minden alkalommal másik magyar kisebbség ad otthont a tanácskozásnak (Udvarhelyi Híradó, Székelyudvarhely, aug. 26.)
- Szeptember 2. Andrei Cornea lelkesen méltatta Lucian Boia, a Bukaresti Egyetem történész kötetét, amelynek címe magyarul: Történelem és mítosz a románság tudatában (Humanitas, Bukarest 1997), melyet iskolai alaptantárgyul javasol a minisztériumnak. Lucian Boia ugyanis kifejtette, hogy a nagy román nemzeti „mítoszok, az egység, a kontinuitás, a latinitás, továbbá a „jó uralkodó” és a „nemzetközi összeesküvés” mítosza, mind a képzelet termékei. A dáko-román kontinuitás elmélete szintén mítosz, melyet egyébként olyan eminens román történészek is kétségbe vontak, mint Hasdeu, Onciul, Xenopol. De hát akkor hogyan tudjuk indokolni történelmi jogainkat Erdély fölött? - kérdezheti majd a korábbi hivatalos álláspontokhoz ragaszkodó elszörnnyedt román olvasó. Le kell szoknunk arról, hogy

történelmi mítoszokat, érveket hívjunk segítségül, figyelmeztetett Lucian Boia. (SZ szept. 2., átvéve a 22 című bukaresti román hetilap 31. számából.)

Szeptember 3. George Angelescu egyházügyi államtitkár meghívására Bukarestbe érkezett Platty Iván államtitkár, a Miniszterelnöki Hivatal egyházi kapcsolatokkal foglalkozó titkárságának vezetője. Az egyházi tulajdon visszaszolgáltatásának helyzetéről tárgyaltak (NÚ szept. 5.)

Szeptember 4. Megkezdődött a szenátus oktatási bizottságában az oktatási törvény módosítására vonatkozó sürgősségi kormányrendelet vitája. Markó Bélának szinte minden hozzászólás után cáfolnia kellett: Costica Ciurtin (RNEP) hazugságait és csúsztatásait, Gheorghe Dumitrascu szélsőséges, ellenséges megnyilatkozásait, Todea szenátor (Nagy-Románia Párt) ostobaságait. Nyíltan sovíniszta megnyilatkozások hangzottak el. Végül a cikkelyt az iskolai dokumentumokra vonatkozó rész kivételével elfogadható formában szavazták meg. (Brassói Lapok szept. 5.)

Szeptember 5. 1990-hez viszonyítva az 1996-97-es tanévben Romániában 13,3 százalékkal csökkent az óvodások és a tanulók száma. A magyar nyelven tanulóké (és óvodásoké) nagyobb mértékben csökkent: 16,8 százalékkal, azaz 39 754 tanulóval, vagyis a korábbi 235 912 fővel szemben az elmúlt tanévben 196 158-an tanultak magyarul. A magasabb iskolai formák felé haladva mind kevesebb az anyanyelven tanulók aránya: az 1996-97-es tanévben 42 816 magyar óvodás volt, az ország összes óvodásainak 6,5 százaléka, elemi oktatás (1-4. osztály): 67 116 magyar tanuló (országos szinten 4,8 százalék), gimnáziumi oktatás (V-VIII. osztály): 52 771 magyar tanuló (országos szinten 4,7 százalék), líceumi oktatás: 29 604 magyar tanuló (országos arányuk 3,7 százalék), szakoktatás: 3 851 magyar tanuló (országos arányuk 1,1 százalék). (RMSZ szept. 5.)

Szeptember 7. Közös nyilatkozat aláírásával ért véget Székelyudvarhelyen a Kárpát-medence átjárhatóságának elősegítését célul kitűző Kárpát Alpok Alapítvány negyedik tanácskozása, melyet a térség magyar polgármestereinek rendeztek. Az erdélyi polgármestereken kívül Magyarországról, Szlovákiából, Kárpátaljáról és a Vajdaságból is érkeztek résztvevők (NU szept. 9.)

Szeptember 8. Tőkés László püspök javaslatára az RMDSZ Bihar megyei szervezetének küldöttgyűlése határozatban fejezte ki megdöbbenését Meciar szlovák kormányfőnek a Szlovákia és Magyarország közötti „önkéntes” lakosságcserére vonatkozó indítványa kapcsán. A határozat szorgalmazza, hogy a magyar kormány hivatalosan utasítsa vissza a szlovák kezdeményezést. (SZ szept. 9.)

Szeptember 11. Gheorghe Funar, Kolozsvár polgármestere zseniálisnak nevezte Meciar szlovák kormányfő javaslatát, és román-magyar lakosságcserét indítványozott: a Tiszántúlra kellene telepíteni az erdélyi magyarokat. (Népszava szept. 12.)

Szeptember 13. Bácsalmáson felavatták a szülőföldjükről elűzött népek emlékművét. Az emlékmű felállításának kezdeményezője Tabajdi Csaba, a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára volt. Kötő József beszédében emlékeztetett arra, hogy Erdély lakói nemcsak a kitelepítés tragédiájának sebeit hordozzák, hanem a betelepítés veszélyeit és a népességi összetétel megváltoztatását is. „Ma is kísérthet az »ein Volk, ein Reich« rémálma, a beneși dekrétumok nosztalgiája?” - tette fel a kérdést. ((Új Magyarország szept. 15.; SZ szept. 17.)

Szeptember 14. Emil Constantinescu államelnök Kolozsváron járt. Kijelentette, hogy két lehetőség közül lehet választani: vagy biztosítják a nemzeti kisebbségek számára az anyanyelven történő oktatást, vagy pedig Románia búcsút vesz az európai beilleszkedéstől. A Babeş-Bolyai Tudományegyetemnek meg kellene őriznie multikulturális jellegét, és nem kellene szétválnia magyar, illetve román egyetemre. Szerinte a multikulturális szerkezet példát mutathatna Európának (RMSZ szept. 18.)

Szeptember 16. A Köztársasági Érdemrend Középkeresztjével tüntették ki a Bukarestben élő Demény Lajos történészt, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagját. A kitüntetés, amelyben a tudós az erdélyi magyar történetírás terén több évtizede végzett kiemelkedő

kutatásaiért részesült, Szöcs Ferenc bukaresti magyar nagykövet adta át. Demény Lajos több könyvben dolgozta fel a székelység történetét. 1990-ben oktatásügyi miniszterhelyettes, majd 1992-ig az RMDSZ szenátora volt. (BN szept. 18.)

Szeptember 18. Sergiu Nicolaescu szenátor nyilatkozott a National lapnak: „Ha Románia nem tesz valamit most, mielőtt Magyarország a NATO tagjává válik, késő lesz. Mert ha Magyarország zsákjai felkerülnek a NATO szekereire, tízszer arrogánsabbá és offenzívebbé válik, ami azt jelentené, hogy a legrövidebb időn belül autonóm övezetté nyilvánítanák Erdélyt, s valamivel később pedig, természetes módon, az anyaországhoz csatolnák.” A megoldás szerinte Erdély militarizálása. Erdélyt be kell hálózni katonai egységekkel, laktanyákkal, vagyis a hadsereg súlypontját Erdélybe kell helyezni. „Nem ártana nagyvállalatokat nyitni, amelyekben más vidékekről betelepített munkásokat alkalmaznánk a kisebbségi lakosság »hígítása« érdekében. Amíg nem sikerül szétszórni az erdélyi magyarokat, nem tudjuk őket asszimilálni, leghatékonyabban vegyes házasságokkal (román férfiak, magyar nők), nem mondhatjuk, hogy megszabadultunk az ősi föld elvesztésének kísértetétől.” (NÚ szept. 18.)

Szeptember 24-21. Székelyudvarhelyen ülésezett az RMDSZ Szövetségi Képviselők Tanácsa. Emil Constantinescu államelnöknek és a koalíció felelős politikusainak határozottan fel kell lépniük az ellen a szélsőséges nacionalizmus ellen, amely a Madrid óta eltelt időszakban a romániai közéletben és sajtóban az ellenzéknek köszönhetően felerősödött, fejtette ki beszámolójában Markó Béla, az RMDSZ szövetségi elnöke. (SZ szept. 22.; RMSZ szept. 23.)

Szeptember 23. A tanügyi törvényt módosító kormányrendelet szenátusi oktatási szakszövetségi vitáján George Pruteanu bizottsági elnök újrászavaztatta a történelem és a földrajz oktatására vonatkozó cikkelyt.

Harmadik próbálkozásra „sikerült” törölnie a kormányrendeletnek a kisebbségek számára kedvező szövegét. Ezen az újabb szavazáson úgy döntöttek, hogy Románia történelmét és földrajzát újból románul kell tanulniuk a kisebbségi iskolák tanulóinak. Markó Béla kijelentette, hogy ez az eljárás mód megalázó az egész bizottság számára, ezért az RMDSZ tiltakozásképpen kivonul. Az RMDSZ bizottsági tagjainak távozása után megszavazták, hogy a líceum utáni szakoktatás csak román nyelvű lehet. A felsőoktatás területén újabb korlátozásokat szavaztak meg: csak csoportokat, részlegeket lehet létesíteni a kisebbségek nyelvén, karokat és önálló kisebbségi felsőfokú intézeteket, egyetemeket nem. (RMSZ szept. 25.) Markó Béla szerint veszélybe került a koalíciós együttműködés, sőt, az RMDSZ-nek a koalícióban való részvétele is. (T szept. 23. 1119.)

Szeptember 22. Vastagh Pál igazságügy-miniszter Valeriu Stoica román igazságügyminiszter meghívására Romániába látogatott. Tárgyalt meghívójával, majd az RMDSZ székházában találkozott az RMDSZ jogász képviselőivel és szenátoraival. Szept. 23-án a két minisztérium együttműködéséről írtak alá megállapodást. (RMSZ szept. 24.)

Szeptember 24. A román kormány vezető ereje, a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt szenátusi és képviselőcsoportja Victor Ciorbea miniszterelnök és a parasztpárti miniszterek jelenlétében megvitatta az RMDSZ-szel kialakult konfliktust, és bizottságot hozott létre az RMDSZ-szel folytatandó tárgyalásokra. Radu Vasile, a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt főtitkára bírálta az RMDSZ „politikai ostobaságát”, amiért ragaszkodik a két vitatott tárgy magyar nyelvű oktatásához. Olyan kompromisszumos megoldást javasolt, hogy a földrajzot magyarul, a történelmet románul tanítsák. Markó Béla kommentálni sem volt hajlandó ezt a változatot, rámutatva, hogy a koalíciós együttműködésről, a kormányprogram betartásáról van szó. (NÚ szept. 26.)

Szeptember 26. Kétnapos hivatalos látogatásra Magyarországra érkezett Victor Babiuc védelmi miniszter. Magyarország és Románia viszonyát nem módosítja, ha Magyarország előbb lesz a NATO tagja, jelentette ki Babiuc. (SZ szept. 29.)

- Október 2. Újra lefestették Marosvásárhelyen a kétnyelvű helynévtáblákat. Mindez az RMDSZ-kongresszus előestéjén történt. (SZ okt. 4.)
- Október 3. Boros Zoltán, a bukaresti tévé magyar adásának főszerkesztője nyílt levélben szólította föl a romániai magyar civil szervezetek és az RMDSZ vezetőit arra, hogy álljanak ki a magyar nyelvű adás csökkentése, kedvezőtlen időpontba helyezése ellen. (SZ okt. 3.)
- Október 3-4. Marosvásárhelyen tartották az RMDSZ V kongresszusát. Az első napon a küldöttek meghallgatták Markó Béla szövetségi elnök, Tőkés László tiszteletbeli elnök és a többi RMDSZ-vezető beszámolóját. Markó Béla szerint a szövetség meg tudott felelni az elmúlt két év kihívásainak. Elfogadhatatlannak nevezte, hogy: „közös döntéseinknek ne vessük alá magunkat”, és hogy különvélemény ürügyén „az egész szövetséget gyengítsük. Tőkés László nyolc pontban foglalta össze javaslatait. (RMSZ okt. 6.; 8.) A második napon elfogadták a szervezeti szabályzat módosítását. A kongresszus Tőkés László nyolcpontos javaslatából ötöt átvett, és az SZKT feladatává tette részletes kidolgozásukat. Ezek a következők aromán-romániai magyar párbeszéd intézményes kereteinek létrehozása, a kisebbségi jogsértések nyomon követésének intézményesítése, magyar-magyar csúcstalálkozó, a Securitate dossziéinak megismerése, a nagyváradi Sulyok István Református Főiskola egyetemmé fejlesztése. (RMSZ okt. 7.)
- Október 6. Szilágycsehen az egyik kétnyelvű helynévfeliratot lefestették, a másikat eltüntették, a harmadikról lekaparták a magyar feliratot, csak a negyedik maradt épen. Újból kiteszik a kétnyelvű feliratot, ha ezt is lefestik, akkor megint állítanak újat, jelentette ki Bálint Géza, Szilágycseh polgármestere. (SZ okt. 7.)
- Október 6. Mezősámsondon megünnepezték a 150 éves református templom felújítását, egyúttal bemutatták a helyi értelmiségiek szerkesztésében, Nagy Pál irodalomkritikus segítségével megjelent falumonográfiát, amely Mezősámsond - múlt és jelen címmel jelent meg. (NÚ okt. 7.)
- Október 7. Első ízben tartották meg a Tövisháti Napok nevű rendezvényt a szilágycsehi Magyar Házban. Baksai Károly, a Tövishát Kulturális Társaság elnöke beköszöntőjében elmondta, hogy a három megye, Szilágycse, Szatmár és Máramaros alkotta tájegység hagyományainak ápolását tűzték ki célul. (RMSZ okt. 8.)
- Október 8. Kovács László magyar és Adrian Severin román külügyminiszter Bukarestben megnyitotta a magyar-román alapszerződés értelmében létrehozott kormányközi vegyes bizottság alakuló ülését. (SZ okt. 9.)
- Október 8. Victor Ciorbea miniszterelnök kolozsvári látogatása alkalmával Andrei Marga, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem rektora kijelentette: önálló magyar egyetemre nincs szükség, hiszen a magyar fiatalok anyanyelvi oktatása megoldottnak tekinthető a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. (SZ okt. 15.)
- Október 11. A Hunyad megyei Marosillyén megkezdődtek a Bethlen Gábor Kollégium fennállásának 375. évfordulója alkalmából tartott ünnepek Bethlen Gábor szülőházánál több mint száz kollégiumi diák és tanár vett részt az emléktábla megkoszorúzásán. Az ünnepséget követően a diákok meglátogatták a dévai várat, a Magna Curiát, Bethlen Gábor fejedelem székhelyét. (T okt. 13., 1031.)
- Október 14. A Mocsáry Lajos Alapítványt a magyarországi Népjóléti Minisztérium hozta létre Lakner Zoltán első kuratóriumi elnök kezdeményezésére 1992-ben. Célja a határon túli magyarok egészségügyi, szociális támogatása. A kuratórium által 1996-ban létrehozott Mocsáry Lajos-díjat 1997-ben Erdélyben Fikó Csaba (Csíkszereda), a Hargita Megyei Mozgássérültek Egyesületének megalapítója kapta. A díjazottak között volt a délvidéki Kopácsi Kettős János református tiszteletes, aki életét a menekültek megsegítésének szenteli, a kárpátaljai régióból pedig Bilics Éva nyugdíjas tanárnő, aki Rahón segíti a rászorulókat. (SZ okt. 14.)

- Október 14. Magyar Bálint művelődés- és közoktatásügyi miniszter a kolozsvári Szabadság című lapnak adott nyilatkozatában elmondta, hogy a határon túli magyarság oktatására szánt pénzeszköz évről évre növekedett. 1995-ben 73 millió forint volt, 1997-ben pedig 145 millió. A magyarországi felhasználás 1995-ben 157 milliót, 1996-ban 193 milliót, 1997 első felében 131 milliót tett ki. Megjelentek a határon túli magyar felsőoktatás támogatásának közvetett formái is, erre mintegy 90 millió forintot költöttek. A kisebbségi magyar közművelődés támogatása is jelentősen növekedett: 1995-ben 71 millió volt, 1997-ben 155 millió. A határon túli magyar színházak támogatása megnégyszereződött: 1996-ban 16 millió forint, 1997-ben 60 millió forint volt. (SZ okt. 14.)
- Október 15. A Királyhágó-melléki Református Egyházkerület hivatalos lapjában, a Partiumi Közlönyben közölte az egyes egyházmegyék és az egész egyházkerület lélekszámváltozásának 1997. első félévi adatait. Az egyházkerületben fél év alatt 1489 fővel fogyatkozott a lélekszám: 2560 temetés volt és mindössze 1071 keresztlő. (Partiumi Közlöny, Nagyvárad okt. 15.)
- Október 16. A román képviselőházban nagy többséggel megszavazták a Helyi önkormányzatok európai chartája ratifikálásáról szóló törvényt, amelyet a szenátus már korábban elfogadott. A charta Constantinescu államelnök megerősítése után Románia számára is törvényerejűvé válik. (T okt. 17. 1135:)
- Október 16. Éjjel újból megrongálták Kolozsvárott a Fogadalmi Máriaszobrot, amelyet az 1738-as pestis megszűnésének emlékére állítottak 1744-ben. Ez volt Kolozsvár első köztéri szobra. (SZ okt. 17.)
- Október 17-19: Az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság hatodik alkalommal szervezte meg az Országos Szakmai Napokat, ezúttal Félixfürdön. A rendezvény fő témájául a környezetbarát technológiákat választották. (NÜ okt. 11:)
- Október 18. A Bethlen Gábor Kollégium (Nagyenyed) fennállásának 375. évfordulója alkalmából tartott megemlékezési ünnepségen felolvasták Virgil Petrescu oktatási miniszter, Tabajdi Csaba államtitkár és Tokay György kisebbségügyi miniszter üzenetét. Kötő József, az RMDSZ ügyvezető alelnöke, enyedi vendiák mondott beszédet. Egy nappal később, október 19-én az iskola udvarán felavatták a kollégium második alapítójaként tisztelt Apafi Mihály fejedelem szobrát; Lőrincz Lehel alkotását. (SZ okt. 20.)
- Október 20. Romániába látogatott Horn Gyula magyar miniszterelnök Tárgyalt Victor Ciorbea miniszterelnökkel, majd helikopteron néhány órás látogatásra Sepsiszentgyörgyre érkezett. A magyar kormányfő eszmecserét folytatott a megye vezetőivel, a téren üdvözölte a helybelieket, este visszatért Bukarestbe. (SZ okt. 21.)
- Október 21. Horn Gyula az RMDSZ vezetőivel találkozott. A megbeszélésen értékelték az elmúlt esztendő eseményeit, ugyanakkor aggodalmukat is kifejezték az utóbbi idők sorozatos magyarellenes és RMDSZ-ellenes támadásai miatt. A sajtónak nyilatkozva Markó Béla szólt arról is, hogy e támadásokkal az ellenzék megpróbálja megrontani a koalíciós partnerek közötti viszonyt. Horn Gyula sajtótájékoztatóján elmondta, hogy Victor Ciorbea szerint folynak az előkészületek egy magyar fakultás megnyitására a Babeş-Bolyai Tudományetemen, és a román kormány önálló magyar egyetem felállításának gondolatával is foglalkozik. A kettős állampolgárság kérdése nem időszerű, állapította meg Horn Gyula. Constantinescu elnök szintén fogadta a magyar kormányfőt. A tárgyalások végén a két miniszterelnök közös sajtótájékoztatót tartott. A két kormányfő egyetértett abban, hogy új magyar egyetemet kell létesíteni Romániában, tudomásul véve a Babeş-Bolyai Tudományegyetem multikulturális helyzetét. Az új magyar egyetem egy másik erdélyi városban létesülne. (SZ okt. 22.)
- Október 23. Markó Béla, az RMDSZ szövetségi elnöke és Takács Csaba ügyvezető elnök aláírásával az RMDSZ közleményt adott ki. Ebben határozottan kiállt az önálló magyar egyetem létrehozása mellett, amelyet nem lehet szembehelyezni a Babeş-Bolyai Egyetemen

belüli magyar tagozat kialakításával. A közlemény szerint „az önálló magyar tudományegyetem működtetéséhez a legalkalmasabb helyszín Kolozsvár, függetlenül az egyetem létrehozásának a módjától”. (T okt. 23. 1139.)

Október 24-26. Nagybányán Erdély első középiskolája, a Schola Rivulina megalakulásának 450. évfordulóját ünnepelték. Október 25-én a református templomban ünnepi ökumenikus istentiszteletet tartottak, majd bemutatták a helyi EMKE-szervezet és a városban működő Misztótfalusi Közművelődési Egyesület legújabb kiadványát (Évek és iskolák EMKE-füzetek 12-14-es összevont szám), amely a nagybányai magyar nyelvű középfokú oktatás 450 évének történetét dolgozza fel. Többévi kérvényezés után végre engedélyezték Nagybányán a magyar V XII. osztályos középiskola létrehozását. Az új középiskola a város nagy szülötte, Németh László nevét veszi fel. (RMSZ okt. 25.; 29.) Kolozsváron tartották a Kolozsvári Magyar Diákszövetség, az Ifjúsági Keresztyén Egyesület, az Országos Dávid Ferenc Egylet és a Magyarok Világszövetségének Erdélyi Társasága közös rendezésében a Magyar Ifjak Világfóruma Erdélyi Társaságának alakuló ülését, amelyen 15 erdélyi magyar ifjúsági szervezet vett részt. Elfogadták a MIVET alapszabályzatát, és megválasztották vezetőségét. A MIVET a világban szétszórott magyarság lelki, szellemi, kulturális és gazdasági közeledése, továbbá a magyarsággal együtt élő népekhez fűződő kapcsolatok erősítése céljából alakult meg. (RMSZ okt. 29.)

Október 26. Az RMDSZ Kolozs megyei szervezete állásfoglalást adott ki az egyetem kérdésében. „Az erdélyi magyar közösség alulírott képviselői követeljük -az RMDSZ programjának, legutóbbi kongresszusi határozatainak, valamint az 500 000 aláírással hitelesített tanügyi törvénytervezetének szellemében, hogy az RMDSZ országos vezetősége kezdje meg azonnal a tárgyalásokat az illetékes román hatóságokkal a kolozsvári székhelyű, önálló, magyar tannyelvű egyetemi oktatás beindításáról” olvasható az állásfoglalásban. Az állásfoglalást eddig 193-an írták alá, köztük Tempfli József püspök, Tőkés László püspök, Mózes Árpád evangélikus püspök, Szabó Árpád unitárius püspök, az RMDSZ egyes országos és Kolozs megyei tisztségviselői, SZKT-és SZET-tagok, jelenlegi és nyugalmazott egyetemi tanárok, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az EMKE, az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, írók, képzőművészek, színészek, újságírók, folyóirat- és tévéfőszerkesztők. (SZ okt. 27.)

Október 29. Tőkés László állásfoglalást adott közre, amely szerint Magyarország és Románia kormányfői az RMDSZ vezetőinek előzetes beleegyezése nélkül tervezik egy Kolozsváron kívüli önálló állami magyar egyetem létrehozását, lemondva a törvényellenesen megszüntetett Bolyai Tudományegyetemről. Tőkés László hangsúlyozta, hogy a nagyváradi Sulyok István Főiskola egyetemmé fejlesztése nem érinti a Bolyai Tudományegyetem helyreállításának ügyét. A püspök leszögezte: a kolozsvári egyetemről a nemzeti közösség nevében senkinek sincs joga lemondani. (SZ okt. 29.)

Október 31. Budapesten a Magyar Országos Levéltárban bemutatták Jakó Zsigmond kolozsvári történészprofesszor Társadalom, egyház, művelődés című tanulmánykötetét. Jakó Zsigmond elmondta: immár az erdélyi magyar tudományosság maradványai is veszélyben vannak, megmentésükre csak akkor van mód, ha integrálódhatnak a magyar tudomány egészébe. (Népszava nov. 1.)

November 3. Ismeretlen tettesek betörték az RMDSZ Kolozs megyei székházába. Nem tudták felfeszíteni a könyvelőség ajtaja előtti vasrácsot, a nyomdát és a mellékhelyiségeket feldúlták, a berendezést összetörték. (SZ nov. 4.)

November 7. Nagyszalontán már hatodszor mázolták le a kétnyelvű helységnévtábla magyar feliratát. (RMSZ nov. 8:)

November 12. George Pruteanu szenátor törvényjavaslatot jegyeztetett be a parlamentben a román nyelv védelméről. A javaslat hasonló a szlovák és az ukrán nyelvtörvényhez, amelynek értelmében minden közhasznú, idegen nyelvű közlést kötelezően el kell látni román nyelvű ismertetéssel mind az írott, mind a beszélt propagandában. A rendelet

megszegőit pénzbüntetéssel sújtják A nyelvőrséggel a polgármesteri hivatalokat ruháznak fel. (RMSZ nov. 13.)

November 13-14. Debrecenben tartották meg a Környező Országok Magyar Tudományos Műhelyeinek 3. Fórumát. A külföldi magyar tudományosságnak ezt a formáját Berényi Dénes akadémikus javaslatára szervezték meg. A találkozót két évente tartják. A Berényi Dénes által vezetett Magyar Tudományosság Külföldön MTA Elnöki Bizottsága azzal a céllal jött létre, hogy előmozdítsa a külföldön élő magyar kutatók együttműködését, és integrálja a külföldi magyar tudományos műhelyeket a magyar tudományos életbe. Az erdélyi magyar tudományos munkát Benkő Samu, az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke ismertette. (A Hét, Bukarest dec. 11.)

November 15. Tőkés László közleményt adott ki a tanügyi törvény módosításával kapcsolatos különvéleményéről, mely szerint a kedvező törvénymódosítások bármelyikéről való lemondás nem „»kompromisszumos megoldást«, hanem jogfeladást jelentene, az anyanyelvhasználat és az anyanyelvi oktatás ügye pedig „nem képezhetik alku tárgyát”. (RMSZ nov. 15.)

November 20. Folytatódott a szenátusban a tanügyi törvényt módosító 36/1997-es számú sürgősségi kormányrendelet általános vitája. Az RMDSZ álláspontját támogatta Laurentiu Ulici, a Román Írószövetség elnöke, a Románia Alternatívája Párt szenátora. Markó Béla kifejtette, hogy a romániai magyarság nemcsak saját, hanem az itt élő többi nemzetiség érdekében is fellép, amikor a kisebbségi jogok helyreállításáért száll síkra. Verestóy Attila frakcióvezető elmondta: a romániai politikai pártok elfogadták a román-magyar alapszerződést, és itt mégis kilencszer hallottuk Magyarországot mint minden rossz kútfejét fölemlegetni, mondta. (RMSZ nov. 21. 1160.)

November 21. Kaposváron a Kárpát-medencei Ifjak Szabadegyetemét életre hívó három szervezet (Együttélés Ifjúsági Csoportja, Fidelitas, Kolozsvári Magyar Diákszövetség) és több más kárpát-medencei ifjúsági szervezet (MISZSZ, Országos Magyar Diákszövetség, Ifjúsági Keresztyén Egyesület, Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egyet) közös nyilatkozatot adott ki. Ebben kifejtették, hogy a térségbeli magyar fiataloknak szükségük van élő kapcsolat kiépítésére a nemzeti értékek és hagyományok ápolása érdekében. (RMSZ nov. 26.)

November 22. Sokan elzarándokoltak Adyfalvára, azaz Érmindszentre, a költő szülőfalujába, hogy tisztelegjenek emléke előtt halálának 120. évfordulója alkalmából. A Kárpát-medence minden részéből érkeztek, Pozsonytól Nagybecskerekig, Kassától Aradig, Pápától Kézdivásárhelyig. (RMSZ nov. 26.; Szatmári Friss Újság, Szatmárnémeti nov. 24.)

November 24. Véget ért a szenátusban a tanügyi törvényt módosító 36/1997. számú sürgősségi kormányrendelet általános vitája, majd megkezdődött a szakaszonkénti vita. Az általános vitában az RMDSZ-frakció nevében Frunda György, Markó Béla és Verestóy Attila történelmi adatokkal érvelt annak bizonyítására, hogy a kisebbségek anyanyelvi oktatásának régi hagyományai vannak Romániában. (T nov. 25. 1162.)

November 25. A szenátusban éles szópárbajok jellemezték az oktatási törvényt módosító sürgősségi kormányrendelet vitáját. Frunda György bemutatta, hogy milyen volt a román nyelvű oktatás a történelmi Magyarországon. George Pruteanu, az oktatási bizottság parasztpárti elnöke nagy beszédet tartott, kifejtve, hogy neki kék sárga-piros vér folyik az ereiben, majd az RMDSZ szenátorait vette sorra, mindegyiküket jellemezte, egyértelműen kétségbe vonta Románia iránti hűségüket, hazugsággal és manipulációval vádolta őket. (RMSZ nov. 27.)

November 25. Constantinescu államfő a szenátus ülésével egy időben azt hangsúlyozta, hogy minden koalíciós pártnak, tehát a Parasztpártnak és az RMDSZ-nek is magának kell vállalnia döntéseiért a felelősséget, és jelezte, hogy a vita jelenlegi szakaszában nem kíván részt venni. (RMSZ nov. 28.)

- November 25. Miközben a romániai magyar sajtó sorvadozik a kinyomtatott példányszámok tekintetében, újabb és újabb lapok látnak napvilágot. Megjelent a Székelyföld, Hargita Megye Tanácsa által indított kulturális folyóirat első száma, főszerkesztője Ferenczes István. (Erdélyi Napló, Nagyvárad nov. 25.)
- November 26. Bukarestben román-ukrán-lengyel csúcsertekezlet volt. Emil Constantinescu, Leonyid Kucsma és Alekszander Kwasniewski a román államfő által az év elején kezdeményezett háromoldalú együttműködés kereteiről tárgyalt egy nem hivatalos munkamegbeszélésen. Constantinescu hangsúlyozta, hogy Románia diplomáciájában nagy fontosságot tulajdonít a háromoldalú együttműködésnek, ilyen kezdeményezésekkel „kívánja növelni saját országa és a térség biztonságát. (SZ nov. 27.)
- November 28. Nagybányán ismeretlenek piros festékkel mázolták be Lendvay Márton színművész 1900-ban állított szobrát, két nappal később pedig Nicolae Iorga román államférfi szobrát öntötték le szürke és fehér festékkel. A helyi román lapok csak az utóbbiról számoltak be felháborodva, rendőrséggel és titkosszolgálatlal fenyegetőzve. (RMSZ dec. 3.)
- November 29. Kolozsvárott tartotta éves közgyűlését az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE). Az egyesület nyilatkozatában állást foglalt a magyar egyetem kérdésében. A dokumentum rámutatott arra, hogy „a sok évszázados tudományos és kulturális hagyományok és a modern elvárások ismeretében e magyar egyetemnek nem lehet más székhelye, mint Kolozsvár. Ezen túlmenően szükségesnek tartják a magyar nyelvű művészeti, műszaki, jogi, közgazdasági és mezőgazdaságioktatás megoldását, valamint a magyar nyelvű orvosképzés megerősítését. (SZ dec. 3.)
- December 2. Victor Ciorbea miniszterelnök ismertette a román kormány új összetételét. A kormányátalakítás céljaként a reform gyorsítását, a kormányzati fegyelem erősítését, a hatékonyság növelését jelölte meg. Az új miniszterek között van a közoktatási miniszter: Andrei Marga, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem rektora. (RMSZ dec. 4.)
- December 4. Az RMDSZ képviselőházi frakciója határozattervezetet nyújtott be a két ház állandó bizottságához. A beadvány indoklásában a frakció aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a politikai közéletben etnikai és vallási ellentéteket, nacionalista, kisebbségellenes és idegengyűlölő érzelmeket szító akciók nyertek teret az utóbbi időben. (T dec. 5. 1169.)
- December 8. Székelyudvarhelyre érkezett népes küldöttség élén Remus Opris, a román kormány főtitkára, hogy a helyszínen sürgessen megoldást az úgynevezett cserehádi ingatlan kérdésére. Opris kíséretében apácák is érkeztek a helyszínre. Remus Opris utasítására reggel levették a pecsétet a jogvita tárgyát képező úgynevezett cserehádi ingatlanról, és behatoltak oda a Szeplőtelen Szív görög katolikus apácarend tagjai, akik teherautókkal bútorokat, ruhaneműt és nagy mennyiségű élelmiszert hoztak magukkal. (Udvarhelyi Híradó, Székelyudvarhely dec. 9.) December 9-re virradó éjszaka tovább éleződött a székelyudvarhelyi helyzet, Remus Opris csendőri és rendőri erőket vezényelt a városba. A rendőrök biztosították az apácák zavartalan beköltözését, a bútorok, konyhafelszerelések behordását, a székelyudvarhelyieket viszont távozásra szólították fel. (Udvarhelyi Híradó Székelyudvarhely dec. 11.)
- December 9. A szenátusban folytatták az oktatási törvényt módosító sürgősségi kormányrendelet szakaszonkénti vitáját. Megszavazták a tanügyi bizottság javasolta módosítást a történelem és földrajz román nyelvű oktatására vonatkozóan, majd a plénum az egyetemi és főiskolai oktatásra, valamint az anyanyelvi karok létesítésére vonatkozó cikkely eredeti változatát titkos szavazással - szavazattöbbséggel - elvetette. Mivel a koalíciós partnerek minden koalíciós egyezséget felrúgtak, ezért az RMDSZ szenátorai kivonultak a szenátus munkálatairól, és Markó Béla szövetségi elnök a frakció rögtönzött sajtóértekezletén bejelentette, hogy konzultációra visszahívja a kormány üléséről az RMDSZ minisztereit, akiknek kormányzati tevékenységét az RMDSZ meghatározatlan időre felfüggeszti. (T dec. 9. 1171.)

December 10. Emil Constantinescu fogadta az RMDSZ küldöttségét. Az oktatási törvényt módosító sürgősségi kormányrendelet december 9-i szenátusbeli vitája és egyes cikkelyek megszavazása nyomán válságos helyzet alakult ki, mert az RMDSZ felfüggesztette minisztereinek politikai tevékenységét. Constantinescu kijelentette, nem lesz hajlandó olyan oktatási törvényt aláírni, amely nem teszi lehetővé a kisebbségek nyelvén egyetemek és fakultások létrehozását. Az RMDSZ vezetői az államelnöknek is kifejtették, hogy a koalíciós pártok vezetőitől is határozott fellépést várnak a magyarellenes és kisebbségellenes megnyilatkozások visszaverésében. A Székelyudvarhelyen kialakult helyzet kapcsán az államfő egyetértett abban, hogy a csereháti intézmény eredeti rendeltetését - nevezetesen, hogy az a székelyudvarhelyi fogyatékos gyerekek iskolája legyen - meg kell őrizni, és hogy az érintett felek közti egyeztetéssel ki kellene alakítani egy, az intézményt felügyelő közös igazgatótanácsot. (T dec. 10. 1172.)

December 10. Az önkormányzatok szerepe egy hátrányos helyzetű térség fejlesztésében címmel háromnapos önkormányzati konferenciát rendeztek Csíkszeredában, a Határon Túli Magyarok Hivatala szervezésében. A HTMH immár nyolcadik alkalommal rendez hasonló konferenciát más-más színhelyeken, Magyarországon és a környező országokban. (T dec. 11. 1173.)

December 11. A Magyarok Világszövetsége közleményben fordul Európa és a világ kormányaihoz: szólítsák fel Románia felelős vezetőit a nemzetközi és kétoldalú szerződésekben vállalt kötelezettségei betartására, különösen a kisebbségi közösségek jogainak érvényesítésére. Az MVSZ felhívja a figyelmet arra, hogy a feszültség Székelyudvarhelyen a tetőfokára hágott. A helyhatóság vezetőinek „hetek óta tartó zaklatása és fenyegetése után a nyílt erőszak bevetése ellenőrizhetetlen indulatokba csaphat át. (RMSZ dec. 13-14.)

December 11-13. Kolozsváron tartották a Szövetségi Képviselők Tanácsa és az erdélyi magyar egyházak, valamint a romániai magyar értelmiség és a civil társadalom képviselőit tömörítő Szövetségi Egyeztető Tanács együttes ülését, amely az RMDSZ kormányzati részvételének jövőjéről tanácskozott. Markó Béla két időszakot különböztetett meg a koalíció működésében: az elsőt „viszonylag harmonikus együttlét” jellemezte, beleértve a kisebbségi kérdés megoldására tett lépéseket. Ekkor született a két sürgősségi kormányrendelet az oktatás és a helyi közigazgatás kérdésében, amelyek most parlamenti jóváhagyásra várnak. A második időszakra, amely a madridi NATO-döntés utáni hónapokra esik, a korábbi eredmények megkérdőjelezése és a nacionalizmus felerősödése jellemző. Az RMDSZ felfüggesztette minisztereinek politikai részvételét a kormányban, de ezt követően is folytatta a megoldás keresését, és több ígéretet kapott mind a koalíciós pártoktól, mind az államfőtől a sürgősségi kormányrendelet megváltoztatását illetően.

December 13. Az erdélyi magyar történelmi egyházak vezetői nyílt levelükben arra szólították fel a görög katolikus egyház előjáróit, hogy vállaljanak közvetítő szerepet a kötelékükbe tartozó Szeplőtelen Szív apácarend és a székelyudvarhelyi önkormányzat között a Csereháton épített gyermekmenhellyel kapcsolatban, és ehhez felajánlották „békességteremtő szolgálatukat”. Levelükben a főpapok leszögezték: hosszú ideje mélységes aggodalommal kísérik figyelemmel a bonyodalmakat, és aggasztó fordulatnak tekintik, hogy Remus Opris kormányfőtitkár közreműködésével, „bármely törvényes alap nélkül, karhatalmi erők segédletével apácák hatoltak be' a menhely épületébe, és „rajtaütésszerű, erőszakos módon, önhatalmulag birtokba vették azt”. (RMSZ dec. 13-14.)

December 14-15. Markó Béla sajtóértekezleten jelentette be, hogy a Romániai Magyar Demokrata Szövetség kolozsvári tanácskozása nagy többséggel olyan határozatot fogadott el, amely a további koalíciós együttműködés feltételeit fogalmazza meg. Az RMDSZ Szövetségi Képviselő Tanácsa és Egyeztető Tanácsa határozatokat fogadott el a koalíciós együttműködésről, az anyanyelvi oktatásról, egyes magyar- és kisebbségellenes

megnyilvánulásokról, a romániai magyar egyházakat ért támadásokról és jogsérelmekről, a magyar-magyar csúcstalálkozó folytatásáról, valamint a jogsérelmekkel kapcsolatos jelentés elkészítéséről. (SZ dec. 16. A határozatok szövegét közli: T dec. 15. 1175.)

December 17. Románia 2001-ig szeretne a NATO, 2005-ig pedig az Európai Unió tagjává válni. Ezt a nemzeti célt fogalmazta meg bonni tárgyalásait lezáró sajtóértekezletén Emil Constantinescu. Hiba volt, hogy Romániát nem vonták be a NATO bővítésének első körébe-jelentette ki a román államfő egy nappal azután, hogy a brüsszeli NATO-központban Lengyelország, Csehország és Magyarország külügyminisztere aláírta az 1999-es csatlakozásról szóló jegyzőkönyvet. Constantinescu abban bízik, hogy 1999-ben országával is megkezdik a csatlakozási tárgyalásokat. (Háromszék, Sepsiszentgyörgy dec. 18.)

December 21. Székelyudvarhelyen, a művelődési ház előtt felállították Tomcsa Sándor mellszobrát, Székely József helyi szobrászművész alkotását. Száz esztendeje született a jeles drámaíró, ismert humorista. (RMSZ dec. 23.)

Összeállította: *Udvardy Frigyes*

KONFERENCIA

Nyelvi emberi jogi konferencia és munkaértekezlet

Budapest 1997. október 16-19.

A nyelvi emberi jogi témában ez volt az első olyan konferencia, melynek Kelet Európa adott helyszínt - a legelső jelentős találkozót ebben a témakörben éppen ezelőtt tíz évvel, 1987 októberében tartották meg Brazíliában. A budapesti rendezvénynek, amelyet az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Közép-európai Egyetem emberi jogi programja szervezett, és a Budapesti Nyílt Társadalom Intézet, az Illyés Közalapítvány és az MTA Stratégiai Kutatások Programiroda támogatott, a Közép-európai Egyetem Kollégiuma és Konferenciaközpontja (Budapest X Kerepesi út 87.) adott otthont.

A *nyelvi emberi jogok* kifejezést a szakemberek körülbelül tíz-tizenöt éve használják, de az átlagember nem ismeri igazán. Pedig az olyan közismert kifejezések, mint a faji megkülönböztetés (rasszizmus) és az etnikai megkülönböztetés (eticizmus) mellett létezik a nyelvi megkülönböztetés (lingvicizmus) fogalma is. A rasszizmus, az etnicizmus és a lingvicizmus definícióját Tove Skutnabb-Kangas* Dániában élő finn nyelvész 1988-ban a következőképpen fogalmazta meg. „Olyan ideológiák, struktúrák és cselekvési módok, amelyeket a hatalomnak és a (mind materiális, mind nem materiális) erőforrásoknak »faj«, etnikum-kultúra vagy nyelv alapján meghatározott csoportok közti egyenlőtlen elosztásának legitimálására, kialakítására és újratermelésére használnak” A konferencia mintegy hatvan résztvevője e nyelvi megkülönböztetés kórképét és a kór elleni gyógymódok lehetőségeit vitatta meg. Ehhez kiváló feltételeket biztosított az, hogy a konferencián a világ számos országából (Albániából, Ausztráliából, Belgiumból, Csehországból, Dániából, Észtországból, Fehér-oroszországból, Kanadából, Lettországból, Nagy-Britanniából, Romániából, Svájcban, Szlovéniából, Szlovákiából, Törökországból, Ukrajnából és az USA-ból) érkeztek szakemberek, és hogy a konferencia résztvevői különböző területek szakértőiként, mint nyelvészek, jogászok, közgazdászok, politikusok, kisebbségi és emberi jogi aktivisták, oktatáskutatók közelítették meg a problémát.

A konferencia szerkezetileg három részre: plenáris előadásokra, szekcióelőadásokra és munkaértekezletekre tagolódott. Plenáris előadók voltak François Grin (Svájc), Angéline Martel (Kanada), Robert Phillipson (Dánia), Tove Skutnabb-Kangas (Dánia) és Patrick Thornberry (Nagy-Britannia).

Medgyes Péternek, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium helyettes államtitkárának megnyitója után Tove Skutnabb-Kangas tartotta meg a konferencia első plenáris előadását, amelyen a világ nyelveinek veszélyeztetettségi szint és beszélőinek száma szerint kialakított négy csoportját bemutatva illusztrálta azt, hogy a Föld nyelvei nem rendelkeznek azonos esélyekkel. Az első csoportba a *szuperdomináns nyelvek* tartoznak. Idesorolta a beszélők száma szerinti rangsor első tíz helyezettjét, melyek a föld (orális) nyelveinek csupán 1-1,5 százalékát teszik ki, de amelyeken a világ lakosságának közel fele beszél. A második csoportba a fenti rangsor további nyelvei, az úgynevezett *közepes nagyságú nyelvek* tartoznak, amelyeket legalább egymillióan beszélnek. Számuk kevesebb, mint háromszáz. Becsült számítások alapján az első és a második csoportba tartozó nyelveket összesen több mint ötmilliárd ember beszéli, ami a Föld lakosságának közel 95 százalékát teszi ki. A harmadik csoportot a *kicsi és fenyegetett nyelvek* képezik. Ebbe a csoportba tartozik a Föld orális nyelveinek megközelítőleg a fele és a legtöbb siketek által használt jelnyelv, amelyeken a tízezer vagy annál kisebb létszámú közösségek érintkeznek. Legtöbbjük csak egyetlen országban honos. A negyedik az *igazán kicsi és veszélyeztetett nyelvek* csoportja. Ezek a nyelvek a világ 5,3 milliárdra becsült népességének 0,2 százaléka, mintegy nyolcmillió ember számára jelentenek kommunikációs eszközt. Skutnabb-Kangas véleménye szerint a világ nyelveinek ilyen állapotára rávilágít arra, hogy amennyiben a világ

szakemberei nem foglalkoznak ezzel a problémával, akkor a következő évszázad végét a ma még beszélt és használt nyelvek kevesebb mint 10 százaléka éri meg, ami azt jelenti, hogy a világ nyelveinek több mint 90 százalékat a kipusztulás fenyegeti. Feltétlenül szükség lenne a probléma orvoslására és - többek között - egy, az ENSZ által kibocsájtott Nyelvi jogok egyetemes nyilatkozatára.

Patrick Thornberry, a neves jogtudós előadásában rávilágított, hogy milyen nagy körültekintéssel lehet csak megfogalmazni egy ilyen nemzetközi nyelvi emberi jogi dekrétumot, hiszen a világ nyelveinek és nyelvi közösségeinek státusa nem azonos, mégis egyetlen nemzetközi törvénytől várnánk el a különböző nyelvek problémáinak megoldását. A nemzetközi törvényhozás ezt a nehézséget úgy tudja áthidalni, ha a törvények inkább általánosságban, mint részletekbe menően kerülnek megfogalmazásra.

François Grin közgazdász kutató előadásában a nyelv és a gazdaságkapcsolatát elemezte. A globalizációval, a gazdasági cselekvés megjelenési formáinak fejlődésével alakult ki a világon az a jelenség, hogy előtérbe került bizonyos domináns nyelvek vagy inkább egy bizonyos nyelv, nevezetesen az angol használata. Az angol nyelv elterjedése és a nyelvi sokféleség megőrzése közti ellentmondás társadalmi szintű gazdasági kérdéseket vet fel, mivel Grin szerint az a munkavállaló, aki beszél angolul, hozzávetőleg 15 százalékkal keres többet bárhol a világon, mint az, aki nem. A kutató arról is beszélt, hogy a nyelvek piaci értéke nem azonos, és hogy a kisebbségi nyelvek piaci értéke igen alacsonynak mondható. Az angol nyelv európai elterjedésének problémáival foglalkozott többek között Robert Phillipson, és kanadai térhódításáról beszélt Angéline Martel.

A konferencia szekció-előadásai elsősorban egy-egy sajátos nyelvi emberi jogi problémával foglalkoztak. Ferdinand de Varennes, neves ausztrál kutató a kisebbségekkel kapcsolatos nemzetközi jogalkotásból elsősorban azokat az elemeket ismertette, amelyek kapcsolatba hozhatók a kisebbségi nyelvhasználattal, és amelyeknek köszönhetően a hivatalos szférában is lehetőség van a kisebbségi nyelv jelenlétére.

Mart Rannut, észt nyelvész előadásában elmondta, hogy a nyelvi emberi jogok megközelítésének három szempontját tartja fontosnak. Az első az emberi jogok alapelvei felől közelíti meg a kérdést, és az önkifejezéshez való jogra, a diszkrimináció kiküszöbölésére és a kisebbségek védelmére épül. A második a különféle nyelvhasználó csoportokra helyezi a hangsúlyt, vagyis arra, hogy milyen a viszony a többség és a kisebbség, azon belül az őshonos, emigráns és menekült csoportok között. A harmadik szempont a funkcionális nyelvhasználati színterekkel kapcsolatban, úgymint törvényhozás, hivatalos szféra, oktatás, média stb. Rannut szerint ez az általános keret a következő jogokat foglalhatja magába: kollektív jogok; a többség kötelezettségei (például a kisebbségi nyelv elsajátítására); a kisebbségi nyelv használatának állami garantálása; jog arra, hogy a kisebbségek a hírközlő eszközökön keresztül anyanyelvükön megnyilatkozzanak jog arra, hogy az állami és a helyi önkormányzatok irányítása alatt álló munkahelyeken a kisebbségek nyelvét beszélhessék. A szlovák nyelvtörvény ellen több előadó is felemelte szavát. Bauer Edit, a szlovák parlament tagja a szlovák alkotmány és a szlovák nyelvtörvény passzusait hasonlította össze, a Belgiumból érkezett Bart Driessen pedig a nemzetközi kereskedelmi törvény és a szlovák nyelvtörvény viszonyáról beszélt.

Az orosz nyelv és a volt Szovjetunióból kiszakadt országok nyelveinek versengése a konferencia több előadásának szolgált témául. Erről beszélt általánosságban Anna Cserkaszova és a kárpátaljai helyzetet ismertette Kovács Miklós, valamint Cserniczkó István. Ina Druviete a lett nyelv hivatalos használatával kapcsolatos problémákról szólt, felemelve szavát a lett nyelv védelmében, melynek napjainkban, Druviete szerint, alacsony piaci értéke van. Honfitársnője, Vineta Porina demográfiai adatokkal bizonyította a lett nyelv fenyegetettségét. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a lettek kisebbségben vannak országuk

nagyobb városainak többségében, beleértve az ország fővárosát is, és az ország összlakosságának csupán 57 százalékát teszik ki.

Figyelmet érdemelt továbbá Amir Hassanpour, Kanadából érkezett kutató előadása, aki a törökországi kurdok hátrányos helyzetét írta le, melyet a lingvicizmus „tökéletes” példájának nevezett.

A magyarországi kutatók közül Szépe György két nyelvi emberi jogi dokumentumot hasonlított össze különböző szempontok alapján. Az egyik a Hágai ajánlások a nemzeti kisebbségek oktatásával kapcsolatban, a másik pedig a Barcelonában, a nemzetközi PEN-konferencián elfogadott Nyelvi jogok nyilatkozata. Kontra Miklós a Magyarországon és a szomszédos országokban végzett felmérések alapján az emberek nyelvi jogi tudatát vizsgálta. Kontra véleménye szerint a törvényalkotás számára is fontos lenne annak ismerete, hogy milyen az emberek jogtudata ezen a téren. Sándor Klára a moldvai csángók nyelv jogi helyzetét ismertette. Barát Erzsébet a gyűlöletkeltő beszédek jogi korlátozásának esélyeit taglalta. Várady Tibor előadásában azzal a problémával foglalkozott, hogy a nyelvi jogokat csoportérzékeny vagy csoportsemleges jogoknak kell-e/lehet-e tekinteni. Kóczé Angéla és Szalai Andrea a magyarországi cigányok, Muzsnai István a magyarországi siketek nyelvi emberi jogi problémáiról tartott előadást.

A konferencián két olyan munkaértekezletre is sor került, amelyeken a nemzetközi szakemberek és a kelet-európai kisebbségek aktivistái konkrét, csoportspecifikus nyelvi jogi problémákat vitattak meg.

A találkozói idején a résztvevők egyes hazai és nemzetközi, a tárgyalt problematikával összefüggésbe hozható kiadványokhoz is hozzáférhettek. A szervezők egyrészt fénymásolási lehetőséget biztosítottak egy előre elkészített lista maximum öt tételéről, másrészt a konferencia alatti könyvvásáron a témával kapcsolatos magyar és angol nyelvű kiadványokat is meg lehetett vásárolni. A zárzóban Kontra Miklós, a konferencia ötletgazdája és fő szervezője elmondta, hogy tervbe vették egy kötet megjelentetését, amely válogatást adna a konferencia anyagából.

Az elhangzott előadások arról győzték meg a hallgatóságot, hogy a nyelvi emberi jogokat célszerű lenne nemzetközileg kodifikálni, hogy ezáltal a kisebb-nagyobb közösségek megismerhessék és követelhessék azokat. A nyelvi emberi jogok megvalósítása érdekében talán a legfontosabb feladat a politikai szféra és a közvélemény figyelmét felhívni arra, hogy a diszkrimináció - legyen az faji, etnikai vagy pedig nyelvi jellegű nem a békét, hanem az ellentétek erősödését szolgálja.

* Tove Skutnabb-Kangas: *Nyelv; oktatás és a kisebbségek* című könyvének magyar fordítása 1997-ben látott napvilágot a Teleki László Alapítvány kiadásában, a Kisebbségi Adattár VIII. köteteként.

Borbély Anna

Kisebbségek konfliktusközelben

Bakker, Edwin: Minority Conflicts in Slovakia and Hungary? Thesis Rijksuniversiteit Groningen. Labirint Publication, Capelle a/d IJssel 1997. 279 p.

Edwin Bakker, a groningeri egyetem doktorandusza a szlovákiai magyarok, valamint a magyarországi szlovákok és németek példáján a kelet-közép-európai térség etnikai konfliktusait választotta doktori disszertációjának témájául. A könyv három részre és hat fejezetre oszlik. A szakszerű disszertáció követelményeinek megfelelően az elméleti-módszertani első rész a fogalmak és a kutatási célok, módszerek korrekt leírásával kezdődik. Az 1989 utáni kelet-közép-európai régiót a szerző szerint számos belső feszültség és ellentmondás jellemzi: ezek közül a demokrácia térnyerése, illetve a kisebbségi konfliktusok felerősödése közötti ellentmondás komoly problémákat okoz a térség önmagukat nemzetállamként meghatározó, valójában számos nemzeti kisebbséggel rendelkező országainak.

Bakker hangsúlyosan utal arra a kevésbé ismert tényre, hogy az 1990-es években a térség 14 újonnan létrejött és önállósult állama közül mindössze Csehországban kevesebb 10 százaléknál az olyan kisebbségek száma, akiknek az anyanyelve vagy a nemzetisége nem azonos a többségi nemzetével.

A kisebbségi konfliktusok lényegét a szerző abban látja, hogy a többségi, azaz domináns nemzeti kormányzat azokon a területeken, ahol valamelyik kisebbség többséget alkot, ugyanolyan körülményeket kíván teremteni, mint az állam többi régiójában. Ezzel szemben a kisebbségek politikai reprezentációja „a kulturális-oktatási és/vagy területi önrendelkezés sajátos követeléseivel” (11.) igyekszik a kisebbségi régió részére speciális jogi státust biztosítani.

A konfliktus lényege tehát Bakker szerint „az államterület feletti ellenőrzés megosztásában jelentkező aktív antagonizmus”. Ennek megfelelően értelmezi a könyve címében szereplő s némiképp fenyegetően hangzó kisebbségi konfliktus kifejezést: „A konfliktusnak ezt a fajtáját tehát az állami kormányzat és kisebbségi reprezentáció közötti aktív antagonizmusként definiálhatjuk, amelynek tétjét az jelenti, miként értelmezzék az államnak a kisebbségek által lakott területein érvényesülő kisebbségi jogokat és a kisebbségpolitikai gyakorlatot.” (Ugyanott.) Valójában tehát a Bakker által választott definíció a lehetséges kisebbségi konfliktushelyzetek közül csak azokat tekinti valóságos konfliktusnak, amelyek az etnikai régióhoz kötődnek. Azzal, hogy a kisebbségi konfliktusokat a területiséghez, a kisebbségek által lakott régiókhoz kapcsolja, a konfliktus fogalmát részben leszűkíti, ugyanakkor viszont az etnikai területért folyó szimbolikus és valóságos politikai küzdelemmel hozza összefüggésbe az olyan kisebbségpolitikai jelenségeket is, amelyeknek nem feltétlenül van mindig területiális vonatkozásuk (például oktatási, vallási, nyelvi restrikciók, illetve követelések).

A könyv második részét három terjedelmes esettanulmány alkotja. A munka legterjedelmesebb fejezete a szlovákiai magyar kisebbség helyzetét mutatja be. (37-137.) Az elnagyolt és pontatlan történeti felvezetés alighanem egyfajta kötelező kellék funkcióját tölti be. A tévedésekre csak három példát említünk: a bécsi döntés után Szlovákiában maradt magyarok jogállását a masaryki Csehszlovákiához képest változatlanul minősíti a szerző; az 1946-48. közötti lakosságcsere keretében Magyarországra áttelepített szlovákiai magyarok szerint „részben önként, részben erőszak hatására” távoztak szülőföldjükről. Ennél némileg közkeletűbb az a tévedés, miszerint kizárólag Moszkva beavatkozásának volt köszönhető, hogy a szlovákiai magyarok nem jutottak a szudétánémetek sorsára, holott valójában a párizsi békekonferencián az amerikai vétőfenyegetés akadályozta meg a csehszlovák kormány szovjetek által is támogatott „globális megoldásának megvalósulását. (39.)

A szlovákiai magyarság demográfiai, jogi helyzetére, területi megoszlására, a magyar tannyelvű oktatás, illetve a kisebbségi magyar kulturális és egyházi élet alakulására, valamint a magyar kisebbségi pártok tevékenységére vonatkozó alfejezetek jól dokumentált képet festenek arról a negatív kisebbségpolitikai trendről, amely az 1993 óta önálló Szlovákia kormányzati magatartásában folytonosan kimutatható. Az a tény például, hogy az 1990. évi népszámlálás hivatalos adatai szerint a szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság 77,7 százaléka (440 ezer fő) még ma is olyan településeken él, ahol a magyarok helyi többséget alkotnak (435 dél-szlovákiai településről van szó), a kisebbségi konfliktus bakkeri területcentrikus értelmezésében különösen fontos.

A szerző a magyar történeti tájegységek némiképp pontatlan megnevezésével három nagyobb magyar többségű régiót különít el: a nyugati magyar tömbvidéket, az észak-nógrádi és észak-gömöri Palócvidéket, valamint a Felső-Bodroghoz és

Ung-vidék alkotta keleti magyar tömböt. A magyar többségű régiók fejlettségi szintjét a trianoni határ jellege miatt kezdettől fogva számos hiány, illetve negatívum jellemzi. Például az alacsony urbanizáltsági szint: a magyarok közel háromnegyede ma is községekben él. A szlovákiai átlagot meghaladó munkanélküliség mellett sok más gazdasági mutató jelzi, hogy a magyar régiók nem csupán földrajzi értelemben számítanak perifériának.

A szlovákiai magyar többségű régiók demográfiai-földrajzi létezésének tagadása, illetve magyar jellegének felszámolása a szlovák kisebbségi politika régi és egyik legállandóbb jellemzője. Edwin Bakker könyve ennek a törekvésnek a legfontosabb eszközeiről is igyekszik hiteles képet adni: míg 1970-ben a helyi többségben élő magyarok a 600 ezer körüli kisebbségi közösség 88 százalékát alkották, tíz évvel később már csak 83, a legutóbbi népszámlálás adatai szerint pedig csupán 77,7 százalékát. (47.)

A szerző igen szemléletes térképekkel világít rá arra az eljárásra, amelynek során 15 darabra szellették és az észak-déli irányú szlovák többségű járásokhoz csatolták a magyar többségű kelet-nyugati területsávot. (103., 106.) A politikai földrajz szakkifejezésével „gerrymandering”-nek nevezett területkijelölési technika bevallott szlovák kormányzati célja a szlovákiai magyar többségű régiók önkormányzati ambícióinak letörése, a magyar többségű közigazgatási egységek megszüntetése volt. Mi több, az ellenségekben gondolkodó és a harmadik Meciar-kormányra is jellemző államnacionalista felfogás szerint az új adminisztratív Felosztás legfőbb értelmét „a magyar irredenta ambíciók végleges felszámolása jelenti.

Ezzel szemben Bakker a kisebbségi magyar pártok alkotta Magyar Koalíció területi politikáját elemezve (116-122.) azt hangsúlyozza, hogy kezdetben a kisebbségi programok az Európa Tanács által 1985-ben elfogadott Európai Önkormányzati Charta elveire épültek. Az 1994 januárjában a komáromi nagygyűlésen elfogadott szlovákiai magyar területi-önkormányzati programot értékelve a szerző azonban úgy látja, hogy a magyar többségű dél-szlovákiai területek külön adminisztratív egységként való kijelölésének követelése elhibázott lépés volt a kisebbségi magyar pártok részéről. A komáromi program szerint az egy vagy- az alternatív javaslatban - három magyar többségű régió 21 körzetből állott volna, ezek közül háromban a magyarok, 18-ban a szlovákok lennének kisebbségben. A magyar-szlovák államhatár és a magyar-szlovák nyelvhatár között és annak közvetlen északi szomszédságában található kisebb régiók mára már erősen megosztott etnikai jellegét bizonyítja, hogy a komáromi dokumentumban szereplő 21 körzet közül hétben 40 százaléknál nagyobb volt a kisebbségi (szlovák vagy magyar) csoport aránya. A körzetközpontként megjelölt városok közül tíz szlovák többségű, további hétben pedig a szlovák kisebbség aránya meghaladja a 30 százalékot. (114.)

Az egyre kiélezettebb konfliktushelyzetért a mostani magyarellenes szlovák kisebbségpolitikai gyakorlatot és részben a „zabolátlan” kisebbségi magyar válaszlépéseket teszi felelőssé: „Politikai síkon a kormány magyarellenes politikája és a magyar kisebbség

reprezentációjának néha meggondolatlan reakciói azt eredményezték, hogy a két fél közötti viszonyt növekvő mértékben terheli az ellenségeskedés. Mi több, a személyi kapcsolatok szintjén, a magyar kisebbség tagjain egyre inkább elhatalmasodik az érzés, hogy őket másodosztályú állampolgároknak tekintik. Ez az érzés jelenti az alapját a növekvő félelmeknek és a szlovákiai hivatalosságokkal szembeni negatív magatartásnak.” (132.)

A szlovák államnyelvtörvény korlátozta a kisebbségi nyelvhasználatot, egymást követik a magyar tannyelvű oktatás leépítését célzó intézkedések. Az új adminisztratív területi felosztás és az említett restriktív kormányzati lépések, valamint az ellenük hevesen tiltakozó magyar politikai pártok magatartása Bakker szerint máris veszélyes helyzetet teremtett: „Fokozatosan, részben már a harmadik Meciar-kormány hivatalba lépésétől kezdődően a kormány és a magyar kisebbség képviselői közötti ellentétek a kisebbségi konfliktus nem erőszakos formáinak jellegét kezdik magukra öltetni.” (136.)

*

A magyarországi szlovákokkal a negyedik fejezet (139-201.) foglalkozik. A rövid történeti felvezetés jelzi, hogy a trianoni Magyarország területén élő szlovák kisebbség a török hódoltság utáni betelepítések nyomán a XVII-XVIII. század fordulóját követő fél évszázadban alakult ki, mégpedig négy egymástól távol eső enklávé formájában: a Komárom megyei településcsoport a Pest és Veszprém megyei szlovák településekkel együtt a Dunától nyugatra élő szlovák enklávét alkotja. Érzésünk szerint célszerű lett volna az 1945-1949 közötti csehszlovák-magyar lakosságcsere demográfiai, lélektani, vagyoni stb. következményeivel némileg behatóbban foglalkozni ebben a történeti bevezetőben. A Dunától keletre eső részek a következők: Pest és Nógrád megye egymással összefüggő szlovák enklávéja, a Borsod-Abaúj-Torna és Zemplén megye trianoni határokon belül maradt részén részben máig fennmaradt településcsoport, valamint az alföldi (Békés és Csongrád megyei) szlovák enklávé. A szerző térkép kíséretében mutatja be a legutolsó, 1990. évi magyarországi népszámlálásnak azt a 99 községét, amelyben legalább száz szlovák anyanyelvű vagy szlovákul is beszélő személy lakik. (146-147.) Már az anyanyelv-beszélt nyelv kettős kritériuma is jelzi, hogy a szlovákiai magyarok egyértelmű anyanyelv-dominanciájától egészen eltérő nyelvi viszonyok jellemzik a magyarországi szlovák kisebbséget.

Tizenegy magyarországi településen él ezernél több szlovák anyanyelvű vagy szlovákul is beszélő személy, közülük azonban egyedül a Pest megyei Pilisszentkereszt 1338 szlovák lakosa alkot helyi többséget. E községen kívül további tíz olyan magyarországi település van még (mindegyikben ezernél kevesebb lakos él), ahol a szlovák anyanyelvűek vagy a szlovákul is beszélők helyi többséget alkotnak (öt település Borsod-Abaúj Zemplén megyében, 3 Pest megyében, egy-egy Nógrád és Békés megyében).

A magyarországi szlovákok identitását a kisebbség létrejöttének történet: sajátosságai, a szórt településszerkezet és a nagyfokú gazdasági integráltság mellett az örökölt és máig élő vallási, nyelvjárási különbségek, továbbá az előrehaladott nyelvi asszimilációs folyamat következményei határozzák meg. Bakker jól látja, hogy mindezen településtörténeti okok miatt a magyarországi szlovákok önazonossága szempontjából mindig is kiemelt fontossága volt a lokális és regionális kötődésnek, ami viszont egyúttal az egységes országos kisebbségi csoportidentitás kialakulásával nem mindig volt összhangban.

A szlovák fejezet kiemelten tárgyalja a magyarországi kisebbségek jogi helyzetének alakulását 1920-tól napjainkig. Három oldalon igen pozitívan értékeli az 1993. évi 77. számú törvényt a nemzeti és etnikai kisebbségek egyenjogúságáról. (152-155.)

A szerző ezt követően az 1994-95-ben megválasztott 53 helyi szlovák kisebbségi önkormányzat „szimbolikus jelentőségét és működését” vizsgálja, és a kezdeti időszakot a nagyfokú aktivitás és lelkesedés mellett az önkormányzati tapasztalatok és a működéshez

szükséges pénzeszközök hiányával jellemzi. Emellett utal arra is, hogy a többség nemzet politikusai, hivatalai részéről szintén élnek a régi rossz reflexek, amelyek akadályozzák a kisebbségi önkormányzatok működését. (186-187.)

Alighanem igazat adhatunk a szerzőnek, hogy bármely kisebbségpolitikai modell hasznát valójában az bizonyíthatná, ha az asszimilációs folyamatot sikerülne megállítani vagy legalább lassítani, már amennyiben az adott kisebbségi közösség körében ez az igény megfogalmazódik, a választott önkormányzati testületek erre irányuló erőfeszítései visszhangra és támogatásra találnak.

Ebből a szempontból nézve a kisebbségi önkormányzatok rövid működésétől Bakker szerint sem lehetett csodákat várni. Bakker számos okát sorolja fel annak, miért nem sikerült a magyarországi szlovákoknak jobban élniük a kínákozó önkormányzati lehetőségekkel. Például nem tudtak igazán jó megoldást találni az önkormányzatok és a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége közötti munkamegosztásra, sok a személyes ellentét a különböző szlovák szervezetek között, és ezzel kapcsolatosan a szlovák kormány és a külföldi szlovákokat támogatni hivatott Matica slovenská egyaránt „távol áll az ügyben elvárható konstruktív magatartástól.” (198.)

Összességében a szerző szerint az 1993. évi magyarországi kisebbségi törvény megfelelő kereteket nyújt a szlovák kisebbség programjának megvalósításához. Ennek megfelelően a szlovák kisebbségi szervezetek és politikusok legfőbb törekvése, hogy a törvény adta lehetőségekkel megpróbáljanak élni. Ezért tehát szerinte a magyarországi szlovákok esetében a könyv címében jelölt kisebbségi konfliktus nem létezik „1993 óta a magyar kormányzat és a szlovák kisebbségi viszony jelölésére az antagonisztikus ellentétek hiányában megfelelőbbnek látszik a versengés kifejezés használata.” (193.)

*

A magyarországi németek helyzetét a könyv ötödik fejezete (205-241.) tárgyalja. A szlovák kisebbséghez hasonlóan jelenleg a németek is négy nagyobb enklávét alkotnak Tolna és Baranya megyében, a Dunától keletre Bács-Kiskun megye délnyugati részén, Komárom-Esztergom, Fejér és Pest megye szomszédos területein (az egykori Budapest körüli „sváb gyűrű” maradékaként), valamint Veszprém megyében. A szlovák anyanyelvűekhez hasonlóan a 38 ezer magyarországi német anyanyelvű személy kétharmada szintén falvakban él, ami jól mutatja, hogy a szlovákiai magyarok többségével megegyező módon az asszimilációval szemben a hagyományos falusi közegben nagyobb az ellenállás, míg a többségében városi környezetben élő elmagyarosodott német származásúak és leszármazottaik legfeljebb a disszimiláció számára jelenthetnek fontos tartalékot.

A német származású és németül is beszélő személyek számát Bakker egybehangzó magyar és német becslések alapján 200 ezer fő körül határozza meg, és összesen 224 olyan települést említ, ahol számuk eléri az ötven főt vagy az öt százalékot. Ez a kritérium, szemben a szlovákok száz főben, illetve tízszázalékos jelenlétben megszabott küszöbértékeihez képest kevésbé tűnik mérvadónak a csoport valóságos területi szerkezetének megállapításához, hiszen például a magyarok német nyelvtudása néhány esetben jelentős mértékben besegíthet az ötvenfős küszöb elérésébe.

Miután 1995-ben feloszlott a Magyarországi Németek Szövetsége, ma a német kisebbség politikai érdekvédelmi tevékenységét teljes egészében az 1993. évi kisebbségi törvény alapján megválasztott kisebbségi önkormányzati szervei biztosítják. Összesen 163 helyi német önkormányzat működik, közülük 19 azonos a falu önkormányzatával.

A területileg szétszórt magyarországi német kisebbség számára szintén kulcskérdés az asszimilációs folyamat megállítása. Bakker azonban a „kisebbségi konfliktus” bevezetőben kijelölt fogalmi meghatározásához ragaszkodva, a szlovákokhoz hasonlóan, itt is a német

többségű, illetve jellegű területeken folyó kisebbségi és kormányzati politika viszonyának vizsgálatára helyezi a hangsúlyt.

A szlovák fejezettel szó szerint megegyező módon megállapítja, hogy napjainkban nem létezik kisebbségi konfliktus a magyarországi német településeken, de hozzáfűzi: „A lehetséges aktív ellentétek kezelésében az alapvető megközelítést a németek esetében is a helyi önkormányzatok és az országos méretű kulturális és oktatási önkormányzat eszközeinek kombinációja jelenti.” (240.) Ezzel együtt sem volt hiábavaló Bakker területorientált konfliktusvizsgálata a két magyarországi kisebbségi közösségesetében sem. Hiszen könyvének igen fontos felismerése, hogy a lokális többséget alkotó magyarországi szlovákokat és németeket, illetve a helyi viszonylatban is kisebbségben élőket egyaránt megjelenítő magyarországi szlovák és német önkormányzatok egyszerre jelentik a kisebbségi politika területi bázisát; az asszimiláció elleni helyi védekezés intézményes garanciáit és annak lehetőségét., hogy a kisebbségi önkormányzatokon keresztül az országos politikába is jobban bekapcsolódhassanak a kisebbségi csoportok Ráadásul jelenlétük és működésük a többségi nemzettel kialakítandó partneri viszony szempontjából is nélkülözhetetlen.

*

A könyv zárórészét alkotó összehasonlító következtetések a korrekt módszerességgel feltárt anyag alapján figyelemre méltó megállapításokat rögzítenek. A magyarországi szlovákok és németek helyzete sok tekintetben hasonló, de az anyanyelv revitalizációjában, szervezettségben és a közpénzek mellett más források bekapcsolásában igen számottevőek a különbségek a német kisebbség javára: „Azoknak a kisebbségeknek, amelyek tagjai tisztában vannak identitásukkal, az 1993. évi magyarországi kisebbségi törvény életbelépése óta sok lehetőségük van identitásuk megőrzésére. Azok a kisebbségek viszont, amelyeknek önazonossága kialakulóban van, és teljes egészében a közpénzekre támaszkodva próbálják megszervezni saját kisebbségi közéletüket, sokkal nehezebben tudnak élni a törvény által kínált lehetőségekkel.” (244.)

A szlovákiai és a magyarországi kisebbségpolitikai gyakorlat rövid összefoglaló összehasonlításának eredményeként Bakker hangsúlyozza az 1993-1997 közötti szlovák kormányzati politika meghatározó nacionalista csoportjának restriktív törekvéseit, amelyek a történetileg kialakult és a szlovákiai magyarok által ma is elengedhetetlennek tartott magyar tannyelvű oktatási rendszer korlátozásában nyilvánulnak meg, az új területi-közigazgatási beosztásban, a magyar kulturális intézmények állami támogatásának megvonásában etc. Ennek következtében véleménye szerint Szlovákiában kialakulóban van az a fajta „centrifugális, pluralista demokratikus” modell, amelyet a többségi hatalom és a kisebbség közötti ellentét, mi több, ellenséges viszony jellemez.

Ezzel szemben Magyarországon a többség és kisebbség viszonyában egyre inkább a partnerség, a hatalomban és jogokban való osztozkodás, tehát egyfajta disztributív politika a meghatározó, ami Bakker szerint a magyarországi kisebbségi politikában a „közmegegyezéssel plurális demokrácia” modelljének fokozatos ki-épülésére enged következtetni. (244-245.)

A területiség, a szülőföldhöz, az etnikai régióhoz való kötődés a kisebbségek önmeghatározásának rendkívül fontos eleme - és a többség-kisebbség közötti viszonyrendszerben Bakker szerint kiemelt szerepet játszik, ezért mind a kormányzati, mind pedig a kisebbségi oldal magatartásában igen nagyfokú empátiára van szükség a területiális motívumok és célok kezelésében. A szerző könyve végén azt is megemlíti, hogy a területileg szétszórtnan elhelyezkedő magyarországi kisebbségek esetében kétségtávolan könnyebb és - a többség, illetve az állam integritása szempontjából - kevésbé kockázatos az önkormányzati

elv érvényesítése, de annak alkalmazása az egyedül alkalmas eszköz a kölcsönösen elfogadható megoldások kidolgozására.

A záró és összegző következtetések közül feltétlenül érdemes kiemelni a két ország - Magyarország és Szlovákia - minősítését a kisebbségi konfliktusok létezése és kezelése alapján. Edwin Bakker szerint: „A meglevő és követelt kisebbségi jogok aktív antagonizmusának megnyilatkozásaként értelmezett kisebbségi konfliktusok a magyarországi szlovák és német kisebbség esetében nem léteznek. A magyar kormánynak sikerült a potenciális kisebbségi konfliktusokat megelőzve olyan politikai rendszert kialakítania, amely a területén élő kisebbségek legfőbb követeléseit is magába foglalja.” (250.) Ezt a minősítést Magyarország az 1993. évi kisebbségi törvény életbeléptetéséért, illetve az önkormányzati elv érvényesítéséért, a kisebbségek legitim szervezeteivel való partneri viszony kialakításáért érdemelte ki a szerzőtől.

Az érem másik oldalát a szlovákiai restriktív kisebbségpolitikai kormányzati gyakorlat és annak minősítése jelenti: „Budapest liberális kisebbségi politikájával szemben éles ellentétet alkot a pozsonyi kormány restriktív kisebbségi politikája. Az 1992 óta hatalomra került nacionalista szlovák kormányok alatt az ellentét akörül, hogy a kisebbségek milyen részvételhez jutnak az általuk lakott területek közigazgatási szervezetében és gyakorlatában, fokozatosan a konfliktus formáját kezdi öltetni.” (Ugyanott.)

A szerző mértéktartó és józan elemzőkészségét dicséri, hogy sem a magyarországi kisebbségek történeti, területi, kulturális s megannyi egyéb okra visszavezethető asszimilációja kapcsán, sem pedig a restriktív szlovák kormányzati kisebbségpolitika konfliktusokat gerjesztő magatartásának bírálataiban nem folyamodott a katasztrófa-forgatókönyvek eszközeihez. Szerinte a szlovákiai kisebbségi konfliktus nem torkolthat jugoszláv típusú etnikai háborúba, s ennek okai között a szlovákiai magyar pártok és polgárok visszafogott reakcióit említi. Ezzel együtt nem zárja ki, hogy a szlovák nacionalizmussal szembeni ellenállás a politikusok után az egyszerű embereket is az eddiginél határozottabb és tömegesebb tiltakozásra készíti, s nem lehet kizárni a kisebbségjog-érvényesítés Nyugat-Európában is tapasztalható radikálisabb eszközeinek igénybevételét sem.

Edwin Bakker könyv alakban megjelent disszertációja a kelet-közép-európai térség kisebbségi kérdéseivel foglalkozó nyugat-európai feldolgozások követésre méltó példája: a választott témakör alapos feltérképezése és megismerése után mindvégig sikerült megőriznie elfogulatlanságát.

Szarka László

A szlovákiai magyarokról másképpen

Kusý, Miroslav: Čo s našimi maďarmi? (Mi legyen a magyarjainkkal?), Kalligram, Bratislava, 1998, 230 oldal.

Miroslav Kusý politológus professzor az emberi, polgári és kisebbségi jogok szlovákiai helyzetét illetően a szlovák társadalom élő lelkiismerete. Ismertetőjében a szlovákiai magyarok és szlovákok viszonyáról, a szlovákiai magyar kisebbség egzisztenciális és politikai problémáiról szóló azon tanulmányaiból, esszéiből és reflexióiból válogatott, amelyek 1990 és 1997 között keletkeztek. A témában vallott „magyarpárti” nézetei miatt nacionalista ellenfelei „magyarbérencnek” is titulálják.

A kötet kiadására azért szánta el magát, hogy jelezze: a címben feltett kérdésre a válasz megadását nem lehet tovább halogatni, a problémát már nem lehet háttérbe szorítani, mivel már nem „csupán” egy kisebbség sorsáról van szó, hanem a Szlovák Köztársaság sorsáról is.

Ezt erősíti meg a kötet bevezetőjében említett azon politikai esemény is, hogy 1997. december 12-én a Szlovák Demokratikus Koalíció és a Magyar Koalíció végre megkötötte a hosszabb távú politikai együttműködésre vonatkozó egyezséget. Kusý professzor üdvözlöi a dokumentum aláírásának tényét, s ezt a címben feltett kérdésre adandó válasszal való tényleges foglalkozás kezdeteként értékeli.

Különösen fontosnak tartja benne azt, amire több éve maga hívja fel az ellenzéki politikusok figyelmét, s amit e kötet íásaiban is többször megerősít, hogy ti. a kérdésre a választ a szlovák politikai ellenzék végre úgy próbálja megadni, hogy a megoldási módok keresésébe bevonja azokat is, akiket ez létükben érint, akiket ez a leginkább illet. Mert a szlovákiai magyar probléma az önálló Szlovákia domináns problémája, s egyúttal a magyar kisebbség egzisztenciális problémája is. Az együttműködés szentesítése azért is fontos a számára, mert annak biztosítékát látja benne, hogy a megoldás konszenzusra épül majd, nem pedig kizárólagossága.

Mivel Kusý professzor évek óta szorgalmazza, hogy a szlovákiai magyar kisebbség jövőjére vonatkozó kérdésre a választ a szlovák többség a magyar kisebbséggel együtt keresse, mégpedig demokratikus keretek és feltételek között, így az együttműködési dokumentumot joggal tekinti részben a saját erőfeszítései eredményének. Hiszen publicisztikájával - melyből e kötetben is válogatott - abban akart segíteni, hogy a magyarok és szlovákok között demokratikus politikával oldják meg a problémákat, a demokratikus elvek alapján hangolják össze a megoldási kísérleteket.

Majdnem minden írásának alaptémája az, hogy a szlovák nemzetállamépítés és nacionalizmus által teremtett feltételek között milyen a magyar kisebbség léte és helyzete. A problémakör különféle aspektusainak tükrében ezt járja körül, bizonyítva egyúttal azt, hogy e kérdés szorosan összefügg a szlovák társadalom és politika demokratikus átalakításával, sőt ennek kifejezetten a függvénye.

A kötet tanúsága szerint a szlovák többség és a magyar kisebbség közötti problémák azén váltak olyan súlyosakká, mert a szlovák társadalom nemzetnacionalista politikusai nem polgári államot, hanem a szlovák nemzet államát kívánják felépíteni; az új állam alapelveinek nem a polgári, hanem a nemzeti elvet tették meg, ami az állam területén élő más nemzetiségűeket a szlovákokhoz képest másodrangú állampolgárokká degradálja. A nemzeti elvet a szlovákalkotmány is magába foglalja.

A szlovák *nemzetállamiság* és nemzeti azonosságtudat lényegét kutatva elemzi a nemzet, a nacionalizmus, a nemzetállam, a nemzeti azonosságtudat és a kisebbségi lét fogalmainak jelentését. Ehhez nemzetközi hírnű filozófusokat, politológusokat, pszichológusokat is segítségül hív, és saját értelmezéseit az ő idevonatkozó megállapításaikkal támasztja alá; erősíti meg.

A nemzeti elv és a nacionalizmus mint abszolút értékvéleménye szerint azért veszélyes, mert nem eléggé definiálható, és mert az egyén önazonosságának értékhierarchiája mindig individuális akarat szerint épül fel. A nemzet intuícióra, misztikumra alapozott közösség, amely ráadásul változhat és megszűnhet. A nacionalizmus - amelyet több írásában is röviden elemez - azért veszélyes, mert irracionális értékeket és nehezen meghatározható nemzeti érdekeket véd, valamint feltételez az egyéneken kívüli, önmagában való, magasabb rendű élő egységet. A misztikus közösség-tudat észérvekkel nem írható le és nem közelíthető meg. Emóciókra, ösztönökre épít, amelyeket megszólítani nagyon veszélyes.

Pedig Kusý szerint a szlovák nemzetállamot erre építik Létrehozzák az államnemzetet, amelyhez képest mindenki más csupán másodrangú lehet. Ezért a nemzetállamiság és a kisebbség viszonyában megnövekszik az a veszély, hogy az uralkodó nemzet végleges megoldásokra törekszik, ami asszimiláció, elűzés és kiirtás is lehet. (A szerző szerint a jelenlegi szlovák nemzetiségi politika egyelőre csupán az asszimilációt és az anyanemzet államába való áttelepítést célozta meg.)

Ilyen keretek között a (nemzeti, etnikai) kisebbség a többségi nemzettel szemben megpróbálja kijelölni saját helyét. A nemzetállam államnemzetének erőszakos asszimilációra való törekvése eredményezheti, hogy a kisebbség bezárkózásra kényszerül, izolációval védekezik. Demokratikus körülmények között a kisebbség követeli magának azokat a politikai jogokat, amelyekkel az államnemzet politikai jogait és privilégiumait kompenzálják a számára. Ennek alapján a nemzetállam államnemzetének politikai jogaival szembeni hatékony jogkompenzáció csakis a kisebbség területi autonómiája lehet. Ez az, amivel többször megindokolja, hogy miért akarnak a szlovákiai magyarok iskolaügyi, kulturális és területi autonómiát.

A kötet számos tanulmányában értelmezi és értékeli a magyar (és más kisebbségek) etnikai-területi *autonómiára* való törekvését. Világosan kifejti, hogy a kisebbségnek joga van a területi; a kulturális és az iskolaügyi autonómia követelésére és megszerzésére, ha a vele szemben álló többségi nemzet ezt a politikai jogot a nemzetállam elveinek alapján saját magának elismeri: A nemzeti önrendelkezési jog ugyanis Kusý szerint kollektív jog, s ha a többségi nemzetnek joga van ezekhez a kollektív jogokhoz (ideértve az oktatási ügyeket és a kulturális jogokat is), akkor ezt a kisebbség számára ugyanilyen kollektív jogokkal kell kompenzálni. Az autonómia követelése és megadása ugyanis legális; tehát nem bűn, nem jelent elszakadást, s a nemzetközi jog is megengedi. Az autonómia joga a területi integritás megőrzéséig legális.

A *területi autonómia* jogosultságával, legitimitásával kapcsolatban többször ismertet nyugati példákat, amelyekkel bizonyítja: nem igaz az, hogy Európa elvetné a területi autonómia lehetőségét. Mindazzal, amit leír, visszaütíti a szlovák nacionalisták azon állítását, hogy Szlovákia átlagon felüli módon oldja meg a magyar kisebbség problémáját.

Többször hangsúlyozza, hogy a szlovákiai magyar kisebbség területi autonómiára irányuló követelése és ennek megadása nem a szerencsés megoldás, de ha a többségi nemzet nemzetállami kizárólagosság alapján szervezi az államot, akkor a kisebbségnek a területi autonómiára mind nemzetközileg, mind a szlovák alkotmányban garantált joga van. Véleménye szerint a magyar követelés azért nem a legszerencsésebb, mert még a homogén magyar területeken is élnek szlovákok, tehát vegyesen lakott területekről van szó. Így a demokratikus megoldás az lenne, ha az állam polgári elven épülne fel, amely mindenkinek egyenlő jogokat garantálna.

A *kollektív jogokat* legitimeknek tartja. A nemzetállam-építés feltételei között a kisebbségi kollektív jogok a biztosítéka annak, hogy a kisebbségek egyenrangúan vehetnek részt a saját ügyeikről való politikai döntésben. A kollektív jogokat a többségi kollektív jogokkal szemben önvédelemből követelik, vagyis a többségi nemzet jogait a kisebbségi nemzetek is követelik. Míg a polgári jogok mindenki számára egyenlőek, addig a kollektív jogokat az állam

különösen védi; ráadásul a nemzetállam az uralkodó nemzet többségi jogait a kisebbségi nemzetektől védi. Ha az állam a többségi nemzet jogait (pl. a nyelvét) preferálja, akkor ezt a kisebbségek irányában kompenzálnia kell, és saját nyelvük kollektív használatát számukra is lehetővé kell tennie. Kusý szerint a demokratikus nemzetállamnak így kell eljárnia; a többségi jogokat a kisebbségeknél is kompenzálnia kell. Ha nem ezt teszi, nem demokratikus.

E problémák orvoslására a legmegfelelőbb az a polgári és minimális állam, amely minél több döntési jogkört átruház a helyi és a nagyobb területi (vagy regionális) önkormányzatokra. *Az önkormányzatok* mint az állami jog- és hatáskörök decentralizációjának eredményei a leghatékonyabb eszközei annak, hogy a kisebbségek saját ügyeiket saját területükön maguk intézhessék. A szerző egyébként is rendkívüli jelentőséget tulajdonít az önkormányzatiságnak mint a polgári elv érvényesülése egyik legfontosabb biztosítékának.

Több tanulmányában alaposan elemzi nemcsak a szlovák önkormányzatiság problémáit, hanem az európai önkormányzati elvek jellemzőit és politikai szándékait is. Nagy szerepet tulajdonít a határokon átnyúló eurorégióknak mint nagyobb területi önkormányzatoknak; ezeket- többek között- a határok mentén élő, főként nemzeti-etnikai kisebbségek problémáinak legjobb orvoslásaként értékeli.

Az önkormányzatiság elvének elemzésével és a gyakorlati megvalósítás bírálatával párhuzamosan többször kitér arra, hogy az önkormányzatiság nem más, mint az autonómia. Fogalmi értelmezést is ad, és többekkel vitatkozva azt bizonyítja, hogy a helyi és nagyobb területi önkormányzatok azonosak a helyi és a területi autonómiával. Közben élesen bírálja a demokratikus szlovák ellenzéket a bármiféle autonómiától és a területi autonómiától való irracionális és politikai célzatú félelmükért.

A kötet négy olyan hosszabb tanulmányt tartalmaz, amelyek a témakörre vonatkozóan kimerítő fogalmi magyarázatokat is adnak. Az egyik a szlovákiai kisebbségi jogok és a kisebbségi problémák minden lényeges elemét körbejárja.

Ebben leírja a kisebbségek helyzetét és politikai problémáikat is. Elemzi, hogy a kisebbségek Szlovákiában milyen kül- és belbiztonsági problémát jelentenek, majd ismerteti, hogy erre milyen megoldást javasol. Szerepel közöttük az, hogy a Szlovák Köztársaságnak tartania kell magát minden olyan nemzetközi polgárjogi és kisebbségi jogvédő egyezményhez és szerződéshez, amelyeket aláírt, amelyekhez csatlakozott. Ezeket törvénybe kell iktatni, a szlovák törvényeket ezek értelmében kell módosítani. Javasolja, hogy a Magyar Köztársaság és a Szlovák Köztársaság tárgyalásokon egyeztesse közös kisebbségi és egyéb érdekeit. Hazai berkekben eleget kellene tenni a magyarok kisebbségvédő törvényekre vonatkozó követeléseinek, s a kormányban kisebbségi ügyekkel megbízott magyarnak is helyet kellene foglalnia.

Másik nagyobb tanulmányában, amelyben a nemzetiségi kisebbség kettős identitásáról énekezik, alapos fogalomtisztázásba kezd. (A magyar kisebbséget nem nemzeti, hanem csupán nemzetiségi kisebbségnek nevezi, s megindokolja, hogy miért. Szerinte ugyanis a nemzeti kisebbségnek a nemzetet megillető jogai vannak, ideérne az elszakadást is, de a nemzetiségi kisebbségnek, amelyet egyébként megillet a területi autonómia kollektív joga, elszakadási joga nincs.) Megmagyarázza a többség és a kisebbség egymáshoz való viszonyát, s hogy mindkettő lehet relatív létállapot. A nemzetiségi kisebbség azonosságtudatát és kötődését meghatározza az anyanemzethez és a többségi nemzethez való viszony, valamint a többségi nemzet államához és az anyanemzet államához való viszony is.

Harmadik nagyobb tanulmányában a szlovákiai magyar kisebbségnek a szlovák nemzetállam viszonyai közötti helyzetét vázolja fel. Ebben minden olyanfontos fogalmat, körülményt és tényt ismertet és elemez, ami a tanulmány címében benne rejlik. Szól az autonómiáról mint a szlovákok körében tabutémáról, az autonómia és az önkormányzat már említett összefüggéseiről, az etnikai és területi önkormányzatról mint autonómiáról, a

nemzetállam és az etnikai autonómia viszonyáról, az autonómiához való jogról mint kollektív jogról, valamint a szlovák demokratáknak a magyar kisebbséghez való viszonyáról.

Negyedik nagyobb tanulmányában felvázolja a polgári és kisebbségi jogok szlovákiai helyzetét, rendkívül élesen bírálva benne a kormánykoalíció nacionalista politikáját. Szerinte e téren nem elég, hogy deklarálják és aláírják a nemzetközi egyezményeket, hanem ezek teljesítéséhez a társadalmi és politikai intézményrendszert is ki kell építeni. De nem elég, hogy az intézményeket ki kell építeni, hanem biztosítani kell ezek ellenőrzését is. A szükséges intézményrendszer és ellenőrzés szinte teljes hiányát kemény hangon rója fel a szlovák politikának, igazolva a demokratikus ellenzék előtt, hogy a kisebbségi jogok állapota milyen mélyen összefügg a demokrácia és polgári társadalom állapotával.

Ezzel összefüggésben elmarasztalja a szlovák társadalom politikai kultúráját, amelyet alapvetően a politikusok egymás közötti kultúrája kellene hogy javítson. A kormányzat azonban már hosszabb ideje olyan restriktív magyarellenes és demokráciaellenes politikát folytat, amely egyértelműen alkotmányellenes és törvényellenes jelleget öltött. A hivatalos nacionalista magyarellenes retorika olyan erős és mindennapos, hogy a szlovák közpolitikában már kezd „természetes” hangnemmé válni, amihez a szlovákok már hozzá is szoktak.

A magyarpártisággal többszörösen megvádolt szerző élesen kikel a nemzetinacionalista szlovák kormánykoalíció magyarellenes tettei és retorikája ellen. Kivesézi a meghozott magyarellenes törvényeket, intézkedéseket, és elmarasztalja az egész szlovák politikai elitet amiatt, hogy ezeknek nem állt ellen, ezekkel nem helyezkedett szembe. Bírálataiban gyakran megemlíti a hiányzó kisebbségi és nyelvhasználati törvényt, a kisebbségi és emberi jogokat védő ombudsman hiányát.

Bírálata tárgyává teszi a szlovák kormánynak a polgári és kisebbségi jogok biztosítása terén való hatalmas lemaradását is. Bebizonyítja, hogy 1990-1991-hez képest Szlovákia e téren visszafejlődött. A térség államainak ilyen jellegű fejlődésével való összevetésben keserűen állapítja meg, hogy az értékelés sorrendjében Szlovákia már Bulgária mögött, a sor legvégén, Belorussziával együtt kullog.

A „magyarbérenc” professzor még azt is meg meri tenni, hogy időnként megdicséri a magyarokat, és értékeik előtérbe helyezésével próbál pozitívan hatni a szlovák olvasókra. A magyarok 1956-os harcát az értékek példaként mutatja fel. A magyarok érzéseinek és gondolkodásának mélyebb megértési szándékával reagál néhány olyan szerzőre (Bibó) és műre (a kitelepítésekről, lakosságcserékről), akik és amelyek megragadták figyelmét és érzéseit. Többször hangot ad azon megdöbbenésének, amit belőle a magyarok Szlovákiából (például a cseh határvidékre) való kitelepítéséről szóló híradások, művek kiváltanak. Megdöbbenése mély, s maga is beismeri, hogy ezekről szinte semmit sem tudott, különösen arról nem, hogy a szlovákok ezzel milyen mély szenvedéseket okoztak a magyaroknak.

Kusý akkor is szentségtörő, amikor azt hangsúlyozza, hogy a szlovákiai magyar kisebbség magas szintű politikai kultúrával és jól szervezett politikai képviselettel rendelkezik. Ennek bizonyítására idegen szerzők magyarokat dicsérő passzusait is idézi. A demokratikus ellenzékkel folytatott vitájában bizonyítja és igazolja, hogy a magyar kisebbség megegyezéssel megoldásra törekszik, de a másik oldalon még a demokratikus ellenzék részéről sincs fogadókészség.

A szlovák demokratikus ellenzék magyarellenességét értékelve élesen kikel az ellen, hogy azok ugyanúgy használják a magyar kártyát, mint a nacionalisták. Rendkívül lesújtó véleményt alkot meg azzal kapcsolatban, hogy a Szlovák Demokratikus Koalíció és a Magyar Koalíció közötti (az előszóban említett) együttműködési nyilatkozat kiadását megelőző politikai vitákban azt követelték a magyaroktól, hogy a szlovákválasztók miatt mondjanak le a területi autonómiára vonatkozó igényükről. A Demokratikus Koalíció a magyarokat ezzel alapvető alkotmányos joguktól fosztja meg, amit bármikor követhet a többi kisebbség.

alkotmányos jogtól való megfosztás is. Kusý szerint ezzel a SZDK megzsarolta és megfenyegette a magyarokat, ami megengedhetetlen akkor, amikor e koalíció magát demokratikusnak nevezi. Megkérdezi tehát (és kérdése a levegőben marad!), hogy a jogokról való lemondásnak ezen az alapon hol a határa, valamint hogy ez jelenti-e majd a demokrácia szlovák jellegét.

Hamberger Judit

Két pontatlan írás indulattal

Bobák, Ján: Vymena obyvateľstva medzi Česko-Slovenskom a Madarskom (1947-1948). (A Cseh-Szlovákia és Magyarország közti lakosságcsere 1947-1948.) Bratislava, Vydavateľstvo Kubko Goral 1997. 51 p.

Bobák, Ján: Zápas Slovákov v Madarsku za národnostné práva (1945-1948) (A magyarországi szlovákok küzdelme nemzeti jogaiért 1945-1948.) Bratislava, Vydavateľstvo Kubko Goral 1997. 51 p.

A két kiadványt a pozsonyi kiadó a Megértés (Porozumenie) című sorozatában jelentette meg. A sorozatban megjelenő könyvek a címre ugyan nem szolgálnak rá, viszont a Pro Slovakia alapítványon keresztül a kiadó a Szlovák Művelődési Minisztérium bőkezű anyagi támogatását élvezi. Jellegzetesen egyesítik ezek a munkák azokat a formai és tartalmi tulajdonságokat, amelyek a történelmi összefüggések helyett az érzelmi alapokon nyugvó hangulatkeltést részesítik előnyben. Kár, hogy a szlovák magyar viszonyban ez a tendencia még mindig uralkodó, így távoli az esélye a társadalmi megbékélésnek a két oldal között. A szerző történész, a Matica Slovenská alelnöke.

Az első kiadvány a lakosságcserét tárgyalja, 1945-től egészen annak 1948-as befejezéséig, kiegészítve a folyamatot lezáró események rövid vázlatával és a szerződés szövegével. A második az 1945-ben létrehozott, főként a lakosságcsereben meghatározó szerepet játszó szervezet, a Magyarországi Szlovák Antifasiszta Frontjának (MSZAF) tevékenységén keresztül mutatja be a korabeli magyarországi szlovák iskolaügy helyzetét és a szervezet ezzel kapcsolatos tevékenységét. Ezt a kötetet statisztikai táblázatok és a szervezet által az oktatásügyi miniszterhez intézett memorandumok egészítik ki.

Az első probléma, amellyel az olvasó szembetalálja magát, a magyarországi szlovákok lélekszáma vonatkozó adatok következetlen használata. A szerző az első kiadványban 1945-re vonatkoztatva először a „több mint hatszázezres szlovák kisebbség” megjelöléssel operál, majd átveszi a Cseh-Szlovák Áttelepítési Bizottság származási adatok, illetve becslések alapján 1946-ban készült célirányos „összeírásának” 479 ezres számadatát

A második kiadvány táblázatainak statisztikai adatait teljes káosz jellemzi: az egyes rovatok a felismerhetetlenségig összekeveredtek, a végeredmények legtöbbször nem egyeznek a tanulmány több számadatával. A szlovákok százalékos részarányát tárgyaló részben például a szerző megállapítja: „1946-ban a szlovákok még 147 településen alkottak többséget.” Néhány sorral lejjebb ezt így részletezi: „1946-ban Magyarországon a szlovákok 1138 településen a lakosság kevesebb mint 20 százalékát, 40 településen 20-50 százalékát alkották. Ötvenhárom településen alkottak 50-80 százalékos, 9 településen pedig 80-100 százalékos többséget.” Ezek szerint a második világháborút követő évben a szlovákok Magyarországon nem 147, hanem csupán 62 településen éltek többségben stb.

Ellentmondásosan nyilatkozik a szerző az MSZAF szerepéről és tevékenységének súlypontjáról is. Az egyik helyen Bobák szerint: „Az MSZAF szlovák ágának fő feladatát ebben az időszakban a magyarországi szlovákok nemzeti tudatának formálása és nem a szlovákok Magyarországról Szlovákiába való áttelepülésének szervezési előkészületei alkották.” Pár oldallal később viszont azt mondja: „1945 júniusában látogatást tett Cseh-Szlovákiában az MSZAF szlovák részének 40 tagú küldöttsége, hogy tájékoztassa a prágai kormány képviselőit a magyarországi szlovákok jogállásáról és helyzetéről, Szlovákiába való áttelepülési szándékukról. Ezzel egy időben ezen témában konkrét lépésekben is megegyeztek. Ezt követően az MSZAF szlovák része az egyezményes tevékenységek keretében teljes szervezőerejével bekapcsolódott az előkészítés alatt álló Csehszlovákia és Magyarország közti lakosságcserebe.”

Az áttelepítést csehszlovák részről sikertelennek tartották, s ezért Bobák természetesen a magyar kormányt okolja: „A fő oka annak, hogy a Magyarországról Szlovákiába áttelepítésre jelentkező szlovákoknak csak 63 %-a telepedett át (.) a magyar kormány elutasító, negatív magatartásában keresendő.” Ezt az állítását

Bobák pár oldallal később önmaga cáfolja: „Az áttelepülők távozásával 1947 végén megszűntették a Cseh-Szlovák Áttelepítési Bizottság következő területi irodáit Forró, Pécs, Gyöngyös, Pilis”. Ezekben a körzetekben viszont a jelentkezők és az áttelepülők százalékos kimutatása (21,4; 78,3; 72,7; 63,8 %) azt jelzi, hogy hiába voltak itt jelen a csehszlovák áttelepítési bizottságok, hogy megakadályozzanak valamiféle magyar nyomásgyakorlást, ez sem tudta távozásra bírni valamennyi áttelepítésre jelentkezőt. Ami egyúttal arra enged következtetni, hogy a visszalépők döntése mögött sokkal összetettebb (lélektani, gazdasági, érzelmi stb.) okok húzódtak meg, mint ahogy azt Bobák sejteni engedi.

A szerző több más megállapítása is ellentétes a történeti valósággal. Így többször is azt sugallja, hogy az 1948. februári csehszlovák kommunista hatalomátvétel nyomán a lakosságcsere lebonyolításában azonnali törés következett volna be, pedig ma már csehszlovák levéltári forrásokkal lehet bizonyítani, hogy a februári hatalomátvételt követően a prágai kormány és a szlovák megbízotti testület épp ellenkezőleg, a lakosságcsere felgyorsítására törekedett.

A szerző természetesen ismét kizárólag a korabeli magyar kormányzatban és magyarországi politikai közvéleményben találja meg a negatív jelenségeket, ami olykor-olykor egészen groteszk állításokhoz vezet: „Az extrém nacionalizmus a magyar demokrácia nagy gyengéje volt, mely lehetetlenné tette a demokratikus erők hatékony koordinálását Közép-Európában a kommunizmus térnyerése előtt.” Azaz úgy kívánja feltüntetni a csehszlovák-magyar konfliktust, mintha annak okozója nem a csehszlovák nemzetállami ambíciók etnikai tisztogatásokhoz folyamodó elvakultsága lett volna, hanem valamilyen ősmagyar irredenta-nacionalista metely.

Ugyancsak jellemző Bobák elfogultságára, ahogy a szlovákiai magyarok kitelepítését megpróbálja bagatellizálni: „A magyarok Szlovákiából Magyarországra való áttelepítését nem lehet összehasonlítani a csehszlovákiai németek tragédiájával. Az 1947 áprilisától 1948 júniusáig terjedő időszakban az áttelepített magyarok egyéb ingóságokon kívül legálisan magukkal vittek csaknem negyedmillió darab baromfit, több mint 18,5 ezer szarvasmarhát (.) Természetesen az 1947-1948 között kivitt ingóságok összesített adatai ennél lényegesen magasabbak” Ezek a tárgyilagosságot sugalló adatok természetesen nem beszélnek az otthagyt értékekről, sem az elűzöttek számáról és valószínűleg az esetleges feltámadó lelkiismeret-furdalást hivatottak eloszlatni.

Mindkét kiadványon sajátos motívumként vonul végig a jelenlegi szlovákiai kormánypárti sajtóra olyannyira jellemző aktuális ellenségképek felvonultatása. Az ellenséget pedig becsmérelni illik. Ebből természetesen a magyarok kapják a legtöbbet, de a szerző nem feledkezik meg a csehekről, zsidókról, kommunistákról, sőt még a Szlovákia önállósulását nem támogató úgynevezett föderális szlovákokról vagy a magyarországi szlovákok nem ízlése szerint való képviselőiről sem. Ez utóbbiakat például a maticás tudományosság nagyobb dicsőségére a következőképpen jellemzi: „A szlovák származású janicsárok ezen privilegizált kasztját a múltban és jelenleg is bőkezűen fizeti a magyar állam azért, hogy a világ felé mint hivatásos szlovákok ügyműködjenek Cseh-szlovák viszonyok közt ez a csoport összevethető a »csehszlovákokkal«, vagyis az úgynevezett prágai vagy föderális szlovákokkal.”

Azt már csak mellékesen említem, hogy a magyar nevek és megnevezések hemzsegnek a helyesírási hibáktól. Ezzel az „aprósággal” viszont azt hiszem, szinte felesleges foglalkozni, hiszen ezt leszámítva is rosszindulatú ferdítések és érzelgős magyarázatok korrekt gyűjteményét veheti kezébe jámbor olvasó, aki a könyvtől esetleg érdemi információkat, netán újdonságot várt.

Gál Róbert

Amerikai apológia Antonescu tábornokról

Watts, Larry: Romanian Cassandra. Ion Antonescu and the Struggle for Reform, 1911-1941. East European Monographs 358. Boulder, Distributed by Columbia University Press 1993. 390. p.

A közel négyszáz oldalas mű, bár a szerző tagadja a részrehajlást, valójában hosszú védőbeszéd Ion Antonescu tábornok mellett. A román vezér megítélésével kapcsolatban az ország határain kívül is szélsőséges vélemények ütköznek össze, és Larry Watts könyve ehhez a mind szenvedélyesebbé váló vitához szolgál adalékkal. A szakfolyóiratok hasábjain, valamint az Interneten dúló, olykor szenvedélyes polémiát, amelyet az 1993-ban megjelent mű váltott ki, újabb és újabb hozzászólások és könyvismertetések szélesítik.

A könyv Antonescu katonai karrierjének bemutatásával kezdődik, majd a szerző részletesen és szemléletesen vázolja az első világháború utáni román közállapotokat. Bár Watts nem mondja ki, de leírásából egy olyan Románia képe bontakozik ki, ahol semmi sem egészen az, aminek nevezik: az általános titkos választójog ellenére valóban tiszta választásokra soha nem került sor (1937-ben a király még a manipulált választási eredményt sem vette figyelembe); a pártok, amelyek meghatározó szerepet játszottak a közélet alakításában, részben családi vállalkozások voltak (például a Bratianu család Liberális Pártja) stb.

A számos belső ellentmondás mögött főként a korrupció húzódott meg, amelyet a román közéletet átszövő személyes és klánkapcsolatok tápláltak. A hatalom megszerzése, illetve megtartása érdekében gyakorlatilag minden eszköz igénybe vehető volt. Ezen szabály figyelembevétele nélkül Románia bel- és külpolitikája érthetetlennek, követhetetlennek és kiszámíthatatlannak tűnik. Ezért szentelt Watts is több fejezetet a történelmi háttér felvázolásának.

A gondos és kiegyensúlyozott társadalomrajz után meglepő, hogy a szerző a politikai események ismertetését a negatív és pozitív erők küzdelmére egyszerűsíti le. Bár a két világháború közti Románia belpolitikáját alapvetően a két nagy párt, a Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt közötti kétpólusú harc határozta meg, Watts az egész közéletet a királynak a Vaskardához való viszonya oldaláról szemléli. Interpretációjában az 1930-ban trónra lépő II. Károly testesíti meg az abszolút rosszat. A könyv részletesen beszámol a király botrányos magánéletéről és a hatalommal való folytonos visszaéléseiről.

Watts szerint a király manipulációjának köszönhető, hogy Romániának 1930 és 1940 között 25 kormánya volt. Tíz év alatt összesen 18 különböző kormányfő, 61 miniszter és 213 államtitkár volt hivatalban. A pártok szétszilárdolásában Károly sikeresen használta az „Oszd meg és uralkodj!” elvet. Az állandósult politikai válságot súlyosbította, hogy a világgazdasági válság következtében az elmaradott agrárjellegű román gazdaság az összeomlás szélére került. (1929 és 1937 között a paraszti jövedelmek mintegy 60 százalékkal csökkentek)

Ebben a válságos korszakban a liberalizmus és a kizsákmányolás tagadásaként lépett színre a Corneliu Zelea Codreanu által alapított Mihály Arkangyal Légiónja, illetve ennek frontszervezete, a Vaskárda. Watts a király és a kamarilla morális ellenpontjaként mutatja be a mozgalmat, bár fasiszta és terrorista természetét ő sem tagadja. Az új mozgalom, amelynek eszmei rokonai az oroszországi fekete százak, politikai, gazdasági programot nem tett közzé, de az igazság bajnokaként lépett fel, és az idegengyűlölő, sovíniszta és antiszemita hajlamú román társadalmi rétegekre építve meghirdette a paraszti konzervativizmus forradalmát. A parasztnak a termés betakarításában segítő, utakat és gátakat építtető, olesó boltokat fenntartó, az evangéliumot hirdető, de szélsőségesen antiszemita és ellenfeleiket terrorizáló gárdisták nagy népszerűsége tette szert. Watts, átvéve a gárda érvelését, megértéssel ír a „büntető hadjáratokról” és pogromokról, és mindezeket a gazdasági életben számottevő zsidó

jelenléttel magyarázza, valamint azzal, hogy sok román a zsidóságot a kommunista mozgalommal azonosította.

Károly meg akarta lovagolni a gárda népszerűségét, és hol megfélemlítéssel, nyílt erőszakkal, hol anyagi támogatással és pozíciók ígéretével igyekezett ellenőrzése alá vonni Codreanu mozgalmát, sőt képviselői útján többször is bejelentette igényét a gárda parancsnoki posztjára. Watts szerint azonban a mélységesen vallásos és korrumpálhatatlan Codreanu nem hódolt be a királynak, hanem 1935-ben az ugyancsak tisztakezű vezető hírében álló, ellenzéki Maniuval vette fel a kapcsolatot, hogy közösen harcoljanak a „gonosz erők” ellen. Együttműködésük az 1937. évi választásokra kiszélesedett.

Watts azt írja, hogy a királlyal és a Tatarescu-féle liberálisokkal szemben valóságos „népfront” jött létre, melynek gerincét Maniu és Codreanu pártja alkották. Bár a választáson mindkét párt jól szerepelt, a király a szavazatoknak csak 9,5 százalékát elnyerő Nemzeti Keresztény Párt vezetőjét, Alexandru C. Cuzát és a párthoz akkoriban csatlakozott Octavian Gogát bízta meg a kormányalakítással.

A szakirodalomban gyakran olvasható, hogy a király ezzel a döntésével a jobboldali közhangulatot figyelembe véve a kisebbik rosszat választotta, mert a valójában szélsőségesen antiszemita Goga-Cuza-kormány alternatívája csak a Vaszgárda hatalomra kerülése volt. Watts nem én egyet ezzel az interpretációval. Ugyan nem írja le, de utal arra, hogy Károly végső célja valamiféle fasiszta királyság létrehozása volt. Csak miután a Vaszgárdánál kudarcot vallott, fordult a király Cuzához, és a párt kék inges „lándzsásait” tette meg rohamcsapatának. A könyv megírása során egyre koncepciózusabbá váló Watts éles határt húz az országot terrorizáló kékingesek és a zöld inget hordó gárdisták között. A „lándzsások” királypártiságuk miatt a rombolás képviselői, míg a királyellenes gárdisták a kibontakozás letéteményesei lesznek. A szerző nem tagadja a Vaszgárda erőszakos cselekményeiről szóló híreket, de szerinte az 1940 előtt végrehajtott pogromok nagyobb részéért nem a gárda, hanem a lándzsások voltak felelősek, akik pusztán alantas ösztönökből, faji alapon kegyetlenkedtek. Azt ő is elismeri, hogy Codreanuéknek küldtek pénzt Németországból, de azt állítja, hogy a lándzsások sokkal jelentősebb német támogatást kaptak, mint a Vaszgárda.

Tagadja, hogy ez utóbbi jelentette volna a fő veszélyt a román demokráciára. Watts könyvében több helyen is hangsúlyozza, hogy Codreanu 1935-től kezdve már elismerte és tisztelte az alkotmányos szabályokat, és esetleges hatalomra kerülése nem vezetett volna diktatúrához. Szerinte az alkotmányos rendet leginkább éppen a király veszélyeztette. Kétségtelen, hogy Károly a rövid életű Cuza-Goga-kormány bukása után, 1938 februárjában a pártok feloszlásával és az alkotmány felfüggesztésével diktatúrát vezetett be, és Codreanu az uralkodó parancsának engedelmeskedve feloszlatta a mozgalmat, végzetét azonban így sem kerülhette el. 1938 áprilisában rágalmazás vádjával elítélték, majd a börtönben társaival együtt megfojtották. Ez volt Károly utolsó rohama a gárda fölötti hatalom megszerzéséért. Watts angol külügyi forrásokra támaszkodva 400 főre teszi a tisztogatások folyamán meggyilkolt gárdisták számát.

Besszarábia, Észak-Bukovina, majd Észak-Erdély elvesztése után a király helyzete tarthatatlanná vált. A válságos helyzetben Károly ismét az akkor már Horia Sima vezette gárdához fordult, de hiába ajánlott fel miniszteri pozíciókat, a mozgalom támogatását ezúttal sem tudta megszerezni. Miután minden kártyát kijátszott, 1940 szeptemberében örökre elhagyta Romániát.

Címe alapján a könyv Antonescuról szól, és bár tevékenységéről a Vaszgárda és a király küzdelme kapcsán többször is szó esik, a marsall uralmának bemutatására csak az utolsó fejezetben és a hosszúra nyúlt epilógusban kerül sor. A gárda viselt dolgait még némi kritikával kezelő szerző Antonescuról csak mint a román nép és a román becsület megmentőjéről ír. Az utolsó száz oldalon Watts már nem elemez, hanem védőbeszédet tart, és a külpolitikai döntések vizsgálata helyett a szakirodalomban előforduló vádak

visszautasítására helyezi a hangsúlyt. Az ő megközelítésében Codreanu és Maniu mellett Antonescu volt a királynak és korrupt rendszerének legelszántabb ellenzéke. Codreanuval való kapcsolata miatt a király közvetítésre akarta őt használni, de a kísérletek kudarca, illetve Codreanu melletti kiállása miatt először nyugdíjaztatta, azután 1940 júliusában letartóztatta, majd néhány hónappal később, szeptember 4-én kormányalakítással bízta meg a tábornokot.

Watts élesen bírálja azt a szakirodalomban elterjedt nézetet, miszerint Antonescu a Vasgárda és a német csapatok közvetlen támogatásával puccsszerűen vette át a hatalmat, amelyet aztán saját diktatúrájának kiépítésére használt fel. Watts hangsúlyozza, hogy Antonescu a királytól kapott megbízását a Nemzeti Parasztpártot, a Nemzeti Liberális Pártot és a Vasgárdát magába foglaló koalíciós kormány létrehozására akarta felhasználni. Bratianu és Maniu támogatásukról biztosították, de a kormányalakításban végül csak a gárda vett részt. Így született meg Antonescu és Sima vezetésével a Nemzeti Legionárius Állam.

A rövid életű rezsim azonban nem az Antonescu által ígért békés nemzetépítés, hanem a féktelen terror korszakát hozta. Watts, aki könyve előző fejezeteiben Károly terrorista módszereivel és a lándzsások pogromaival szemben a gárda politikai és eszmei érettségét hangsúlyozta, a gárda és Antonescu párharcában az utóbbi oldalára áll. A nemzeti legionárius kormány alatt elkövetett terrorcselekményekért a felelősséget a rendőrséget ellenőrzése alatt tartó Horia Simára és a Vasgárdára hárítja. Antonescu és a megfékeltetlen gárda között valóban elkerülhetetlen volt az összeütközés, a kettős hatalom sokáig nem maradhatott fent. Watts azonban ebben a küzdelemben is az ideológiákat és az erőszakot gyűlölő, szelíd és bölcs Antonescu képét rajzolja az olvasó elé, aki a gárdával való ellentéteit is józan meggyőzéssel próbálja feloldani. A szakítás, a Sima-féle vezetés által gerjesztett önromboló tendenciák felerősödése miatt, a gárda hibájából következett be.

1941 februárjától Antonescu Románia egyedüli ura maradt. A háború alatti eseményeket összefoglaló, mintegy hatvanoldalas epilógusban az Antonescu-mítosz eléri tetőpontját. A pusztító indulatok és romboló törekvések kiélésére, amelyet a nemzetközi szerződéses és a belső hatalmi egyensúly, illetve az alkotmány mindaddig úgy-ahogy kordában tartott, 1941 februárja és 1944 augusztusa között tág tér nyílt. A háború éveiben sok minden megvalósult mindabból, amit a húszas és harmincas években a gárdisták, valamint a Cuza-féle „nemzeti” keresztények és más sovíniszta erők hirdettek. A legmegbízhatatlanabbnak ítélt bukovinai és besszarábiai zsidóságot 1941 és 1943 között gyakorlatilag megsemmisítették. Ez lett a sorsa a transznisztriai, vagyis a Dnyeszter és a Búg közötti területen élő zsidóságnak is. Az állampolgári jogaitól és életlehetőségeitől megfosztott dél-erdélyi és óromániai zsidóságot a lengyelországi megsemmisítő-táborokba szánták. Az ország gazdasági és katonai erőforrásainak teljes bevetésével vett részt Németország oldalán a katasztrófával végződő, Szovjetunió elleni háborúban. Mindezek ismeretében az ország függetlenségét és az állampolgárok szabadságát fenntartó, sőt megerősítő és erőszaktól tartózkodó bölcsvezér mítoszáat megteremteni nem kis feladat Watts azonban a forrásokat már alig használó utószavában vállalkozik erre.

Az Antonescu háború alatti tevékenységével foglalkozó epilógust a szerző azzal az állítással indítja, hogy a román vezér mindent megtett a Szovjetunió elleni háború elkerülése érdekében. Bizonyítékként az amerikai kormánynak 1941. november 30-án küldött román jegyzéket említi, melyben az a háború megindításáért a Szovjetunióra hárítja a felelősséget. Románia háborús gazdálkodásáról írott fejtegetéseit Watts azzal a meglepő, de nem bizonyított kijelentéssel összegzi, hogy uralmának három éve alatt Antonescu többet tett a gazdaság fejlesztése érdekében, mint utána a kommunisták 45 év alatt. A szerző azonban nemcsak a szovjeteknek és a kommunistáknak, hanem a korabeli amerikai és angol vezetésnek is alaposan „odamond” azzal a kijelentésével, hogy Európa két diktatúrájának összecsapása lényegében csak az ő érdekeiket szolgálta.

Hasonló színvonalon és hangvétellel foglalkozik Watts az Antonescu-éra legnagyobb teherterhelésével, a romániai vérszékességekkel. A közvetlenül a keleti hadjárat megindulása után kitört, mintegy nyolcezer ember halálát okozó iasi pogrommal kapcsolatban azt a „magyarázatot” adja, hogy a vérengzés elsősorban az akkor már rendellenes vasgárdisták, valamint a német katonák műve volt, és hogy Antonescu nem tudott az egésztől semmit sem. A veszteség nagyságának megállapításánál a korabeli sajtóhírekben megjelent 500 főt veszi át.

Azt már Watts sem tagadja, hogy a közel 300 ezer személyt érintő bukovinai és besszarábiai deportálások Antonescu rendeletére történtek. Csakhogy az ő értelmezésében ezek a döntések éppen hogy a további „atrocitások megelőzésére, vagyis a zsidóság érdekében születtek. Elismeri azt is, hogy a bukovinai és a besszarábiai zsidóság Transznisztria-ba történő „átmentése” további tömeggyilkosságokhoz vezetett. Ezekért azonban szerinte csak a román hatóságoktól függetlenül működő Otto Ohlendorf vezette Einsatzgruppe D volt a felelős. A zsidóság szervezett kiirtására sem Transznisztria-ban, sem Besszarábia-ban vagy Bukovinában nem került sor. A helyi lakosság tömeges kivégzésekben való részvételére a sok évszázados és a szovjet uralom évében még tovább erősödött antiszemita érzelmekben talál magyarázatot a szerző.

Wattsnak végezetül azt is meg kellett magyarázni, hogy 1942 júliusában Antonescu miért járult hozzá az ó-romániai és a dél-erdélyi zsidóság német megsemmisítő-táborokba történő kiszállításához. Szerinte itt a beleegyezést hírül adó, július 22-i német jegyzék pontatlanul tudósított. Antonescu a deportálásokhoz sohasem adta beleegyezését, vagy ha mégis, akkor ebben az egyetlen esetben nem állt szándékában betartani ígéretét. A deportálásokra valóban nem került sor, és ez a tény már elég ahhoz, hogy a rendszerváltás előtti és utáni román vezetőkhez egyaránt közel álló szerző Antonescuból a német nyomásnak ellenálló zsidómentő hőst faragjon.

Művének utolsó előtti oldalán gondolatait összegezve Larry Watts csupán két negatívumot talál a marsall jellemében: nevezetesen végtelen idealizmusát és az emberekbe vetett bizalmát. Tragédiája az volt, hogy bár a nyugati szövetséges hatalmak értékei és eszméi vezették cselekedeteiben, akkor kellett az élre állnia, amikor a román-német szövetség már befejezett tény volt. Ez Watts könyvének végső, összegző megállapítása.

Az Antonescu rehabilitálására irányuló munkát a hivatalos román körök rokonszenvvel fogadták. Watts Ceaușescu idejében kezdte meg levéltári kutatásait, és ő volt az első amerikai történész, aki bizalmas történelmi dokumentumokhoz hozzájutott. Ez a kivételes helyzet azonban a műben nem tükröződik. A szerző egyáltalán nem támaszkodik a háború alatti román katonai forrásokra, és a már nyomtatásban megjelent dokumentumköteteket - Matatiras Carp és Jean Ancel sorozatait - sem használta. Ugyanakkor gazdagon idézi az angol, amerikai és német külügyi, illetve titkosszolgálati jelentéseket, de forráskezelése itt is önkényesnek tűnik. Az Antonescut rossz színben feltűntető nyugati források hitelességét a szerző eleve megkérdőjelezi. A könyv egyébként számos eredeti dokumentumot, illetve dokumentumrészletet közöl. A gyakran két-három oldalnyi idézetek azonban nem mindig vannak összhangban a szerző állításaival, sőt néha nem is kapcsolódnak a tárgyalt témához. A felhasznált források közül az anekdoták, újsághírek és beszédrészletek azonos súlycsoportba kerülnek a bizalmas beszámolókkal és a titkos utasításokkal. A szerző érvelése így csak azokat győzi meg, akik e könyv elolvasása előtt is hasonlóképpen gondolkodtak, mint ő.

Stark Tamás

A román múlt egy metszete

Livezeanu, Irina: Cultural politics in Greater Romania. Regionalism, nation building, and ethnic struggle, 1918-1930. Cornell University Press, Ithaca and London 1995. 340 p.

A könyv szerzője Romániában született, de gyermekkorától az Egyesült Államokban él. Jelenleg az Ohioi Egyetem munkatársa, kutatási területe elsősorban a XX. századi román eszmetörténet.

Könyve előszavában Livezeanu két jelenséget említ, melyek különösen inspirálták e nagy összefoglaló monográfia megírására. Elsőként azt, hogy a románok az 1989-es változások előtt nem igazán vettek-vehettek- részt a Közép- és Kelet-Európa sajátosságait elemző vitákban, ezért a változások után Romániában a politikai-kulturális öndefiníció sokkal kialakulatlanabb volt, mint a régió többi országában. Pozitív példaként Csehországot, Lengyelországot és Magyarországot említi, mint ahol a hagyományok és a civil társadalom ereje a hatalommal szemben is fenn tudták tartani az alternatív diszkurzust. A rendszerváltozás után viszont az európai struktúrákhoz való csatlakozás vágya és a félelem attól, hogy Románia megreked a posztsovjet „szürke zónában, az identitáskeresés mellett valóságos nosztalgiahullámot indított el, mely a két világháború közti korszakban lelte meg a kulturális és politikai „aranykort”. A szerző számára a másik inspiráló jelenség az a hatalmas érdeklődés volt, amellyel a romániai közvélemény a húszas, harmincas évek szereplői felé fordult. Vitathatatlan ugyan, hogy ez az időszak a felemelkedés és felzárkózás nagyra törő korszaka, és a kulturális teljesítmények szemszögéből valóban sikeresnek nevezhető, de Livezeanu szerint a lelkesedést objektívebb értékelésnek kell felváltania. Figyelemre méltó - írja -, hogy a legismertebb gondolkodók, mint Nichifor Crainic, Nae Ionescu, Mircea Eliade vagy Emil Cioran, minden nacionalizmusuk ellenére most csakis mint a pre- és az antikommunista korszak hősei jelennek meg.

Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a szerző által kiemelt országok között vajon a nyolcvanas években jelentkező, az elveszett „Mitteleuropa” újjáalakítása iránti nosztalgiában egyáltalán jutott volna-e szerep a románoknak Valószínű, hogy nem, ugyanis a kialakított mitikus képnek nemcsak a szovjet térségtől, de a vele könnyen párhuzamba hozható kelet-európai országoktól is különböznie kellett. Így a románok kénytelenek voltak saját két háború közti messianisztikus hagyományaikhoz fordulni.

Ezzel együtt a könyvnek nem a mítoszok lerombolása a célja, ezért nem is vizsgálja részletesen az egyes ideológusok műveit. Inkább megpróbál átfogó képet adni a korszak mindent átható nacionalista szelleméről és ennek konkrét politikai gyakorlatáról. A kötet két nagy tematikai részből áll, amelyek közül az első öt fejezetre tagolódik, és az egyesülés körülményeivel foglalkozik Bukovina, Besszarábia, Erdély sorrendben, majd a csatolt területeken megindított, Bukarestből irányított románosítási politikát és az erre reagáló erdélyi regionalizmust elemzi. Az ötödik fejezet a zsidók iskoláztatását megnehezítő világháború előtti törvénykezést és az okiráltságban általános antiszemitizmust mutatja be. A második tematikai egység az egyetemi diákság mozgalmaival és a román fasizmus genezisével foglalkozik.

Elöljáróban rövid bevezetőt kapunk az Osztrák-Magyar Monarchiában és az Orosz Birodalomban élő besszarábiai, bukovinai és erdélyi románok politikai helyzetéről, illetve a századforduló utáni okiráltságbeli politikai és kulturális viszonyokról. Érdekes, mert megelőlegezi az 1920 után kibontakozó kulturális offenzívát a Spiru Haret kultuszminiszersége alatt meginduló, kampányszerű oktatáspolitikai modernizáció. A reformokat kikényszerítő viszonyokra jellemző, hogy 1899-ben a gyerekek ötven százaléka nem járt iskolába, és országosan 78 százalékos volt az analfabétizmus. Haret háromszori miniszersége alatt majdnem kétezer alapiskolát és 1700 tanári állást létesítettek,

megduplázták a tanulók számát, és így elérték, hogy az írni tudók aránya az első világháború idejére 22-ről 39 százalékra növekedjen. Bár Haret és munkatársai idealista módon az írni-olvasni tudásban láttak annak biztosítékát, hogy a parasztok ne teljesen kiszolgáltatott emberekként álljanak szemben árendásokkal és a bankok megbízottaival, a modernizáció igazi eredménye mégsem ez lett, hanem az a felismerés, hogy a parasztságban óriási lehetőségek rejlenek, és a területét az első világháború után megduplázó Románia is elsősorban innen emelhet fel tömegeket a kulturális expanzió számára.

A könyv szerint a korszak kulcsfogalma éppen a kulturális expanzió, melynek kiemelten fontos szerepe a román „nemzetépítés” legjellegzetesebb vonását jelenti. Ahogy sorra veszi a Romániához került három nagy területet, a számtalan eltérés mellett egyetlen lényeges közös tényező rajzolódik ki, nevezetesen hogy sehol sem volt számottevő román polgárság. Voltak persze, ha kevesen is, városlakó románok, de a városok politikai életében ezek sem játszottak jelentős szerepet. Társadalmi pozíciójuk bemutatására a szerző három kategóriát állít fel, melyeket ha nem is azonos mértékben, de mindhárom területen egyformán jellemzőnek vél. Az első csoportot talán „hivatásos románoknak” lehetne nevezni. Idetartoztak a papok, ügyvédek, tanárok és bizonyos vállalkozók, akik saját etnikai közösségükön belül tevékenykedtek, ezért az adott „uralkodó nemzeti társadalommal nem is igen érintkeztek. A szerző egy 1924-ben írt cikkből idéz (152.), melyben egy erdélyi román ügyvéd önmagukra mint titkos küldetésben járó ügynökökre emlékszik vissza, akiket a román falu küldött a rájuk ellenségesen és gyanakvással tekintő városba. A második, jóval nagyobb csoportba sorolhatók azok a városban élő cselédek, szolgák és különféle képzetlen munkások, akik még szorosan kötődtek az őket kibocsátó faluhoz. Valójában nem is lehet őket igazán városiaknak tekinteni. A harmadik nagy réteg az asszimilálódott románoké, akik a társadalmi érvényesülésért nyelvet és kultúrát váltottak. Az ő esetük azért érdekes, mert asszimilálódásuk folyamata csak kevéssel azelőtt indult meg, így az államfordulat után őket könnyűszerrel vissza lehetett „téríteni”.

Ez persze nagyon leegyszerűsített kép, ami az új területek részletes bemutatásánál ki is derül. Például Erdélyben sokkal összetettebb volt a városlakó románok társadalmi rétegződése, mint Bukovinában és Besszarábiában, és itt- így Brassóban - volt valódi kereskedőpolgárság is. De a lényeg, hogy az új területek román lakossága túlnyomórészt paraszti sorban élt. A városokban pedig főleg zsidók, németek és magyarok laktak. Ráadásul Erdély bekebelezésével a korábbi urbanizációs helyzet is alaposan megváltozott. A nagyszámú idegen városi polgárság pedig magasabb civilizációs színvonala miatt az óhajtott kulturális integráció legnagyobb akadályát jelentette. Ez volt az a konfliktusforrás, amely mellett a szerző szerint minden más probléma eltörpült. Az ókiráltságbeli politikai elit és az új tartományok román politikusai egyaránt mielőbb változtatni akartak ezen a számukra kedvezőtlen állapoton. Ugyanakkor cselekvési lehetőségeik igencsak korlátozottak voltak. Livezeanu kiemeli, hogy a háborút követő három nagyjelentőségű belpolitikai reform: a földosztás, a férfiak általános választójoga és a zsidóemancipáció mellett a korszak legnagyobb jelentőségű politikai aktusa a versailles-i békében előírt kisebbségvédelmi rendelkezések törvénybe iktatása volt. Hiába voltak a mindenkori kormány központosító törekvései és az 1923-as alkotmány nemzetállami jellege, az örökölt struktúrákat pusztán államigazgatási eszközökkel nem lehetett megváltoztatni. Bár a központilag kinevezett regáti hivatalnokok ténykedése gyakran sértette a helyiek - általában a nemzetiségek - érdekeit, szigorúbb értelemben véve nemzetiségi konfliktusokról e korszakban mégsem lehet beszélni.

Az iparosítás jöhetett volna még szóba, mint a nemzeti polgárság megteremtésének eszköze - írja a szerző. De több oknál fogva, közülük a legfontosabb a belső tőkehiány, még az iparosítást leginkább pártoló liberálisok sem hittek az industrializáció „nemzeti küldetésének” sikerében. Így az állam számára tulajdonképpen csak az iskola- és kultúrpolitika maradt, hogy nemzeti céljait szinte maradéktalanul megvalósíthassa. A

kibontakozó Kulturkampf (a szerző terminológiája) szereplői az iskolát tartották a nemzeti jövő zálogának Ahogy egy bukaresti politikus mondta:

„Az iskola mindenkit rászoktat, hogy egyformán gondolkodjon, és azonos módon érezzen a faj és a nemzet iránt. Mert a nemzet elsősorban az iskola által és csak másodsorban a fegyverek által tartja fenn magát. Az iskola feladata formálni az egységes nemzedek tudatát és megerősíteni a nemzetet.” (52.) Ebben a szellemben kezdődött a munka, hogy az iskola segítségével a paraszti tömegeket bevonják a nemzet életébe. A könyv kiválóan dokumentálja a folyamatot, amelyből talán elég két adatot jelezni: 1922-1926 között 4007 új iskola épült; az átépítettekkel és a felújítottakkal valamint az iskolai tanszemélyzetnek épített lakásokkal együtt pedig csupán ez alatt a négy év alatt 7335 új vagy felújított épületet állítottak az alapfokú oktatás szolgálatába. Ezeket a hihetetlenül magas számokat a szerző Constantin Angelescunak, a korszak liberális párti oktatásügyi miniszterének jelentéseiből idézi. (Angelescu egyébként Spiru Haret veje volt, s ez a helyzet némi bizonyítási vágyat ébreszthetett az amúgy is ambiciózus politikusban.) A szerző kiemeli, hogy az iskolai, egyetemi, de általában minden kulturális intézményre kiterjedő fejlesztés és a vele járó románosítás eltérő, mindig a helyi etnikai, regionális és társadalmi kontextusnak megfelelő formákban jelentkezett. Ami a fenti szellemnek megfelelően azt jelentette, hogy ahol csak lehetett, preferálták a román tanárokat és a román diákokat, míg a kisebbségeket számtalan helyen hátrányos helyzetbe hozták.

Ennek az eseménysorozatnak- és a magyar sérelmeknek - könyvtárnyi jól dokumentált magyar irodalma van, ezért szükségtelen a részletekre kitérni, elég ha sorra vesszük, mit tart fontosnak Livezeanu. Hangsúlyozza, hogy az erdélyi magyarokat az oktatásügy szempontjából is megosztva kezelték. A székelyeket, arra hivatkozva, hogy köztük sok az elmagyarosodott román, névelézésnek vetették alá, és sok gyereket ennek alapján kötelezően román iskolába írtak. Persze felmerült a székelyek román származásának ötlete is, erre hivatkozva például Iorga az egész székelység reromanizálását is elképzelhetőnek tartotta. Mindenesetre az addig magyar nyelvű állami iskolákat román nyelvűvé tették, és újakat is építettek a székely megyékben (1935-ig 124-et), melyeknek építéséhez a helybelieknek pénzzel kellett hozzájárulniuk. A szerző nem említi ugyan a kultúrzána fogalmát, de leírja, milyen kedvezményekkel kecsegtették a Székely- földön letelepedni hajlandó regáti tanárokat. Ezzel együtt a kultúrstratégák itt sokkal finomabb módszereket javasoltak, mint a veszélyeztetettebbnek érzett nyugati területeken, ahol az „igazi magyarok” dominanciája „fenyegette az állam biztonságát. Nyugaton a hivatalos szerveket jóval keményebb fellépésre biztatták az aggódók, például Sabin Manuila, az ismert statisztikus, aki legszívesebben százkilométeres szélességben megtisztította volna a nyugati határszélét a magyar elemektől, és helyükre a trianoni Magyarországról telepíttette volna át az ott maradt románokat. (142.)

Livezeanu kitér az érettségi vizsgáztatás körülményeire is, melynek lényege az volt, hogy állami iskolákból érkezett tanárok előtt kellett vizsgázni, természetesen románul. Ezeken a vizsgákon, különösen az első időkben, a nemzetiségi diákoknak hetven-nyolcvan százaléka elbukott, s ezzel sikerült a nemzetiségek értelmiségi utánpótlását minimálisra csökkenteni.

Jellemző, hogy nem csak a veszélyesnek minősülő nemzetiségeket sújtotta az agresszív oktatáspolitikai. Lengyelország és Románia a világháború után közösen léptek fel a nyugatukrán államalapítási tervek ellen, majd közös szovjetellenességük táplálta barátságukat. A két ország közt semmilyen területi vita nem volt, így a csernovici néhány ezres lengyelség számára Románia könnyű szívvel garantálta líceumának fennmaradását. Mégis amikor 1922-ben a diákok egy ünnepségen kitűzték a lengyel zászlót, és Lengyelország apoteózisa címmel előadtak egy rövid színdarabot, a kormány ezt hazafias szempontból elfogadhatatlannak bélyegezte, és röviddel ezután bezárta az iskolát.

Ami ennek a türelmetlen nacionalista kultúrpolitikának fontos velejárója, és amivel a magyar szakmunkák általában kevésbé részletesen foglalkoznak, az a folyamatnak kortárs román oldalról való megítélése. E megítélés és viszonyulás azért is érdekes, mert itt jelentkezik legmarkánsabban - legalábbis Livezeanu kutatásai nyomán - a regionalizmus igénye. Szerinte a regionális érzület és az ebből fakadó politikai kezdeményezés Nagy-Romániában egyedül az erdélyi románok között volt számottevő. Kezdetben, még a Maniu vezette Kormányzótanács fennállásának idején, bizonyos ellenállás volt érezhető a regátiakkal szemben, elsősorban a politikai kultúra eltérő hagyománya miatt. Maniu vagy például a szerző által sokat idézett Onisifor Ghibu bírt önálló elképzeléssel arra vonatkozóan, hogy miképpen kellene az egyesülésnek végbemennie. És ők voltak azok, akiket a Regátból érkező politikai ügyeskedők és szélhámosok arra kényszerítettek, hogy hangot is adjanak nemtetszésüknek. Természetesen Maniu szerint is feltétlenül szükség volt az unióra, de ő szeretett volna egy átmeneti időszakot biztosítani az erdélyiek számára, ami alatt fel tudtak volna készülni az új helyzetre. Ezt persze Bukarest nem akarta, és ez nézeteltéréseket okozott. Maniuek a maguk politikai örökségét tartották az igazán nemes hagyománynak, és szerették volna, ha ez jobban érvényesül az új állam életében. Tartottak a Regát balkáni hagyományaitól, és elutasították, hogy azt az ő segítségükkel honosítsák meg Erdélyben. Livezeanu szerint akkor vált kritikussá a helyzet, amikor az Avarescu-kormány 1920 áprilisában megszüntette a Kormányzótanácsot. Az erdélyiek ezt durva és igazságtalan lépésnek, hagyományaik semmibe vételének tartották. Ugyanakkor az ellenállás helyett a beletörődést választották. A szerző megint Ghibutól idéz, aki a Kormányzótanács idején Vasile Goldis helyetteseként az iskolaügyek felelőse volt. (Ebben a minőségében vezényelte le például a kolozsvári egyetemen is a hatalomátvételt.) Őszerinte az erdélyi iskolarendszernek szüksége lett volna néhány évre ahhoz, hogy megfelelően be tudjon illeszkedni a tágabb keretek közé. Komoly sajtópolémia bontakozott ki az új iskola-felügyelőkkel arról, hogy ki a hozzáértőbb és kompetensebb az erdélyi iskolaügyben. Bár Ghibu rendszerint az erdélyi hagyományokra hivatkozott, amit szerinte egy bukaresti ügysem érthet meg, a fő vád egymás ellen kölcsönösen az volt, hogy túlságosan engedékenyek a kisebbségek kéréseit illetően. Ha magyar szempontból nézzük ezt a polémiát, nehéz eldönteni, kivel jártak volna jobban a kisebbségek. a Monarchiában iskolázott, türelmesebbnek tűnő, de szisztematikusabban nacionalizáló erdélyi vagy a gyors eredményeket akaró, de kapkodó regáti nacionalistákkal. Annak ugyanis nincs jele, hogy Ghibuek a rájuk kényszerített kisebbségi minimumnál több nemzetiségi iskolát engedélyeztek volna.

Összefoglalva Livezeanu véleményét: a regionális kezdeményezések megmaradtak az érzelmek és a politikai indulatok szintjén. Ebben a kérdésben talán érdemes lett volna elszakadni a szűkebben vett iskolapolitikától. Az erdélyi román regionalizmus izgalmas kérdés - feltehetően Amerikából nézve is -, és keveset tudunk róla. Történt néhány szimbolikus jelentőségű lépés, amelyet a szakmunkákban gyakran említenek, például amikor 1922-ben a Román Nemzeti Párt tüntetően távol maradt I. Ferdinánd gyulafehérvári megkoronázásáról. Ugyanakkor a Nemzeti Paraszt Párt történetét végigkísérik az erdélyi sérelmek miatti parlamenti felszólalások és a párt lapjában, a Patriában több cikksorozat is foglalkozott a lehetséges erdélyi önkormányzattal. Amikor 1923-ban a liberálisok a parlament elé viszik a készülő új centralizáló közigazgatási törvényt, a Patria így ír a javaslatról: „az elfogadhatatlan, mert flagránssal ellentétben áll a modern közigazgatás elveivel, amely a helyi önkormányzat demokratikus eszméin nyugszik. (Patria 1925. márc. 12.) Maniu ugyanerről a javaslatról beszélve a parlamentben kijelenti: „Nem lehet elképzelni, hogy akár Erdély, akár Bukovina vagy Besszarábia lakossága belenyugodjék abba, hogy elvegyék önkormányzatát, amelyhez minden tradíciójuk köti őket, s amelyhez minden kívánságuk teljesítésének lehetősége fűződött. A feladat egyszerű: egyfelől a román állam politikai

egysége, másfelől decentralizáció, helyi önkormányzat.” (Idézi Szász Zsombor M.Sz. 1929. 458.) Livezeanunak egyébként magyar ügyekben fő hivatkozási alapja Szász Zsombor 1927-ben megjelent *The Minorities in Roumanian Transylvania* című könyve. Emellett Livezeanu oktatási ügyekben többször hivatkozik Romulus Boilára, aki a kolozsvári egyetemen volt jogászprofesszor. Talán érdemes lett volna megemlíteni Boila - aki egyébként Maniu unokaöccse volt - 1931-ben megjelent alkotmánytervezetét és a publikálását követő vitát is. (A tervezet területi önkormányzatot javasolt a történelmi tartományoknak, helyi parlamentekkel és széles körű önigazgatással. A nemzetiségek természetesen üdvözölték a tervet, de például Jakabffy Elemér lapjában, a Magyar Kisebbségben Fritz József kiemeli, hogy ez a tervezet sem lenne kielégítő a magyar nemzetiség számára, legalábbis ami az oktatást illeti. M. K 1931/2.) Vagyis Livezeanu egy kicsit leegyszerűsíti a regionalizmus jelentkezésének problematikáját. Ráadásul, ha a többségi nemzethöz nem tartja is jelentősnek a regionalizmus igényét, akkor is érdemes lett volna megemlíteni a kisebbségek regionalizmusát, például a transzszilvanizmust.

Végül e fejezet lezárásaként a szerző sorra veszi a nacionalizmusokat leíró legismertebb modelleket, azt vizsgálva, hogy melyik illik a leginkább a két világháború közti Romániára. Az ismert gellneri definíciót teszi magáévá, vagyis hogy a nacionalizmus olyan princípium, amely elsődlegesen a politikai és a nemzeti egység megfelelését látja szükségesnek. A továbbiakban azonban inkább Liah Greenfeld véleményét fogadja el a nacionalizmus és a modernizáció kapcsolatát illetően, aki az iparosított társadalmat nem tartja a modern nacionalizmus lényeges előfeltételének, mert szerinte a vágyak és ideák is mozgósító erővel hathatnak. A román példa Livezeanu szerint ezt igazolja: a két háború közti állami szintű nacionalizmust ugyanis sokkal inkább a nemzetpolitikai álmok, semmint a gazdasági racionalizmus motiválta.

A könyv második része a diákság körében fellépő nacionalizmust tárgyalja. A világháború után négy egyetem működött az országban: Bukarestben, Kolozsváron, Csernovicban és Iasiban. Mindegyikben megsokszorozódott a diákok száma a háború előttihez képest. Az állam ugyanis mihamarabb szerette volna képzett, diplomás románokkal betölteni az új tartományokban lévő üres posztokat, ezért sokkal több diákot vontak be a felsőoktatásba, mint annak előtte. Hosszú távon a cél az új román elit kinevelése volt, amely majd képes lesz „leváltani” az új tartományok nem román polgárságát. A küldetés célja tehát az idegenek kezén lévő városok elfoglalása, és ennek megfelelően az egyetemeken a hangulat hamar antiszemita, xenofób és antiurbánus irányba fordult. A három város közül Iasi tekinthető a szélsőséges mozgalom bölcsőjének, amely a professzorok támogatásának is köszönhető, hogy végig a jobboldali radikális mozgalom központjának számított. A szerző csak röviden említi a mozgalom nacionalista-antiszemita előfutárait, mert szerinte gyökeresen új jelenségről volt szó, amely csak áttételesen kapcsolódott a korábbi eszmei-politikai szerveződésekhez. Az „új generáció”, bár a kezdeti időszakban együttműködött A. C. Cuza antiszemita pártjával, hamar kialakította saját programját. A diákszövetséget - amelyet csak 1927 után neveztek Mihály Arkangyal Légiójának, majd Vasgárdának-sokkal inkább a központilag támogatott nemzetépítés hívta életre, mint a század eleji hagyományos nacionalista antiszemita viták.

Livezeanu két szálon mutatja be az eseményeket: egyrészt C. Z. Codreanu történeteként ábrázolja a mozgalom kiépülését, másrészt az ideológusok, elsősorban Nae Ionescu kapcsán a mozgalom eszmei alakulását kíséri figyelemmel. Véleménye szerint a mozgalom közvetlen kiváltóoka az orosz bolsevikforradalom és a nyugati hatalmak kikényszerítette zsidó emancipáció volt. Az orosz és kisebb részben a magyar kommunista hatalomátvétel a területi viták és a hagyományos ellenségek mellé most aktualizálta a zsidó-szabadkőműves veszélyt. A zsidó bolsevik képlet különösen Iasiban találhatott visszhangra, ahol a lakosság fele zsidó volt, s Besszarábia bekebelezésével újabb zsidó tömegek kerültek az országba.

Ráadásul Bessarábiából zsidó hallgatók is érkeztek az egyetemekre, s ez felébresztette a románok veszélyérzetét, hogy elfoglalják előlük az egyetemi helyeket, és csökkentik elhelyezkedési esélyeiket. Hamar nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a kampányszerű iskoláztatási hullámmal nem jár együtt az álláslehetőségek bővülése. A szerző Dimitrie Gustit, a neves szociológust idézi, aki szerint hamarosan problémákat okoz majd, hogy az egyetemek diplomagyárként működnek, és orvosokat, tanárokat, papokat képeznek úgy, hogy elhelyezkedésük egyáltalán nincs biztosítva. (242.) Egyre érezhetőbbé vált, hogy a felsőoktatás új struktúrája nem illeszkedik az ország valódi igényeihez.

A szerző elsősorban ebben látja annak az okát, hogy az egyetemi numerus clausus követelők gyorsan radikalizálódtak, és egyre szélsőséesebb követelésekkel léptek fel. A korabeli újságokból vett idézetek remekül érzékeltetik, ahogyan a hagyományos antiszemita stílust a militánsabb, agresszívebb hang váltotta fel a sajtóban. Ebben a légkörben szervezte meg Codreanu a Nemzeti Tudat Gárdáját, melyet az ultranacionalizmus mellett a biológiai és keresztény antiszemitizmus jellemzett. Az egyetemi kihágásokat terrortámadások követték, magát Codreanut egy rendőrprefektus meggyilkolásáért tartóztatták le. A sajtóvisszhangot és a bírák felmentő ítéletét elemezve a szerző rámutat: bár a liberális kormány szívesen megszabadult volna Codreanutól, a vádlott mellett álló közvélemény miatt erre akkor nem volt mód. A per országos ismertséget hozott a későbbi gárdistavezetőknek, és a korábban csak szűk körben tartott misztikus lelkigyakorlatok és istentiszteletek kezdtek tömegrituálékká válni. Kialakult a fasiszta frazeológia, elterjedtek a rituális énekek és a zöldinges egyenruha.

Érdekes összehasonlítani a román és a többi európai fasiszta mozgalom tipológiáját. A német nácik nem szolgálhattak mintául, hiszen mire azok általánosan ismertté váltak, a román fasiszta mozgalom már tíz éve működött. Adódna tehát az olasz példa, de az időbeni egybeesésnél Livezeanu fontosabbnak tartja a különbségeket. Az olasz fasiszták elsődleges követelése ugyanis a békeszerződések revíziója volt, és, legalábbis kezdetben, nem voltak különösebben antiszemiták. A másik jelentős különbség, ami a legtöbb fasiszta ideától megkülönbözteti, hogy a legionáriusok nem ragaszkodtak a faji tisztaság gondolatához, hanem a faji-etnikai asszimilációt tűzték ki célul. (Ugyanakkor a zsidókat több ok miatt is asszimilálhatatlannak minősítették.) Livezeanu e különbségek miatt a vasgárdista mozgalmat eredeti román jelenségnek minősíti. A mozgalom szellemi mentorának Nichifor Crainicot, legtehetségesebb propagátorának Nae Ionescut tartja. Crainic folyóiratában, a *Ghindireában* a keresztény renden alapuló etnokratikus államot hirdette, amelytől idegen a kapitalizmus. Szerinte az új Romániának két veszélyforrással kellene leszámolnia: a demokráciával és a zsidókkal. A többi kisebbséget sem ő, sem a legtöbb szélsőséges ideológus nem tartotta igazán veszélyesnek.

Crainicnál sokkal eredetibb gondolkodó volt Nae Ionescu. Livezeanu is hangsúlyozza, hogy az ő személyisége és hatása formálta leginkább a Vasgárda szellemi arculatát. Bukaresti előadásai mindig tömegeket vonzottak, és ő volt a sajtó legnépszerűbb szerzője is. Hallgatóit és olvasóit egyaránt lenyűgözte az a mód, ahogy az elvont kérdéseket leegyszerűsítve, közérthetően tárgyalta. Ez egyébként Livezeanu számára is megkönnyíti Ionescu antidemokratikus és haladásellenes gondolkodásának szemléletes bemutatását. Elsősorban a román nemzeti azonosságtudatról hirdetett nézeteit interpretálja, és kiemeli a két fő gondolatot, melyek Ionescu tételeinek alapját képezik. Az egyik a bizánci hagyomány jelentősége, azaz hogy a román ember mindig az ortodoxia meghatározta miliőben élt, és ennek így is kell maradnia; a másik a hagyományos közösség ereje, mely felette áll az újkori individualizmusnak. Ionescu az individualizmussal együtt elvetette a nyugati szellem fejlődését egész a reneszánszig visszamenően, és vissza kívánta helyezni Istent és embert a kozmikus teljességben őket megillető helyre.

Befejezésében a szerző összegező véleményt ad a diákmozgalmakról és a hivatalos, kormányzati szintű „nemzetépítő” szándékokról. Szerinte a diákmozgalmak legitimitása abból fakadt, hogy céljuk egybeesett a legtöbb hivatalos politikus céljával: létrehozni az igazi román nemzetet. Az új generáció radikálisai és az idősebb, visszafogottabb és konzervatívabb „mainstream”-politikuskok egyetértettek abban is, hogy az új állam a román nemzetért van, és nem az egyenlő polgárok közösségeért. Közös cél volt egy olyan nagy létszámú új elit létrehozása, amely képes a megnagyobbodott országot irányítani, és ezt származásánál fogva tisztán a román igényeknek megfelelően fogja tenni. Ráadásul mindkét csoport ugyanazt a politikai nyelvet beszélte, azzal a különbséggel, hogy néhány, az „establishment”-hez tartozó politikus számára ez csak a választási kampányok idejére fenttartott nyelvezet volt, Codreanuék számára viszont politikai hitvallás. Ilyen körülmények között nem meglepő - írja Livezeanu -, hogy a nacionalista államigazgatás sem elnyomni, sem marginalizálni nem tudta a mind radikálisabb fiatalokat.

Irina Livezeanu hagyományos történetíró, amennyiben a gondos és aprólékos forrásfeltárást és a források objektív interpretációját tekintjük hagyománynak. Könyvében óriási levéltári anyagot feldolgozva, elfogulatlanul tárgyal nagyon is érzékeny kérdéseket. Pontosan kirajzolódnak azok a társadalmi-politikai törésvonalak, melyek meggátolták, hogy Nagy-Románia kihasználja a számára felettébb előnyös békeszerződésekből adódó lehetőségeket. Ennek okát elsősorban a túlságosan eltérő fejlettségű területekben, valamint az integrációt mindenáron erőltető, de a nyugati demokratikus normákat csak felszínesen elfogadó politikai elit mellett az értelmiség antiracionalista magatartásában látja. Az utóbbi tényező - Cioran és Eliade hírnevének köszönhetően - mára a román múlt talán legtöbbet kutatott fejezetévé vált. Egy helyütt Livezeanu utal ugyan a fiatal Cioran és Eliade vasgárdista kapcsolataira, de nagy „leleplezésre” nem vállalkozik. Talán mert őt is meglepettette az a nemzetközi történeti-publicisztikai áradat, ami ebben a témában az utóbbi időben megjelent. Ezek jó része ugyanis szent borzadályal fedezi fel a perifériák értelmiségének eddig ismeretlen, egyszerre taszító, mégis borzongatóan izgalmas múltját. Livezeanu, ahogy előszavában is jelezte, azt tartja fontosnak, hogy objektív kép alakuljon ki e korszakról, de témáját csak 1930-ig tárgyalja, mivel valószínűleg nem kívánt részt venni a nemzetközi bűnbakkeresésben.

Zákonyi Botond

Konferenciakötetek rokon témákban

Plarchka, Richard-Haselsteiner, Horst-Suppan, Arnold (Hrsg.): Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948. Aktuelle Forschungen. (Zentraleuropa-Studien; Bd. 3.) Wien 1997. 205 p.

Az Osztrák Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága 1995-ben „Zentraleuropa-Studien” címmel könyvsorozatot indított, amelynek ez a harmadik kötete. Az itt közölt tanulmányok az osztrák, cseh, magyar, szlovák történészek részvételével 1994 nyarán Bécsben megrendezett konferencia előadásain alapulnak. A konferencia az 1938-1948 közötti évtized nemzetiségi konfliktusaival és az ezeket kísérő, illetve a konfliktusok részét alkotó népmozgásokkal foglalkozott. 1989 után a kelet-közép-európai országokban végbement politikai változások új forrásokat nyitottak meg a kutatók előtt. A szakma joggal remélheti, hogy az új levéltári kutatások segítenek sok olyan kérdés tisztázásában és feldolgozásában, amelyek máig megterhelik a Kárpát-medence szomszédos országainak kapcsolatait.

Az előadók az 1938 és 1948 (a müncheni egyezmény, illetve a kommunista hatalomátvétel) közötti időszak eseményeit vizsgálták a nemzetiségi kérdéssel, illetve a kitelepítésekkel összefüggésben. A konferencia témái között szerepelt a kelet-közép-európai zsidóság második világháború alatti és utáni sorsa, a német és magyar kisebbségek számára fájdalmas emlékü kollektív bűnösség elvének gyakorlati alkalmazása, valamint annak következményei: a cseh- és morvaországi németek elűzése, majd szervezett kitelepítése, a csehszlovák-magyar lakosságcsere stb.

A gondos szerkesztéssel tanulmányok formájában közreadott előadások több oldalról világítják meg a korabeli törekvéseket a térség kisebbségeinek felszámolására: az egyes diszkriminatív intézkedéseket vizsgálva feltárják azok jogi alapjait, gazdasági okait és következményeit, társadalmi-szociális hatásait. A kisebbségi közösségekkel szembeni bánásmód belpolitikai hátterére éppúgy fény derül, mint a nemzetközi, külpolitikai összefüggésekre.

A kötet három tanulmánya általános képet nyújt Közép-Európa 1938 és 1948 közötti helyzetéről, további tizenkét előadás részletesebb feldolgozást adja a fent említett témáknak. Rövid ismertetésünkben négy tanulmányra térünk ki részletesebben.

Stark Tamás előadása (Hungarian Jewry at the time of the Holocaust and after the War) a magyarországi zsidóság második világháború alatti és utáni sorsát követi nyomon. A szerző nagyon nehéz feladatra vállalkozik a magyarországi zsidóság veszteségeit igyekszik számokban kifejezni. A holocausttal foglalkozó munkák a magyarországi zsidó áldozatok számát tekintve rendkívül eltérő adatokkal dolgoznak: 123 ezer és 294 ezer közötti számokat adnak meg, Magyarország jelenlegi területére vonatkoztatva. A szerző ezt a nagy eltérést próbálja az adatok pontosításával, széles körű (magyarországi és külföldi) forráskutatással áthidalni. A tájékozódást öt részletes táblázat segíti. A tanulmány a magyarországi zsidó népesség számának alakulását követi nyomon 1941 és 1945 között. Stark Tamás vizsgálata nemcsak a mai Magyarország területére korlátozódik, hanem figyelembe veszi az ország háború alatti területnövekedését is. Ismerteti a munkaszolgálatosok, a deportáltak, a visszatértek, a túlélők és az áldozatok számát, a mennyiségi adatok hirtelen megnövekedését az ország német megszállása után. Végkövetkeztetésként a magyarországi zsidó lakosság teljes veszteségét (a háború alatti országterületre érvényesen) 400-450 ezer főben határozza meg.

Štefan Šutaj írása (Die ungarische Minderheit in der Slowakei während der Nachkriegsentwicklung) a szlovákiai magyar kisebbség második világháború utáni sorsával foglalkozik. A szlovákiai magyarsággal történeteket beleágyazza abba a csehszlovák törekvésbe, mely a háború alatt (a csehszlovák magyar határnál) „a megsérült területi

integritás helyreállítására irányult”. A csehszlovák államvezetés kisebbségi politikája a kassai kormányprogram megjelenésével vált nyilvánvalóvá. A program és az elnöki dekrétumok a kollektív bűnösség elve alapján úgy ítélték meg, hogy a magyar kisebbség elveszítette jogát a csehszlovák állampolgársághoz. A csehszlovák állam új „nemzetállamot” kívánt létrehozni cseh és szláv állampolgáraiból. Ehhez szükség volt az ország nem szláv népességének (elsősorban a két legnagyobb nemzetiséget jelentő németeknek és magyaroknak) gyors és drasztikus létszámcsökkenésére.

A célt több módon próbálták elérni: a „munkaerő átcsoportosítása” jegyében került sor magyar családok ezreinek deponálására Csehországba, elsősorban a kiűrt németlakta területekre. Ugyanakkor folytak a tárgyalások a magyar és a csehszlovák kormány között a lakosságcsere tárgyában. A magyar fél ellenállása miatt az egyezmény aláírására végül 1946. február 27-én került sor. A szerződés a szlovákiai magyarság és a magyarországi szlovákság többé-kevésbé arányos cseréjét írta elő. A csehszlovák politika reményei szerint így az ország déli területein a tisztán magyarok lakta vidék etnikai egysége megbomlana, és nem veszélyeztetné a csehszlovák állam területi integritását. A tényleges kitelepítés 1947. április 12-én kezdődött, az utolsó magyar csoport 1948. december 21-én indult Magyarországra, az utolsó szlovák család pedig 1949. január 1-jén érkezett Csehszlovákiába.

A magyar kisebbség teljes felszámolását célul kitűző folyamatot úgynevezett reszlovakizáció egészítette ki, amely a kiszolgáltatott magyarságot arra kényszerítette, hogy szlováknak vallja magát, lévén szó „elmagyarosodott szlovákokról”. Az 1948. szeptember 30-i kormányülés után megváltozott a magyarok állampolgárságával kapcsolatos csehszlovák álláspont, de a magyarságot sújtó diszkriminatív rendelkezések sora még hosszú ideig éreztette hatását.

Tóth Ágnes tanulmánya (Zwang oder Möglichkeit? Die Annahme der Maxime von Kollektivschuld und die Bestrafung der deutschen Minderheit in Ungarn) a magyarországi német kisebbség háború utáni sorsát tekinti át. A szerző azokat a kül- és belpolitikai tényezőket veszi sorra, amelyek a második világháború utáni magyar vezetés hazai német kisebbséggel szembeni bánásmódját kialakították. A szűk külpolitikai mozgástér, a nagyhatalmi igények, a potsdami konferencia elvárásai, a szomszéd országokbeli magyarság várható sorsának figyelembevétele eleve nagyon bonyolult helyzetet teremtett. Fokozta a nehézségeket a kritikus belpolitikai állapot: a különböző magyar politikai erők harca, a kimerült társadalom ingerlékenysége, a megoldásra váró menekültkérdés (a szomszédos országokból érkezett magyarok és bukovinai székelyek ügye), a tovább nem halasztható földreform.

Elsősorban az utóbbi két probléma folytán öltöttek a német kisebbség elleni korlátozó intézkedések leginkább anyagi-gazdasági jelleget, és kevésbé célozták az állampolgári jogok csorbítását.

Emilia Hrabovec írása (Neue Aspekte zur ersten Phase der Verneibung der Deutschen aus Mähren 1945) a szudétánémetek kérdésével, pontosabban a morvaországi németiség kitelepítésével foglalkozik. A szerző a kérdésről a brünni és prágai levéltárak, pártarchívumok csak legutóbbi időkben hozzáférhető anyaga alapján nagymonográfiát publikált a közelmúltban. Hrabovec munkájának cseh részről elismeréssel és fenntartásokkal vegyes fogadtatása is jelzi, hogy a cseh-német viszonynak máig neuralgikus pontját jelentő szudétánémet-kérdés a részletesebb forrásfeltárással tárgyszerűbb vitákat tesz lehetővé, és így talán könnyebben feldolgozhatóvá válik az érintettek számára.

Emilia Hrabovec a második világháború befejezése utáni korszakot vizsgálta. Körültekintő elemzése minden - az eseményekre befolyással bíró - tényezőt felvonultat: a németellenes közhangulattól a felkorbácsolt nacionalista érzelmeken át egészen a korabeli külpolitikai helyzet releváns tényezőiig. Részletesen feltárja a szudétánémetek kitelepítése során alkalmazott központi irányelveket, a kitelepítést lebonyolító csehszlovák hatóságok

működését, a technikai megvalósítás dokumentált részleteit. Tanulmányában megkísérli az áldozatok számának hozzávetőlegesen pontos meghatározását is.

Összességében elmondható, hogy a konferencia előadásait közreadó kötet számos új adatot, értékelést hozott nyilvánosságra az adott témakörben. A vállalkozás jelentőségét csak növeli, hogy négy ország történészei jutottak sok kérdésben azonos vagy rokon álláspontra.

Seewan Gerhard (Hrsg): Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiele Ungarn 1918-1995. (=Buchreihe des Südostdeutschen Historischen Kommission. Bd. 36) München, Oldenbourg, 1997. 162 p.

1995. szeptember 22-23-án Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, az Európa Intézet és a Délkelet-Német Történeti Bizottság közös tudományos tanácskozást rendezett Migrationen und ihre Auswirkungen-Vándorlások és hatásuk címmel. A résztvevők olyan tudósok, akik az eltelt nyolcvan évben Magyarországon lezajlott migrációs folyamatokat vizsgálták, így annak szakértői. A Délkelet-Német Történeti Bizottság szempontjából a rendezvény rendhagyónak számított annyiban, hogy nem a korábban kizárólag szokásos ausztriai vagy németországi helyszínen rendezték meg, hanem Magyarországon. Igaz, olyan országban, amely a közép-kelet-európai németiség számára a mai napig nagy fontossággal bír.

A konferenciát Glatz Ferenc előadása vezette be, ezért az abból készült kötet élén az ő írása áll. A tanulmány társadalom és migráció viszonyát vizsgálja a közép-kelet-európai régióban, érintve a migrációs folyamatok legfontosabb kiváltó okait (politikai, gazdasági és társadalmi vonatkozásban is): a belső piacok szerkezeti átalakulásától a két világháborút követő békeszerződésekig, az 1956-os forradalom utáni emigrációs hullámtól a hagyományos településszerkezetet szétromboló erőltetett iparosításig.

Dövényi Zoltán tanulmánya (Zeitliche und räumliche Aspekte der Migrationswellen in Ungarn 1918-1995) négy lépcsőben tekinti át a jelentősebb magyarországi migrációs hullámokat. Az első vizsgált periódus 1919 és 1944 közé esik. Magyarország először az első világháború után, a Monarchia szétesésekor került szembe a menekültkérdéssel (a korábbi, Amerikába történő kivándorlás a migrációs folyamatok más kategóriájába tartozik): 1919 és 1924 között 350 ezer magyar menekült át az anyaországba az újonnan létrejövő szomszédos államokból. Nagy népmozgásokkal járt a második világháború is: kitörése után röviddel százezer lengyelországi menekült érkezik Magyarországra, több ezren 1940 nyara után is az országban maradtak. A második bécsi döntést követő területváltozások szintén nagy tömegeket mozgattak meg körülbelül 200 ezer román távozott a Magyarországhoz kerülő Észak-Erdélyből, és mintegy 60 ezer magyar érkezett a román kézben maradó Dél-Erdélyből.

A szerző által vizsgált második időszak az 1945 és 1948 közötti néhány esztendő. E négy év alatt Kelet- és Kelet-Közép-Európában sok millió ember hagyta el hazáját. A második világháború végén hozzávetőleg ugyanannyi magyar érkezett a szomszéd országokból Magyarországra, mint az első világháborút követően. A csehszlovák-magyar lakosságcsere, a németek kitelepítése, a lakosság orosz kényszermunkatáborokba hurcolása stb. idéztek elő újabb nagyarányú migrációt.

A harmadik, viszonylag hosszabb időszak 1949 és 1987 közé esik, és több kisebb egységre bontható. A kommunista kormányzat által leeresztett „vasfüggöny” mögött határokon átnyúló migrációról nem lehetett szó - egészen 1956-ig. A forradalom utáni menekülési hullámot (körülbelül 200 ezer fő, a korabeli magyar lakosság két százaléka hagyta el az országot) joggal nevezi a szerző exodusnak Különösen figyelemre méltó ebben a számadatban, hogy a távozók egynegyede szellemi foglalkozású volt. A migráció ebben az esetben - az eddig tárgyaltakkal ellentétben- önkéntes jellegű volt.

Az 1963 és 1987 közötti, migrációs szempontból kevésbé hangsúlyos időszakban is a statisztikák szerint mintegy 120 ezer ember hagyta el végleg Magyarországot. Ebből 50 ezer főre tehető a legálisan kivándorlók száma, a többiek a külföldi turistautak alkalmával „maradtak kinn. A tanulmány utolsóként az 1987-től változó intenzitással máig folytatódó kivándorlást elemzi. Ebben az időszakban Magyarország bekerül a bevándorlók által „célországoknak” tartott országok közé.

1987 végétől 1991 nyaráig szinte kizárólag román állampolgárok érkeztek Magyarországra, túlnyomórészt magyar, kisebb részben román nemzetiségűek. A tanulmányt gazdagító kitűnő és szemléletes grafikonok, térképek segítségével nyomon követhető, hogy 1989-ben még milyen magas a Ceaușescu-rezsim elől Magyarországra menekülők között a románok aránya; 1990-ben viszont, a marosvásárhelyi etnikai konfliktus következtében, hirtelen megnőtt a magyar menekülők száma és aránya.

1991-től, a jugoszláviai polgárháború kitörésétől kezdve a menekülés déli irányból öltött nagy arányokat. A délszláv menekültek szemében Németország, Svédország és Svájc mögött Magyarország a negyedik fő célpont.

Magyarország „kivándorlóországból” újra „bevándorlóországgá” vált. Ez a fajta migráció egyrészt jótékonyan hat az ország folyamatosan csökkenő népességére - tekintetbe véve például az iskolázottság fokát is. Másrészt a nagyarányú népességbeáramlásnak negatívumai is vannak: mindenekelőtt a növekvő bűnözés. Dövényi Zoltán átfogó tanulmánya teljes és árnyalt képet nyújtja a Magyarország területén lejátszódó migrációs folyamatoknak.

A kötet további tanulmányai kevésbé összefoglaló jellegűek, inkább egy-egy részproblémára koncentrálnak. Gerhard Seewann például brit források alapján a második világháború utáni kitelepítésekhez gyűjt és közöl további adalékokat, különös tekintettel a német és magyar kisebbségek kitelepítésére. Peter Haslinger az 1956-os forradalom utáni emigrációval, illetve az Ausztriába irányuló menekülés kérdésével foglalkozik. Tóth Ágnes a magyarországi németek 1945-46-os kitelepítését a földreformmal összekapcsolva tárgyalja, Michael Kroner a második világháború alatti Észak-Erdély helyzetét ismerteti az itteni németek sorsán keresztül. Szarka László a két világháború közötti Magyarország nemzetiségeinek migrációjával, szerkezeti átalakulásával foglalkozik, Mathias Beer pedig a Magyarországról kitelepített németek németországi beilleszkedésének kezdeteit vizsgálja.

Kocsis Gabriella

Újabb munkák az olaszországi kisebbségi politikáról

*Primo rapporto sullo stato delle minoranze in Italia. Roma 1994. Elenco delle associazioni, istituzioni culturali, studiosi delle minoranze presenti in Italia. 1996. - Aspetti delle tradizioni e dei costumi popolari delle minoranze linguistiche in Italia. 1997.**

* Mindhárom sokszorosított kiadvány kiadója az Olasz Belügyminisztérium Határ Menti Zónák és Etnikai Kisebbségek Kérdéseinek Központi Hivatala (Ministro dell'Interno, Ufficio Centrale delle Zone di Confine e delle Minoranze Etniche), szerkesztője: Giuseppe Mario Scalia.

Az elmúlt években Itáliában is jelentősen megnövekedett az érdeklődés a kisebbségek iránt. Államigazgatási szinten három kormány szerv foglalkozik kisebbségpolitikával.

A Belügyminisztérium Határ Menti Zónák és Etnikai Kisebbségek Kérdéseinek Központi Hivatalán belül a Nyelvi Kisebbségek és Történelmi Települések Osztálya kimondottan a kisebbségi ügyeket intézi, elvi és gyakorlati szinten. Ennek vezetője Giuseppe Mario Scalia, a kisebbségi ügyek egyik legismertebb és legtöbbet publikáló olasz szakértője. (Egyébként a Központi Hivatalon belül még két osztály van: a Határ Menti Zónák, valamint a Határ Menti Együttműködés Osztálya; ezek tevékenységének szintén vannak kisebbségi vonatkozásai.) A Minisztertanács Elnökségén belül a Regionális Ügyek Igazgatósága elsősorban a tartományok kisebbségi politikáját irányítja. Továbbá a Külügyminisztérium Politikai Ügyek Főigazgatóságának I. és II. Osztálya -egyéb feladatok mellett- a kisebbségi kérdés nemzetközi vetületeivel is foglalkozik.

A kisebbségi politika gyakorlati, helyszíni megvalósításáért tartományi szinten a kulturális tanácsnokok, a prefektúrákon a kabinetfőnökök felelősek. Természetesen ezen a téren jelentős szerep jut a helyi önkormányzati szervezeteknek is.

„Első jelentés a kisebbségek helyzetéről”

A kisebbségek iránt megnövekedett érdeklődést bizonyítja, hogy az utóbbi három évben az Olasz Belügyminisztériumnak e kérdéssel foglalkozó főigazgatósága három terjedelmes kiadványt jelentetett meg a témában. Elsősorban az alapvető információkat ismertető *Primo rapporto sullo stato delle minoranze in Italia* (Első jelentés a kisebbségek helyzetéről) című kötetet ismertetjük, de felhasználjuk a másik két kötetben talált információkat és olasz szakértőkkel folytatott beszélgetéseinket is.

A kötet előszavában a magyarországihoz hasonló kisebbségvédelmi alapelveket fogalmaztak meg. Hangoztatják, hogy „az etnikai és kulturális másság nem ok a diszkriminációra, hanem hozzájárulás a nemzeti és az európai közösség kincsestárához”, ennek következtében „a diszkrimináció, valamint a kulturális és etnikai homogenizálás az alkotmány alapelveit sérti meg”.

Az olasz alkotmány értelmében Olaszország húsz tartományából öt „különleges státussal” rendelkezik (regione di statuto speciale): Szicília, Szardínia, Valle d'Aosta, Trentino-Alto Adige és Friuli-Venezia Giulia. Közülük főleg az utóbbi kettő olyan, ahol az autonómia kisebbségi kérdésként jelenik meg.

A kötetből megtudhatjuk, hogy Olaszországban összesen 2,9 millió nemzeti kisebbséghez tartozó állampolgár él (az összlakosság mintegy öt százaléka). A kiadvány a következő 12 kisebbséget sorolja fel: albánok, katalánok, franko-provanszások, friulánok, németek (öt válfajuk van: alto-adigeiek [dél-tiroliak], cimberék, mochenek, walserek, carniciaiak), görögök, ladinók, occitanok, szárdok, szlovénok és horvátok, valamint cigányok. A kisebbségek több mint kétharmadát a szárdok (1,6 millió) és a friulánok (félmillió) teszik ki,

akik saját tartományukban, illetve provinciájukban többségi nemzetet képeznek, ugyanúgy, mint a 270 ezer „német” Dél-Tirolban. A többi kisebbség létszáma lényegesen kisebb: háromezer és százezer között mozog. Ezek az adatok hozzávetőlegesek, mert pontos felmérés még nem készült, a népszámlálási kérdőíveken eddig nem szerepelt a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó rovat, azaz mindenkit olasznak tekintettek.

A nemzetiségi szervezetek száma is hozzávetőleges, csak a kimondottan kisebbségi jellegűeket vették számításba. Ennek tulajdonítható, hogy a nemzetiségi hovatartozásukat jobban őrző szlovénoknak lényegesen több szervezetük van, mint a jóval nagyobb létszámú, de elolaszosodott szárdoknak és friulánoknak.

A kisebbségvédelemmel kapcsolatos olasz törvénykezés az 1947. évi alkotmány 6. cikkelyéből indul ki, miszerint „A Köztársaság megfelelő normatívákkal védelmezi a nyelvi kisebbségeket”. Az alkotmány tehát csak „nyelvi kisebbségekről” beszél. (Ez bizonyos mértékben meghatározza a kérdéssel foglalkozó olasz szakértők hozzáállását is, akik azonban már többségükben a szélesebb értelmezésű „etnikai és/vagy nemzetiségi kisebbségek” meghatározást használják.) A későbbi törvénykezés a következő kisebbségi csoportokról rendelkezik:

Az olasz kisebbségek száma és szervezetei

A kisebbség neve	Létszáma Ezer fő	Szervezeteinek száma
Albánok	kb. 100	47
Katalánok	kb. 20	2
Horvátok	kb. 3	2
Franko-provanszálók	kb. 90	8
Friulánók	kb. 500	10
Görögök	kb. 20	11
Ladinok	kb. 30	41
Occitánok	kb. 49	18
Szárdok	kb. 1600	3
Szlovénok	kb. 150.	123
Németek	kb. 270.	99
Ebből:		
Osztrákok (dél-tiroliak)	kb. 260	78
Cimberek		8
Mochenek	Összesen:	9
Walserek	kb. 9	3
Carniciaiak		1
Cigányok	kb. 110	5
Összesen:	kb. 2942	369

Forrás: az Olasz Belügyminisztérium statisztikája.

- a határ mentén, de a határon túl élő népközösség hagyományait őrző kisebbségekről (Valle d'Aosta francia, Trentino-Alto Adige német, FriuliVenezia Giulia szlovén);
- az ország különböző településein élő úgynevezett „történelmi települések” lakói;
- Friuli és Szardínia tartomány egész lakossága.

Számukat és sokféleségüket tekintve az olaszországi kisebbségek Európa egyik legnagyobb ilyen közösségét alkotják. Ennek ellenére jelenleg csak néhányuk életét szabályozzák részlegesen speciális törvények. Az olasz parlament eddig csak három kisebbség, a Valle d'Aostában élő franko-provanszálók, az Alto-Adigeben élő dél-tiroliak, valamint a Trieszt és Gorizia provinciákban élő szlovénok vonatkozásában fogadott el kisebbségvédelmi törvényeket.

Valle d'Aosta és Alto-Adige (Dél-Tirol) autonóm státútumai a francia, illetve német nyelvet a hivatalos államnyelvvel egyenrangúnak ismerik el; és ennek következtében e két

területen azokat minden szinten - kivéve a hadsereget- az olaszhoz hasonlóan lehet használni. (A ladinok lakta településeken hasonló jogokat élvez e kis népközösség nyelve.)

Trieszt és Gorizia provinciában biztosítják a szlovén nyelv használatát a kulturális életben, az oktatásban és a kereskedelemben, és ki akarják terjeszteni az élet minden területére. A „történelmi települések”, valamint a friulánok és szardíniaiak nyelvhasználatát jelenleg nem országos érvényű, hanem tartományi szintű rendelkezések biztosítják. Elfogadás előtt áll „A nyelvi kisebbségek védelméről” elnevezésű kerettörvény, amely általános érvényűvé teszi a kisebbségi nyelvek védelmét.

Az olaszországi cigányság helyzetéről

A második kötet részletes információkat tartalmaz az országban élő 12 kisebbségről. Természetesen itt nem áll módunkban valamennyit részletesen ismertetni, ezért a bennünket talán legjobban érdeklő cigányság problémáival foglalkozunk bővebben.

Az olaszországi cigányságra vonatkozó 16 oldal fontosabb információi: létszámuk nomád életmódjuk miatt nehezen meghatározható, a becsült adat: 110-130 ezer. Két legnagyobb népcsoportjuk Itáliában a körülbelül 20 ezres szint és a 35 ezres roma cigányszövetség. A 22 legfontosabb roma csoport lakóterülete az egész ország. Jogi védelmük az általános alkotmányos jogvédelem, de hiányoznak a kultúrájuk megővésére vonatkozó konkrét normatívák. A közigazgatás szempontjából helyzetük igen problematikus: jelentős hányaduk nincs bejegyezve, ezért nincs személyi igazolványuk, tehát nem élvezik az egészségvédelmi kedvezményeket; nincs kereskedői engedélyük, gépkocsivezetői jogosítványuk stb. Az elfogadás előtt álló kisebbségi kerettörvény velük is foglalkozik.

Többségük az indiai roma nyelv valamelyik dialektusát beszéli, amelynek körülbelül 500 alapszava van további, főként görög, német, szláv és olasz jövevényszavakkal. E nyelvet „titkos nyelvként” is használják, hogy a környezetük ne értse őket. Az olaszországi cigánygyerekek iskolavégzését megnehezíti nomád életvitelük, a szülők írástudatlansága és bizalmatlansága, valamint olasz nyelvtudásuk alacsony szintje. Jelenleg nincs roma nyelvű iskola Olaszországban. Az 1965-66-os iskolaévben néhány speciális osztályt hoztak létre cigánygyerekek számára, majd külön tanárokat küldtek azokba az osztályokba, ahol hatnál több cigánygyerek tanult, de ezek a próbálkozások nem vezettek eredményre.

Hitvilágukban, hitéletükben általában megkülönböztetik a jó és a rossz istent (Devél és Beng), hisznek a szellemekben és a halottakban. Vallásgyakorlásuk környezetükhöz igazodik, taumaturgikus (csodaváró) és fatalista jellegű.

Kevés vallási hagyományuk közül a legfontosabbak a halottak tisztelete, a lélekvándorlás, az állatok, különösen a lovak kultusza. Egyéb jellegzetes tulajdonságaik: a családi kötelék erőssége, az öregek tisztelete, a vegyes házasságok elutasítása, a cigány férfi tisztelete, a szabadságszeretet, a nem cigányokkal szembeni ellenséges érzület. Fő irodalmi hagyományuk a mesék (paramitsa), amelyeket igaz történeteknek tekintenek. Helyi infrastruktúrák és szociális szolgáltatások nem léteznek. Közintézményeik nincsenek.

Az olaszországi cigányok 32,9 százaléka teljesen nomád életmódot folytat (évente 30-50-szer változtatja lakhelyét), 15,7 százalékuk félnomád, azaz mozgatható lakhelyét általában évente csak egyszer változtatja, 51,4 százalékuknak van állandó lakhelye. Észak-Olaszországban a nomád életmód, délen az állandó lakhely dominál. Mozgatható lakhelyeikben általában nélkülözik az alapvető szolgáltatásokat. Saját szervezeteik nincsenek, de működnek a kisebbségen kívül szerveződött, a cigányság problémái iránt érdeklődő humanitárius szervezetek (ezek közül ötöt említ a jelentés). Politikai mozgalmuk nincs. Kapcsolataik külföldi államokkal: nincsenek. Egy fontosabb folyóiratuk van.

Integrálódásuk a helyi közösséghez két okból problematikus: egyrészt sajátos magatartásuk és kultúrájuk, másrészt a helyi olasz lakosság irántuk való bizalmatlansága.

miatt, de nehezíti a megfelelő törvénykezés hiánya is. Hiányoznak a letelepedésükre és elfogadható életmódjuk megteremtésére irányuló szabályok- Még az állandó lakhelyű cigányok is a városok peremén a lakosság bizalmatlansága közepette élnek.

Helyzetüket súlyosbítja az állandó munkahely hiánya és csekély hajlandóságuk a rendszeres munkavégzésre (a leggyakrabban űzött mesterségek az állatkereskedés, a fémművesség és a mutatványosság). Mindennek következtében fő megélhetési forrásuk az asszonyok és a kisgyerekek koldulása. Kapcsolataik sem más kisebbségi csoportokkal, sem az ország más területein élő azonos etnikumú kisebbségekkel nincsenek. Összejöveleteket, népünnepélyeket, tanácskozásokat, konferenciákat nem tartanak.

Az „első jelentés” harmadik része javaslatokat tartalmaz az egyes kisebbségek problémáinak megoldására. Csak a cigányságra vonatkozó részét ismertetjük, de azt - miután számunkra is megfontolandó gondolatokat tartalmaz - teljes terjedelemben.

„A fő kérdés az, hogy az intézmények és az egyének hogyan viszonyuljanak a cigányokhoz. A rájuk vonatkozó intézkedések végső célja, hogy hosszú folyamat eredményeként a cigányok beilleszkedjenek a nemzeti közösségbe.

Ez az elképzelés eddig sem vezetett eredményre, és a jövőben sincs nagy esély megvalósulására, mert olyan csoportra vonatkozik, amelyet a többi nyelvi kisebbségtől teljesen eltérő kultúra és magatartás jellemez.

Csak olyan módszer lehet valóban eredményes a cigányokkal kapcsolatban, amely őket aktív szubjektumoknak tekinti, akik féltékenyen őrzik miénktől eltérő kulturális hagyományaikat és életvitelüket.

Tiszteletben tartva gondolatvilágukat, családi és közösségi életvitelüket, életkörülményeiken csak olyan eszközökkel és struktúrákkal lehet javítani, amelyek nem járnak különösebb kötelezettségekkel és adminisztratív megszorításokkal, mert ez utóbbiakat amint eddig is történt-azonnal elutasítják.

Hosszú érlelődési folyamatra van szükség csoportjukon belül is, hogy kiegyensúlyozottan nézzenek szembe szocializációjuk és a közvetlen környezettel való együttélésük problémáival.

A nemzeti és nemzetközi jogi kezdeményezések mellett, amelyek valamilyen módon kultúrájuk védelmére irányulnak, pozitív lehet egy »bolygó-falu« létesítése, amely tiszteletben tartja nomád letelepedésük közösségi jellegét.

Szükséges, hogy minden kezdeményezés-iskolai, szakmai, segélyezési-aktív és felelős szubjektumokként vonja be a cigányokat kultúrájuk ápolásába, történelmük és hagyományaik tanulmányozásába és kézműves-képességeik kibontakoztatásába.”

A cigányságra vonatkozó fejtegetésekből kitűnik, hogy a számában és arányaiban lényegesen kisebb itáliai cigányságtelepítése”, kiművelése, emberhez méltó életkörülményeinek megteremtése itt is ugyanolyan nehézségekkel jár, mint Magyarországon. A jó szándék itt is megvan, és itt is kevésnek bizonyul. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy sokkal kisebb horderejű kérdésről van szó, mint Magyarországon.

*A fenti írás összeállításához nyújtott segítségért köszönet illeti Giuseppe Mario Scaliát, aki nemcsak az általa szerkesztett három kiadványt bocsátotta rendelkezésemre, de számos háttér-információval is szolgált. Megemlíteném, hogy a kisebbségi kérdéseknek beleértve a magyar kisebbségi politikát is - nagy figyelmet szentel a Giuseppe Vedovato szerkesztette *Rivista di Studi Politici Internazionali* címe római-firenzei folyóirat.

Réti György